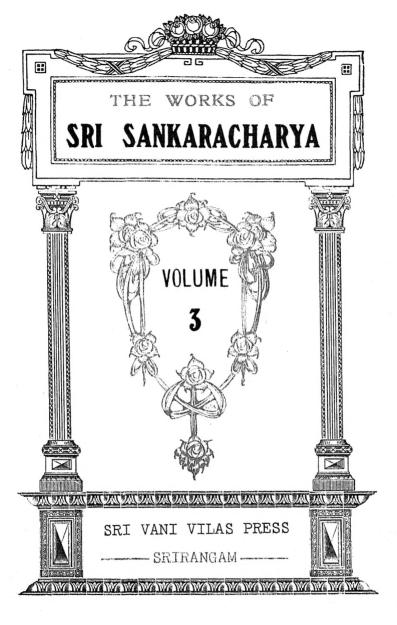

परिमहण सं१०.३.६.५ प्रम्थालय, के. च. ति. शि. संस्थान

सारनाथ, बाराणसी

				PAGE.
BRAHMASUTRA-BHAS	HYA.			
CHAPTER III.		•	5	59-760
PADA 2.				559
PADA 3.				615
PADA 4.		,		715
CHAPTER IV.			70	51-862
PADA 1.				763
PADA 2.		,		797
PADA 3.		•	•	819
PADA 4.				845

पृष्ठम्

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

अध्यायः ३.	• • •	•••	५५९—७६०
द्वितीयः पादः			५५९
तृतीयः पादः			६१५
चतुर्थः पादः		• • •	७१५
अध्यायः ४.		• • •	७६१—८६२
प्रथमः पादः		•••	७६३
द्वितीयः पादः		•••	७९७
तृतीयः पादः			८१९
चतुर्थः पादः			८४५

BRAHMASUTRA

3 BHASHYA 3 3

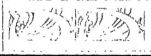

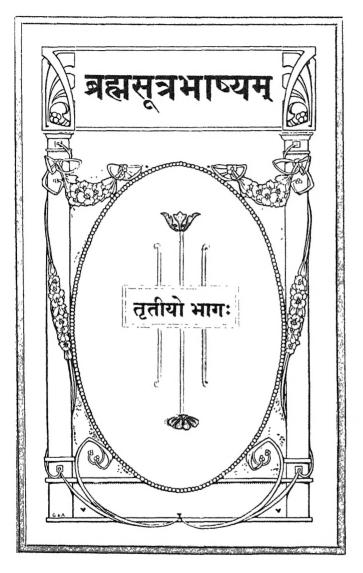

॥ श्रीः ॥

॥ विषयानुऋमणिका ॥

the place of the p	
हा	ष्ट्रम्
तृतीयोऽध्यायः	
द्वितीयः पादः— तत्त्वं-पदार्थविवेकः ५६१–६१	8
१. संध्याधिकरणम् ५६१—५६	9
संगतिप्रदर्शनपूर्वकम् उद्देश्यं त्वं-पदार्थे विवेच-	
यितुम्, 'अथ रथान्— ' इति श्रुतिमवष्टभ्य	
तथ्यरूपां स्वप्नसृष्टिमुदाहृत्य मिथ्याप्रत्ययाः स-	
र्वेऽपि सम्यञ्च इति प्रतिजानानां पूर्ववादिनां	
पक्षस्य उद्भावनम् ५१	दे १
'य एप सुतेषु— ' इत्यादिकाठकश्रुतिमवलम्ब्य	
प्राज्ञकर्तृकत्वं हेत्कृत्य स्वप्नसृष्टेः पारमार्थिकत्व-	
साधनम् ५	६२
न्यापकविरुद्धोपन्यासेन वस्तुत्वं व्यावर्त्य माया-	
मात्रत्वसिद्धान्तः ५	६३
ग्रुभाग्नुभफलान्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रेण च वि-	
रोधस्य परिहारः ५	६५
s. w. 111. 0	

स्वयज्यातिष्ट्राववचनानुगुण रथाद्यमाववचनमव	
श्रुत्या व्याख्येयम् , रथादिसृष्टिवचनं तु भक्त्या	
-—इति विविच्य परोक्तनिरसनम्	५६६
प्राज्ञकर्तृकत्वस्य पराभिमतहेतोः असिद्धिवाधा-	
भ्यामाभासीकरणम्	५६६
परमात्मांशस्य जीवस्य सत्यसंकल्पस्य सांकल्पिकी	
स्वप्ने रथादिसृष्टिः— इति शङ्कायाः, जीवस्य	
ज्ञानैश्वर्यतिरोधानमुपपाद्य परिहारः	५६७
२. तद्भावाधिकरणम् ५७०-	-५७६
	५७०
नाडीपुरीतत्परमात्मनां सुषुप्तस्थानतया श्रृयमाणा-	
नाम् एकार्थानां तिकस्पे ब्रह्मभावानियमात्	
कर्मणैवापवर्गे संभावयतां पूर्ववादिनां मतस्य	
उद्भावनम्	५७०
समुच्चयेन नाङ्यादीनि स्वापाय उपसर्पतीति	
	५७१
एकविभक्तिनिर्देशस्य अनैकान्तिकत्वप्रदर्शनम्	५७१
सापेक्षश्रुत्यनुरोधेन निरपेक्षश्रुतिं नीत्वा समुच्चय-	
	५७२
जीवस्याधेयत्वमभ्युपगतं परित्यज्य ब्रह्मात्मत्व-	
मेव जीवस्य सुषुप्ते ब्रह्माधारत्वम् , तदुपाधिक-	

11-	
₹-	
••	408
न	
ोगे	
•••	५७४
श्य-	
	५७४
गेति	
	५७५
च्य-	
•••	يم ڪ له
ξ —	-५७९
नि-	
	५७६
ाद्या-	
थान-	
	५७६
	५७७
	-,00
े वस्य	
	रू- न ोगे स्य- भारति स्य- भारति स्य- भारति

४. मुग्धाधिकरणम्	469-468
प्रसिद्धावस्थानां मूर्छा अन्यतमेति पूर्वेपक्ष	
देहधारणाभावात् विषयमात्रानुपलब्धेश्च	मुग्धस्य
जाय्रतो वैलक्षण्यसमर्थनम्	٠ ५७٩
निःसंज्ञकत्वात् प्राणोष्मणोर्भावाच स्वप्न	ामृतिभ्यां
मूर्छाया भेदस्य प्रतिपादनम्	٠ ५८٥
सुषुप्तमोहयोः प्रयोजनकारणलक्षणभेदेभ्यं	ो भेदस्य
समर्थनम्	५८०
अर्घेन सुषुतपक्षस्य भवति सुग्धत्वम् ,	अर्धेन
अवस्थान्तरपक्षस्य इति सिद्धान्तः	५८१
५. उभयलिङ्गाधिकरणम्	५८२—५९६
तत्पदार्थनिरूपणारम्भे प्रतिज्ञा	५८२
उभयलिङ्गश्रुत्युपन्यासेन संशयवीजोद्घाटन	ाम् ५८२
स्वत उपाधितो वा परस्य ब्रह्मणः उभयलि	ङ्गत्वानु-
पपत्तेर्निर्विशेषमेव प्रतिपत्तव्यम्— इति ।	सेद्धान्त: ५८३
भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति श	ङ्कायाः-
मेदस्य उपासनार्थत्वात् अमेदे तात्पय	र्तत् नेति
निरसनम्	423
तत्प्रधानत्वं विनिगमकमाश्रित्य अनाकाः	रब्रह्माव-
घारण म्	५८४
प्रकाशदृष्टान्तेन औपाधिकमाकारयोगम	नाकारे-

Sप्युपासनार्थे समध्ये आकारवद्विषयाणार्माप	
श्रुतीनां गतिप्रदर्शनम्	५८५
निर्विशेषत्वानुकृष्टतया अन्यापोहमुखेन ब्रह्म दर्श-	
यन्तीनां श्रुतिस्मृतीनाम् उपन्यासः	५८६
जलसूर्यकादिशास्त्रीयदृष्टान्तस्य प्रकृतानुकृलतया	
उपन्यासः	460
उक्तदृष्टान्तवैपम्यशङ्का, तत्प्रतिविधानं च	466
अनुप्रवेशश्रुत्युपन्यासेन उक्तदृष्टान्तदृढीकरणम्	468
निष्प्रपञ्चत्वपरतया सन्मात्रत्वपरतया च अधिक-	
रणद्वयं कल्पयतां स्वयूथ्यानां मतस्योद्भावनम्	469
एवमधिकरणान्तरारम्भस्य सर्वथा वैयर्थ्यमिति	
तान्निरसनम्	५९०
आकारश्रुतीनामपि तदितराकारप्रविलयो गति-	
रिति मतमनूद्य ब्रह्मोपासनावाक्यानां पार्थगर्थ्य-	
समर्थनेन तन्निरसनम्	499
एकनियोगप्रतीतेः ब्रह्मोपासनावाक्यानामेकवाक्य-	
तेत्यभिमानस्य— अचोदनातन्त्रत्वाद्वह्मविज्ञानं	
प्रपञ्चप्रविलयं च अशक्यत्वात् अनुपपत्तेः	
अन्यथासिद्धत्वाच नियोगगोचरादपनीय शिथि-	
लीकरणम्	५९२
प्रपञ्चपक्षे उच्छेदात्, ब्रह्मपक्षे अनियोज्यत्वात्	
जीवस्य नियोज्यताविघटनेन नियोगवार्ताया	
वार्तीकरणम्	498

नियोगाभ्युपगर्मेऽपि साध्यानुबन्धभदादकानयाग	•	
त्वमसिद्धमिति निगमनम्	. 1	५९५
६. प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ५९६-		६०५
नेति नेतीति प्रतिषेधे संशयमुपन्यस्य, ब्रह्मापि ब्रह्मे	व	
वा प्रतिषेध्यम् इति पक्षयोः सहेतुकमुपन्यासः		५९६
न ह्यनाश्रयः प्रतिषेधः शक्यः प्रतिपत्तुम्; न च	ī	
ब्रह्मपरे शब्दे ब्रह्मणि प्रमाणे सति तत्प्रतिषेधोऽि	पे	
प्रमाणवान् ; नापि वेदान्ता ब्रह्म प्रतिपेधायै	व	
महता प्रयत्नेन प्रतिपादयन्ति— इति तयो	•	
पक्षयोर्निरसनम्		५९७
प्रकृतैतावस्वं हि प्रतिषेधतीति स्त्रावयवविभजन	Ą	486
मूर्तामूर्तविषयतया भूतराशिवासनाराशिविषयतय	ग	
कुत्स्नविषयप्रतिषेधपर्यवसायिवीप्सारूपतया	व	
प्रतिषेधद्वयस्य नयनम्		५९९
' न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति ' इति वाक्यं ए	<u>-</u>	
तस्मादित्यस्य आदिष्टादेशनपरामर्शितया वाक्य	ſ-	
भेदेन वाक्यैक्येन च द्विधा योजियत्वा, तदनु	<u>[</u> -	
रोधेन 'ततो ब्रवीति च भूयः ' इत्यस्य अन्यत्	₹-	
रमस्तीत्येतद्विषयतया अथ नामधेयमित्येतद्विषय	T-	
तया च विभजनम्		६ • •
अभावो न ब्रह्माभावे क्रमते अयोग्यत्वादित्य	त्र	
श्रुतिस्मृतिभ्यां हेतो: साधनम्		६०१

	श्रुतिस्मृतिस्यां ब्रह्मण: संराधनग्राह्यताप्रदर्शनम्	६०१
	संराध्यसंराधकभावे जीवप्राज्ञयोरहिकुण्डलवत् प्र-	
	काशाश्रयवच्च भेदाभेदयोर्भाविकयोरेवाविरोधं	
	मतान्तरं निरस्य चिदात्मन औपाधिकभेदभाने-	
	Sपि स्वत एकरसत्वमेवेति अद्वैतनिष्कर्षेण	
		६०२
	। नगमनम्	451
v .	पराधिकरणम् ६०५-	६११
	सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशानां व्याख्यानपुरःसरं	
	ब्रह्मणोऽन्यत्तत्वमस्तीति पूर्वपक्षस्योद्धावनम्	६०५
	सेतुब्यपदेशस्य विधारकत्वसामान्यपरतया परिहारः	६०७
	उन्मानव्यपदेशस्य आध्यानार्थतया परिहारः	६०८
	संबन्धभेदव्यपदेशयोरौपाधिकतया परिहारः	६०९
	अन्यप्रतिषेधसमाश्रयण एव सर्वेगतत्वमप्यात्मनः	
	प्रामाणिकमुपपद्यते— इति उपसंहारः	६१०
ሪ.	फलाधिकरणम् ६११—	६१४
	उपपत्तेः श्रुतेश्च ईश्वर एव फलहेतुरिति सिद्धा-	
	न्तेनोपक्रमः	६११
	कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा	
	पूर्वावस्था अपूर्वे नाम कल्प्यमानं विधिविषयस्य	
	यागस्य फलोत्पादकत्वमुपपादयतीति जैमिनि-	
	मतस्यो-द्वावनम	693

अपूर्वाग्रहं विहाय ईश्वरप्रसादोऽनुरुध्यताम्; क-	
र्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद्वा ईश्वरात् फलमिति सुविश-	
दं भवेत्—इति बादरायणनिष्कर्षः	६१४
तृतीयः पादः गुणोपसंहारः ६१७	७१४
१. सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ६१७-	-६२३
निरुपाधिब्रह्मतत्त्वगोचरं विजानं मन्वानस्य भेदा-	
भेदचिन्तावताराक्षेपः	६१७
सोपाधिकब्रह्मप्राणादिविषयासु उपासनासु भेदा-	
भेदविमर्श उपपन्न इति परिहारः	६१८
नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिप्रभृतीनां भेदहेत्नामु-	
पलम्भात् प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इति पूर्व-	
पक्षः	६१८
संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् विज्ञानानां सर्ववे-	
दान्तप्रत्ययत्विमिति सिद्धान्तः	६१९
पञ्चामिविद्याप्राणसंवादादिषु उत्पत्तिगत एव गु-	
णभेदो वैश्वदेवीवत् कथं न भिन्द्यात् इति	
विशेषाशङ्कायाः परिहारः	६२०
शिरोत्रतस्य स्वाध्यायधर्मत्वोपपादनेन विद्यामे-	
दकत्वविघटनम्	६२१
प्रायदर्शनन्यायेन उपासनानामपि सर्ववेदान्तप्र-	
त्ययत्वसिद्धिः—इत्यपसंहारः	6 2 2

ર.	उपसंहाराधिकरणम्	६२३—६२४
	सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे सर्वविज्ञानानां फलमिति निर्णयः	गुणोपसंहार: ६२३
₹.	अन्यथात्वाधिकरणम्	६२४—६२८
	वेद्यभेदनिरूपणेन वाजिनां छन्दोगा थविद्या अर्थवादसंज्ञासाम्येऽपि	
	निष्कर्षः	६२४
8.	व्या प्यधिकरणम्	६२८—६३१
	ओमित्येतदक्षर्रामत्यत्न सामानाधिकः पवादैकत्विवशेषणपक्षाणां निरूपण गौण्या लक्षणातो दुवैलत्वात् निष्प न्तरवैयर्थ्याच अध्यासापवादैकत्वः विशेषणपक्षेण सिद्धान्तः	ाम् ६२८ त्कत्वात् पदा-
ч.		६३१—६३३
	प्राणसंवादे वसिष्ठत्वादिगुणानामनुत्त प्रधानसंबद्धानां कोषीतकिब्राह्मण शब्देन पराम्रष्टुं योग्यत्वादुपसंहार	गगतेन एवं-
ξ.	आनन्दाद्यधिकरणम्	६३३—६३५
	वास्तवानां विधेयानां च गुणानां व	ारतुधर्मतया च

	अनुष्ठेयतया च अन्यवस्थान्यवस्थे न्यवतिष्ठेते	
	— इति विवेचनम्	६३३
v.	आध्यानाधिकरणम् ६३५—	-६३७
	' इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः ' इत्यादिकाठकश्रुतौ सर्वे-	
	षामेव अर्थादीनां परत्वं प्रतिपिपादयिषितम्—	
	इति पूर्वपक्षः	६३५
	दृष्टप्रयोजनत्वात् आदरातिशयाच पुरुषपरत्वप्रति-	
	पादनार्थोऽयं संदर्भ इति सिद्धान्तः	६३६
८.	आत्मगृहीत्यधिकरणम् ६३७—	-६४३
	'आत्मा बाः इदमेक एव ' इत्यादितैत्तिरीयकश्रुतो	
	लोकसृष्टिवचनात् सूत्रात्मैवाभिलप्यते— इति	
	पूर्वपक्षः	६३७
	आकाशपूर्विकायां सृष्टौ यथा क्रचित्तेजःपूर्वि-	
	्कायाः सृष्टेरभिधानं तथा महाभूतसृष्ट्यनभिधा-	
	नेन लोकसृष्टयभिधानं न विरुध्यते, परमात्म-	
	ग्रहण एव प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणमाञ्जसम-	
	वंकल्पते— इति परमात्मैवाभिलप्यते— इति	
	सिद्धान्तः	६३९
	सदुपक्रमस्य छान्दोग्यगतस्य संदर्भस्य आत्मोप-	
	क्रमस्य च वाजसनेयकगतस्य किमैकार्थ्यम्,	

आहोस्विदर्थभेद इति संशयोपन्यासेन कल्पा-न्तरारम्भः ... ६४१

आम्नानतन्त्रत्वादर्थपरिग्रहस्य उपक्रमतन्त्रत्वादु-पसंहारस्य अर्थभेद एवोचितः, तादात्म्योप-देशश्च संपत्तिपरतया नेय इति पूर्वपक्षः ••• ६४१

सदेव ' 'एकमेव ' इत्याद्यवधारणं तादात्म्यप्र-तिपादनायामेवावकल्पते, न तादात्म्यसंपादना-याम् ; सामान्योपक्रमश्च न वाक्यशेषगतेन विशे-षेण विरुध्यते ; सच्छब्दार्थोऽपि न मुख्यादा-त्मनोऽन्य: संभवति—इति प्रतिपाद्याभेद इति सिद्धान्त: ६४२

९. कार्याख्यानाधिकरणम्

६४३—६४६

छन्दोगानां वाजसनेयिनां च प्राणविद्याप्रकरणे यत् अशिशिषताम् अशितवतां च उभयत आच-मनम् अनग्रताचिन्तनं च प्रतीयते, तदुभयमपि विधीयते अपूर्वत्वात् , विस्पष्टविधिविभक्तिक-त्वाद्वा आचमनमेव विधीयते इति पक्षयोर-द्वावनम् ६४३

स्मार्तस्य आचमनस्य व्यापकत्वात् , दृष्टिसाह् चर्या-त् , समिधो यजतीत्यादिवत् वर्तमानापदेश-स्यापि विधिक्षमत्वात् , ' जार्तेलयवाग्या वा जुहू-

यात् ' इत्यादिवत् विधिविभक्तेरपि आं	वेवक्षित-	
त्वसंभवाच वासोविज्ञानमेव विधीयते	नाचम-	
. नम्— इति सिद्धान्तः		६४४
१०. समानाधिकरणम्	484 —	-६४८
अग्निरहस्यबृहदारण्यकयो: शाण्डिल्यवि	द्या अ-	
भ्यासाधिकरणन्यायेन भिन्नेति पूर्वपक्षः		६४६
समानगुणपुनः अवणस्य विप्रकृष्टविद्याप	त्यभिज्ञा-	
पकत्वेनान्यपरत्वसंभवादभ्यासाधिकरण	न्यायाप्र-	
वृत्ते: विद्यैकत्वमिति सिद्धान्तः		६४७
११. संबन्धाधिकरणम्	६ ४८—	–६५१
बृहदारण्यके सत्यविद्यायामादिश्यमान	योरुपनि-	
षदोः संकर इति स्वरूपमात्रप्राधान्या	भिप्रायेण	
पूर्वपक्ष:		६४८
सविशेषणस्यैव प्रधानत्वात् अतिदेशलिङ्गा	च तयो-	
र्व्यवस्थेति सिद्धान्तः	• • •	६४९
१२. संभृत्यधिकरणम्	449 —	-६५२
संभृत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्यादिविद्यास्	मु प्रोड-	
शकलादिविद्यासु च प्रत्यभिज्ञासंभवाः	दुपसंहार	
इति पूर्वपक्षः	•••	६५१
असाधारणधर्माणामप्रत्यभिज्ञानादनुपसंहाः	T:	
इति सिद्धान्तः		६५१

₹३.	पुरुषविद्याधिकरणम् ६५२—	६५४
	तैत्तिरीयकताण्डिनोः पुरुषविद्या पुरुषयज्ञत्वमर-	
	णावभृथत्वादिसाम्यादेकैव—इति पूर्वपक्षः	६५२
	भूयोवेलक्षण्यात्र विद्येक्यमिति सिद्धान्तः	६५३
१४.	वेधाद्यधिकरणम् ६५४—	६५७
	विद्यासंनिधिपठितानां प्रविध्यादिमन्त्राणां प्रवर्गा-	
	दिकर्मणां च अन्यत्र विनियुक्तानामपि संनि-	
	धिसामर्थ्यात् विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपत्तिः, बृह-	
	स्पतिसवदृष्टान्तेन, खादिरत्वादिदृष्टान्तेन वा-	
	इति पूर्वपक्षः	६५४
	प्रवलै: श्रुत्यादिभिरन्यत्र विनियुक्तानाम् अवि-	
	रोधेऽपि दुर्वछसंनिधिमात्रेण न संभवति वि-	
	द्यासु विनियोगः — इति सिद्धान्तः	६५६
१५.	हान्यधिकरणम् ६५८—	-६६२
	यत्र हानमात्रं सुकृतदुष्कृतयोः श्रूयते, तत्र अश्रृ-	
	यमाणं विद्यान्तरगोचरशाखान्तरीयश्रवणविषय-	
	मप्युपायनमनवश्यं भावि न संनिपतेत्—इति	
	पूर्वपक्षः	६५८
	एकविंशादिवादवत् अर्थवादान्तरापेक्षार्थवादान्त-	
	रप्रवृत्तेः संभवात् , अष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गभ-	
	येन कुशादिवत् वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरशेष-	

[१४]

	त्यस्य आपित्याच, हानशब्दराय उ	पायनशब्द	
	उपायनमनुवर्तयति केवलहानश्रवणेः	Sपि स्तुति-	
	प्रकर्षाय- इति सिद्धान्तः	६५९	
	विधूननश्रुतौ विधूननं चालनमेवेति	प्राप्ते, वा-	
	क्यशेषे उपायनश्रवणबलात् हानमेवे	ति निर्णयः	
	—इति वर्णकान्तरम्	६६१	
१६.	सांपरायाधिकरणम्	६६२—६६३	
	यथाश्रुति अर्धपथ एव सुकृतदुष्कृतिव्म	गेकः प्रति	
	पत्तव्यः, एवं च न पर्यङ्कविद्यातस्ति		
	पूर्वपक्ष:	६६२	
	पाठक्रमाद्वलीयांसौ श्रूत्यर्थावनुरुध्य सम	र्थस्य क्षेपा-	
	योगात् मरणात् प्रागेव सुकृतदुष्कृ	तक्षय इति	
	सिद्धान्त:	६६२	
٤ ٠.	गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम्	६६४—६६५	
	उपास्तिवत् बोधोऽपि गतिमान्—इति	गपूर्वपक्षः ६६४	
	प्राप्तिफलकस्योपासनस्य गतिमन्वेऽपि	स्वास्थ्य-	
	फले बोधे व्यर्था गतिर्न संनिपते	त्— इति	
	सिद्धान्त:	६६४	
१८.	अनियमाधिकरणम्	६६५—६६७	
	यासु विद्यासु पन्थाः श्रूयते तास्वेव प्रव	करणबलात्	
	स नियम्येत—इति पूर्वपक्षः	६६५	

[, १५]

	'ये चेमे''गुक्तकृष्णे' इत्यादि श्रुति	
	प्रकरणस्य बाधात् सर्वासामेव सर्	ुण् विद्यानां
	पत्था:- इति सिद्धान्तः	६६५
१९.	यावद्धिकाराधिकरणम्	६६७—६७१
	अपान्तरतमः प्रभृतीनां देहान्तरीत्पत्तिद	र्शनात् ब्र-
	ह्मविद्याया: पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वम्	अहेतुत्वं
	वा इति पूर्वपक्षः	६६८
	यावदधिकारमाधिकारिका अवतिष्ठन्ते,	तदवसाने
	च अपवृष्यन्ते— इत्युपपन्नत्वात्	वेदुषः के-
	वर्ल्यासिद्धरैकान्तिकी इति सिद्धान्तः	६६९
२०.	अक्षरध्यधिकरणम्	६७१—६७३
	्रप्रधानतन्त्राणामङ्गानामिव अक्षरतन्त्राण	ां प्रतिपेध-
	रूपाणां विशेषणानामपि यत्र क्वचिद	प्युत्पन्नानां
	सर्वत्राक्षरेणाभिसंबन्धः — इति आ	नन्दादयः
	प्रधानस्यत्यस्य प्रपञ्चः	६७१
२१.	इयद्धिकरणम्	६७३—६७४
	,छत्रिन्यायवाक्यशेषन्याययो: मुख्यार्थसं	भवेनानव-
	तारात्, द्वा मुफ्णेंत्यत्र ऋतं पिबन्त	ावित्यत्र च
	विद्यमेदेन विद्यामेद इति पूर्वपक्षः	६७३
	उपऋमोपसंहारानुरोधेन मध्यस्यापि	नेयत्वात्
	ऐकविद्यम्— इति सिद्धान्तः	६७३

[१६]

अस्य योगस्य गुहाधिकरणप्रपञ्चत्वप्रदर्शनम् ... ६७४ २२. अन्तरत्वाधिकरणम् ६७४—६७६

> उषस्तकहोलप्रश्नयोरम्याससामर्थ्याद्विद्याभेदे शङ्कि-ते—शतकृत्वोऽपि हि पथ्यं वदन्त्यामा इति न्या-येन वस्तुस्वरूपं पुनःपुनरुच्यमानमिप न दोष-मावहति; अत एव ताण्डिनां षष्ठे नवकृत्वो ऽप्युपदेशे न विद्याभेदः; सर्वान्तरत्वविरोधश्च विद्याभेदपक्षे स्फुट एव इति विद्यैकत्वनिर्णयः ६७४

२३. व्यतिहाराधिकरणम्

६७६---६७८

एतरेयिणां जाबालानां च व्यतिहाराम्नाने निकृष्टे जीवे उत्कृष्टरूपाभेदचिन्तनमेकरूपमेवेति प्राप्ते, व्यतिहारेण द्विरूपा मतिः कर्तव्या, वचनप्रा-माण्यात्; अन्वाचयशिष्टं तु तादात्म्यदार्ढ्यं भ-वन्नोपेक्षामहे — इति सिद्धान्तः ६७६

२४. सत्याद्याधिकरणम्

६७८—६८०

वाजसनेयकसत्यविद्यायां यक्षादित्यवाक्ययोः फल-संयोगभेदात् नित्यकाम्यदर्शपूर्णमासवत् द्वे सत्य-विद्ये इति पूर्वपक्षे—प्रधानफलसन्त्वे अङ्गे फल-श्रुतेरर्थवादत्वात् , प्रधानविधौ च प्रकृते कमि-पदाभावेन रात्रिसत्रन्यायेन आर्थवादिकफल-कल्पनायां जातेष्टिवत् अगृह्यमाणविशेषत्या

[20]

संविलताधिकारकल्पनाया औचित्यात्, प्रत्यिम-ज्ञाबलाच एकैव सत्यिवद्या—इति सिद्धान्तः... ६७८ वाजसनेयके छान्दोग्ये च अक्ष्यादित्यपुरुपविषया विद्या एकैविति वाजसनेयिभ्यः सत्यादिगुणोपसं-हारं मन्यमानानां केषांचित् व्याख्यानमुद्धाव्य, छान्दोग्यविद्यायाः कर्माङ्गावबद्धाया अनुबन्धाभ-देऽपि साध्यभेदात् भेद एवेति निरूपणेन तस्य निरसनम् ६७९

२५. कामाद्यधिकरणम्

... ६८०--६८१

दहरहार्दविद्ययोः सगुणनिर्गुणत्वेन भेदेऽपि, उभ-यत्र आत्मन एकत्वात् , सगुणविद्यासंबन्धिनां सत्यकामत्वादिगुणानाम् अन्यत्र स्तुत्यर्थमुपसंहारः; निर्गुणविद्यासंबन्धिनां वशित्वादिगुणानामित्रत्र सत्यकामत्वादिनान्तरीयकतया प्राप्तिं द्रढियतुम् उपसंहारः—इति व्यवस्था

२६. आदराधिकरणम्

... ६८१--६८४

वैश्वानरिवद्यागतप्राणाग्निहोत्रस्य विषयत्वेनोपन्यासः ६८२ 'पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात्' इति न्यायेन भोजनप्रयुक्तभक्तागमनसंयोगेन श्रूयमाणा प्राणाहुति: भोजनाभावे न भक्तं प्रयोजयितुमीष्टे —इति पूर्वपक्षाभावशङ्काया उत्थापनम् ... ६८२

s. w. 111, 00

अतिथिभोजनस्य प्राथम्यनिन्दापूर्वकं स्वामिभोजनं समयादपकृष्य अतिथिभोजनस्य पुरस्ताद्विदधती जाबालश्रुतिः प्राथम्यलोपमप्यसहमाना नतरां धर्मिलोपं सहेत: तद्यद्भक्तमित्यादिवाक्यं च भो-जनागतभक्तद्रव्यतागुणविशेषमुपदिशति ; पत्नी-संयाजवत् एकदेशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयोजकत्वं संगच्छते: अतश्च आधाने पवमानेष्टिषु अमिहो-त्रहवणीले।पेऽपि हविर्निर्वापालोपवत् भोजनलोपे-Sपि न प्राणाभिहोत्रलोप इति—उक्तशङ्कानि-रसनपूर्वकं पूर्वपक्षस्योद्धावनम् 'तद्यद्धक्तम' इत्यादिवाक्यं सिद्धवद्धकोपनिपात-परामर्शेन भोजनार्थद्रव्यसाध्यतां प्राणाहुतीनां वि-दधाति, न तु चोदकप्राप्तद्रव्यवाधया भक्तद्रव्यम्, अभिहोत्राङ्गानां सांपादिकत्वविरोधात् : अत 'उ-त्तराधीत स्विष्टकृते समवद्यति ' इतिवदप्रयोजक-लक्षणापन्नानां प्राणाहुतीनाम्, क्रतुप्रयुक्ताप्प्रणय-नाश्रितस्य गोदोहनस्य ऋतुलोपे लोपवत्, आमि-क्षार्थदध्यानयनलोपे वाजिनलोपवच, मोजनलोपे लोप एवेति सिद्धान्त: ... ६८३

२७. तित्रधीरणाधिकरणम् ... ६८४—६८७

कर्माङ्गव्यपाश्रयाणाम् अनारभ्याधीतानाम् उद्गी-थादिविज्ञानानां 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फ-

[१९]

	लश्रुतिरर्थवादः स्यात्' इति न्यायेन रात्रि	सत्र-	
	न्यायगोत्चरादपनीयमानानां पर्णमयीत्वादिवत्	्नि-	
	त्यता इति पूर्वपक्षः	9	६८५
	'उभो कुरुत:' इति वचनम् अनित्यत्वं गमय	गति ;	
	विद्वदिवद्वत्प्रयोगयोः पृथकरणेन कर्मणः पृः	थगेव	
	विज्ञानस्य फलश्रवणम् नार्थवादमात्रं युक्तं	प्रति-	
	पत्तुम् ; अतः व्यापारात्मकविज्ञानानां पर्ण	तावै-	
	लक्ष्ण्यात्, अनङ्गस्य ओंकारस्य उपासनं	न सं-	
	स्कार इति अञ्जनादिवैलक्षण्याच, गोदोहना	दिव-	
	दिनत्यता— इति सिद्धान्तः		६८५
२८.	प्रदानाधिकरणम् ६	<u> </u>	६९०
	तत्तच्छ्रत्यर्थालोचनया वायुप्राणयोः खरूपामेवे	रे सि-	
	द्धे, तिद्वपयोपासनाया अप्यभेदः ; उत्पन्ना	शेष्टश्च	
	गुणा न भिन्द्यात्—इति प्रयोगस्याप्यैक्य	म्—	
	इति पूर्वपक्षः		६८७
	सत्यपि विद्यैकत्वे राजादिगुणकेन्द्रप्रदानवत्	अग्नि-	
	होत्रवद्वा प्रयोगभेदो गुणभेदादाश्रयणीय	एवेति	
	सिद्धान्तः		६८९
२९.	. लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ६	30 —	-६९८
	मनश्चिदादिसांपादिकाग्रीनां यत्किचित्करणेन	सि-	
	द्धि:-सदा सर्वैरनुष्ठेयता प्रसिद्धसंख्यातिरेव	3到	

२८.

[२०]

इत्येवजातीयकैर्लिङ्गः स्वातन्त्र्यम्—इति सिद्धा	
न्तप्रतिज्ञा	६९१
मानसग्रहकल्पस्य दशरात्रसंबन्धिन द्वादशाहसंव-	
न्धिनि वा दशमेऽहनि अङ्गत्ववत्, कियाप्रकर-	
णात्क्रियाशेषत्वमेवाग्निकल्पस्य ; लिङ्गत्वेनोपन्यस्तं	
च अन्यार्थदर्शनमात्रम्—इति पूर्वपक्षः	६९१
अतिदेशबलात् क्रियानुप्रवेशस्य दृढीकरणम्	६९२
अवधारणश्रुतिः सातत्यदर्शनं लिङ्गम्, पुरुपसंबन्ध-	
परं वाक्यं च प्रकरणमपोद्य खातन्त्र्यमवगमयन्ति	
– इति सिद्धान्तः	६९२
मनोवृत्तिषु कियाङ्गानामनुबन्धस्य अन्यथानुपपत्त्या	
ऋत्वर्थत्वविघटनम्	६९५
अङ्गावबद्धश्रुतितो वैरूप्यस्य समर्थनम्	६९५
अतिदेशस्य विकल्पार्थत्वायोगात् क्रियानादरपर्यः	
वसायिनः अग्नित्वसामान्यमवलम्ब्य सिद्धान्तानुगु-	
ण्यसमर्थनम्	६९६
प्रकरणादुत्कर्षस्य उपष्टम्भकतया अवेष्टिन्यायस्य	
उपन्यासः	६९६
मानसग्रहदृष्टान्तस्य विघटनम्	६९७
पूर्वोत्तरभागयोः विद्याप्रधानत्वात् तन्मध्यपातिनो-	
Sपि विद्याप्रधानत्वम— इति सिद्धान्तोषसंहारः	201

३०.	शरीरे भावाधिकरणम् ६९८—	७०२
	देहव्यतिरिक्तस्य आत्मनोऽिस्तित्वम् अधिकरणस्य	
	तात्पर्यमुक्त्वा, अधस्तनतन्त्रोक्तेन सौत्रस्यास्य तद-	
	स्तित्वस्य अपीनम्बत्यं समर्थ्यं, पूर्वोत्तरतन्त्रशे-	
	पत्वं प्रतिपाद्य, पूर्वाधिकरणसंगतेश्च प्रदर्शनम् १	६९८
	देहात्मवादस्य सहेतुकमुद्भावनम् १	६९९
	देहधर्मीवलक्षणा ज्ञानादयः देहभावाभावित्वात् दे-	
	हातिरिक्ताश्रयाः ; उपलब्धिरूपश्च आत्मा भूत-	
	मोतिकातिरिक्त एव भवितुमईति—इति सिद्धान्तः	900
३१.	अङ्गावबद्धाधिकरणम् ७०२—	७०४
	उद्गीथादिकर्माङ्गावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं स्वज्ञा-	
	खास्वेव व्यवतिष्ठेरन्, सांनिध्यात्— इति पूर्व-	
	पक्ष:	७०२
	उद्गीथश्रुतेरविशेषेण विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वात् मन्त्रा-	
	दिवत् सर्वशाखास्वनुवर्तेरन्— इति सिद्धान्तः	७०३
३२.	. भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ७०४—	७०६
	छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यायां श्रुतयोः व्यस्तसमस्तो-	
	पासनयोः उभयथाप्युपासनम् ; अगृह्यमाणविशे-	
	पतया च न वैश्वानराधिकरणन्यायस्य अवकाशः	
	इति पूर्वपक्षः	800
	एकवाक्यतालाभाय वाक्यभेदपरिहाराय च सम-	

[२२]

स्तोपासनपरतैव संदर्भस्येति सिद्धान्तः ७०	۽ لع
ज्यायस्त्ववचनात् व्यस्तोपासनानुमतेः एकदेश्यभि-	
प्रेताया दूषणम् ७०	ર દ્
३३. शब्दादिभेदाधिकरणम् ७०७७०	०९
शाण्डिल्यदहरादिविद्यानां वस्तुनिष्ठताभ्रमेण अनुब-	
न्धभेदेऽप्यभेदं मन्यमानानाम्— विद्याकात्स्र्न्याय	
स्वपरशासाविहितमेकवेद्यव्यपाश्रयं सर्वमपि गुण-	
जातमुपसंहर्तेव्यमिति पक्षस्योद्भावनम् ७	०७
उपासनवाक्यानां कार्यनिष्ठतया शब्दादिभेदात्	
विद्याभेदे व्यवस्थिते, निरङ्कशो गुणोपसंहारः अ-	
श्चयः अनुचितश्चेति सिद्धान्तः ७	० ७
अस्याधिकरणस्य पादादावेव आर्थिकी संगतिरिति	
प्रतिपादनम् ७	०९
३४. विकल्पाधिकरणम् ७०९—७	१०
समानफलानां दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनामिव अ-	
हंग्रहाणां याथाकाम्ये शङ्किते, उपास्यसाक्षात्कार-	
फलानामेतेषां विकल्प एव नियमवान्— इति	
निर्णयः ७	०९
३५. काम्याधिकरणम् ७१०—७	88
प्रतीकोपासनेषु याथाकाम्यनिर्णयः ७	90
३६. यथाश्रयभावाधिकरणम् ७११—-७	१४
अङ्गानां प्रयोगवचनेन समुच्चयनियमात् तदवब-	

[२३]

	द्धानां पुरुपांथांनामपि समुचयनियम इति	पूर्व-	
	पक्षः	•••	999
	प्रयोगविधिनानङ्गानामङ्गावबद्धोपासनानां संप्रा	हकः;	
	अङ्गतन्त्रत्वं चोपासनानां तदभावे अभाव	एव,	
	ननु तन्नियतसहभावः ; अतोऽङ्गावबद्धोपास	नानां	
	याथाकाम्यम् — इति सिद्धान्तः		७१२
चतुर्थः	पादः — अन्तरङ्गबहिरङ्ग-		
	् साधनविचारः ७१	9	७६०
१. प	रुषार्थाधिकरणम् ७	१७	-७२७
	आपनिषदमात्मज्ञानमपवर्गसाधनतया पुरुषार्थ	मिति	
	सिद्धान्तेनोपक्रमः	•••	७१७
	द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः	स्या-	
	दिति न्यायेन कर्तृसंस्कारद्वारा क्रत्वर्थमेवा	मज्ञा-	
	नमिति जैमिनिमतेन पूर्वपक्षः		७१८
	ब्रह्मविदां कर्माचारदर्शनस्य लिङ्गतया उपन	यासः	७१९
	तृतीयाश्रुतेः, समन्वारम्भवचनस्य, वेदार्थ	ोज्ञान-	
	वत: कर्मविधानस्य यावजीवं कर्मनियमस्	य च	
	उपन्यासः		७२०
	औपनिषदात्मज्ञानस्य ऋत्वनुष्ठानविरोधिनः	ऋतुसं-	
	बन्ध एव नास्ति—इति सिद्धान्तिनां प्र	तिवि-	
	धानम्		७२१

[२४]

अकर्माङ्गत्वदर्शनस्य अनन्यथासिद्धस्य प्रतिपादनम्	७२३
तृतीयाश्रुते: प्रकृतविद्यामात्राभिसंबन्धप्रदर्शनेन वि-	
घटनम्	७२३
समन्वारम्भवचनं मुमुक्षुविषयमपि विभागेनावक-	
ल्पते, अविभागेनाप्यमुमुक्षुविषयमिति प्रति-	
पादनम्	७२४
अध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिः, न तु उपनिपद-	
ध्ययनवत इति लिङ्गान्तरस्य विघटनम्	७२४
नियमश्रवणमविद्यावद्विषयम् , विद्वद्विषयमपि विद्या-	
स्तुत्यर्थे वा— इति परिहारः	७२५
प्रत्यक्षीकृतविद्याफलानां स्वेच्छातः प्रजादित्यागलि-	
ङ्गात् अशेषिकयादिविभागोपमर्दकत्वाच विद्यायाः	
स्वातन्त्र्यमिति प्रतिपादनम्	७२६
ऊर्ध्वरेतः सु चाश्रमेषु विद्याश्रवणात् मिथोव्यतिरे-	
किणोः विद्याकर्मणोर्नाङ्गाङ्गिभावः— इति प्रति-	
पादनम्	७२७
२. परामर्शाधिकरणम् ७२७—	-७३३
विध्यभावात् स्मृत्याचारप्रसिद्धेश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरु-	
द्धाया अप्रमाणत्वात् नास्त्यूर्ध्वरेताः — इति प्र-,	,
त्यक्षं जाबालानां पारित्राज्यविधानमनपेक्ष्य आक्षेप:	७२७
सिद्धवत्परामर्शादिपि शास्त्रान्तरविहितेन गार्हस्थ्येन	
तुल्यवदाश्रमान्तरमप्यभिद्रधतः आश्रमान्तरस्य	

अनुष्ठेयता प्रत्येतुं शक्यते— इति सिद्धान्तः ७२९
उपरिधारणवत् अपूर्वत्वात् आश्रमपरामर्शश्रुतिः
विधिरेवेति प्रतिपादनम् ७३०
परामर्शेऽपि इतरेषामाश्रमाणां संस्तवसामर्थ्यात्
ब्रह्मसंस्थता विधातव्या— इति पक्षान्तरम् ७३१
चतुर्धाश्रमेषु यस्य कस्यचित् ब्रह्मसंस्थता इति
पक्षमुद्धाव्य — यज्ञाद्यसाधारणधर्मद्वारा आश्रमा-
न्तरवत् ब्रह्मसंस्थराब्देनैव ब्रह्मनिष्ठाप्रधानश्चतुर्था-
श्रमो गृद्यते ; पृथग्व्यपदेशश्च ब्रह्मसंस्थं पूर्वोक्तेभ्य
आश्रमिभ्यो भिन्नमवगमयति ; यौगिकोऽप्ययं
ब्रह्मसंस्थराब्दः असंभवात् अप्रकृते वर्तीयतन्यः-
इति निष्कर्षः ७३१
३. स्तुतिमात्राधिकरणम् ७३४—७३५
रसतमत्वादीनां कर्माङ्गसंस्तवार्थतामाशङ्क्य विध्य-
र्थताया निर्णयः ७३४
४. पारिप्रवाधिकरणम् ७३५—७३६
उपनिपदाख्यानानां 'सर्वाण्याख्यानानि पारिप्रवे '
इति सर्वश्रुतिवलात् पारिप्रवार्थतामाशङ्कय, सर्व-
द्राब्दस्य 'मनुर्वेवस्वतो राजा' इत्येवं पारिष्ठ-
वेन विशेपितान्येव आख्यानान्यपेक्ष्य प्रवृत्तत्वात्
विद्यासंनिधिरपतिद्वन्दी विद्यैकवाक्यतां गमयतीति
सिद्धान्तः ७३५
s. w. 111. 00a

نر	अग्नीन्धनाद्यधिकरणम्	७३७
	आश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्या-	
	नि— इत्याद्याधिकरणफलस्य उपसंहारः, न तु	
	स्वासिद्धौ- इत्यधिकविवक्षया	७३७
ξ.	सर्वापेक्षाधिकरणम् ७३७—	- 0 80
	प्रमाणतश्च प्रमेयत उत्पत्तौ च कार्ये च न ज्ञान-	
	स्य कर्मापेक्षोति पूर्वपक्ष:	७३७
	योग्यतावद्येन उत्पत्तौ विद्यया कर्माण्यपेक्ष्यन्ते	
	इति सिद्धान्तः	७३७
	महावाक्यैकवाक्यतावष्टब्धं वर्तमानापदेशाभिनिवेशं	
	'तस्मात्पूषा ' इत्यादाविव अपूर्वत्वादवान्तरवि-	
	धानस्य समर्थनेन शिथिलीकृत्य, शमादीनां	
	यज्ञादीनां च साधनभावस्य विद्याविविदिषासंयो-	
	गभेदात् अन्तरङ्गबहिरङ्गतानिरूपणेन विवेचनम्	७३८
v.	सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ७४०-	-७४३
	सर्वानाभ्यनुज्ञानं प्राणसंवादे श्रूयमाणं भक्ष्याभक्ष्य-	
	विभागशास्त्रस्य सामान्यतः प्रवृत्तस्य बाधकं प्रवृ-	
	चिविशेषकरतालामेन विधीयमानमेवाश्रीयेत—	
		७४०
	न हि कौलेयकमर्यादमन्नं मनुष्यजातिना युगपत्	
	पर्यायेण वा शक्यमतुम् इति प्राणान्नविज्ञान-	

[२७]

प्रशंसार्थ एवायमर्थवाद इति सिद्धान्तः ७४	9
आर्पाद प्राणरक्षार्थमेव सर्वोन्नाभ्यनुज्ञानमित्यत्र स्मृतेः	
श्रुतेश्च उपन्यामः ७४	२
८. आश्रमकर्माधिकरणम् ७४३—७४	e
संयोगपृथक्त्वन्यायेन आश्रमकर्मणां नित्यानित्यसं-	
११	(३
प्रकरणान्तर्गाधकरणन्यायगोचरात् 'तमेतं वेदानुव	
चनेने इत्यादिवाक्योपात्तकर्मणामपनयनम् ७১	(R
९. विधुराधिकरणम् ७४५—७१	રુષ્
दृष्टार्था च विद्या प्रतिवेधाभावमात्रेणापि अर्थिनम-	
धिकरोति अवणादिषु—इति, रैक्कवाचक्रवीप्रभः	
तीनां निदर्शनेन आश्रमधर्मामावेऽपि वर्णधर्मवि-	
द्येपाणामनुप्रदेण च विधुरादीनां विद्यायामधि-	
कारस्य समर्थनम् ७	الاي الاي
१०. तद्भृताधिकरणम् ७४७७	36
आरोहवत्प्रत्यवरोहोऽपि कदाचित् उर्ध्वरेतमां स्यात्	
इति मन्दाशङ्कायाः आरोहनियमस्य तत्तुल्यता-	
भावस्य शिष्टाचाराभावस्य च व्याख्यानेन प्रत्या-	
ख्यानम् ७	४७
११. आधिकारिकाधिकरणम् ७४८—७	89
भ्रष्टोर्ध्वरेतसः प्रायश्चित्तमस्ति; स्मार्ते प्रायश्चित्ताद-	

[२८]

र्शनं तु यलगौरवार्थम्— इति प्रतिपादनम् ७४८
२. बहिरधिकरणम् ७५०
कृतिनर्णेजनस्याप्यारूढपतितस्य अन्यवहार्यतायाः
प्रतिपादनम् ७५०
३. स्वाम्यधिकरणम् ७५१७५२
उत्सर्गतः फलस्य यजमानगामित्वेऽपि परिक्रीते-
नानुष्ठितं स्वामिनः फलायेत्युपपत्तेः अङ्गध्यानम्
आर्त्विज्यमिति निष्कर्षः ७५१
४. सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ७५२—७५५
'अथ मुनिः' इत्यत्र मौनं ज्ञानातिशयरूपम् अनुः
त्पन्नविद्यातिशयं संन्यासिनमधिकृत्य, मा भूत् भेद-
दर्शनोपरोध इति, विधिविभक्त्यश्रवणेऽपि विधी-
यमानमास्थेयम्, विधिमुख्ये सहकारितया समि
दादिर्विध्यन्त इव— इति निष्कर्षः ७५२
छान्दोग्ये गाईस्थ्येनोपसंहारः बहुलायाससाध्यकर्म-
बहुल्रत्वात् आश्रमान्तरधर्मसमवायाच तस्य, न
पुनः तेन समापनात्—इति प्रतिपादनम् ७५४
८५. अनाविष्काराधिकरणम् ७५५—७५६
'बाल्येन तिष्ठासेत्' इत्यत्र बाल्यं न कामचारवाद-
भक्षणता यथोपपादमूत्रपुरीषत्वं चेति सकला बा

[२९]

लचर्या, प्रधानविरोधात्; किंतु अपरूढेन्द्रियत्वा-
दिरान्तरो भावविद्येपः— इति निष्कर्षः ७५५
१६. ऐहिकाधिकरणम् ७५७—७५९
न हि कुम्भदिदृक्षुश्रक्षुपी समुन्मीलयति कालान्तरी-
याय कुम्भदर्शनाय, किंतु तादात्विकाय; तथा
च ऐहिकमेव विद्याजन्मेति पूर्वपक्षः ७५७
श्रवणादिद्वारेणापि विद्योत्पद्यमाना प्रतिबन्धक्षयापे-
क्षयेत्र उत्पद्यत इति ऐहिकमामुष्मिकं विद्याज-
न्मेति श्रुतिस्मृत्युपन्यासेन सिद्धान्तः ७५७
१७. मुक्तिफलाधिकरणम् ७५९—७६०
विद्यात्वं सामान्यतो दृष्टमवलम्ब्य मुक्ताविप उत्क-
र्षापकर्षे स्यातामिति प्राप्ते, आगमतत्त्रभवयु-
क्तिवाधितत्वेन ब्रह्मरूपायां मुक्त्यवस्थायां न को-
ડप्यतिशयोऽवकाशं लभते— इति सिद्धान्तः ७५९
चतुर्थोऽध्यायः— फलाश्रयविचागः ७६१८६२
प्रथमः पादः जीवन्मुक्तिनिरूपणम् ७६३ ७९६
१. आवृत्त्यधिकरणम् ७६५—७७२
अत्यन्तपरोक्षमुक्तिलक्षणफलार्थानि श्रवणादीनि या-
वद्विधानमेवानुष्ठेयानीति पूर्वपक्षः ७६५
दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि ह-
ष्टार्थानि भवन्ति — इति सिद्धान्तः ७६६

उद्गीयध्यानावृत्तिलिङ्गेन सिद्धान्तस्य दृढीकरणम्	७३७
साध्येऽनुभवे अर्थवत्यपि प्रत्ययात्रुत्तिः न तथा	
भवितुमईत्यसाध्ये निर्विशेषब्रह्मानुभवे—इत्याक्षेप:	७६७
वेदान्तार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवेन अन्तः-	
करणेन जीवस्य ब्रह्मस्वभावः समीक्षितुमलम्—	
इति परब्रह्मविषयेऽपि प्रत्यये तदुपायोपदेशेष्वातृ-	
त्तिसिद्धिः इति समाधिः	७६९
२. आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ७७२—	-७७५
तत्त्वमसीत्याद्याः संसारिण: परमात्मनश्च विरुद्धध-	
र्मसंसर्गेण नानात्वविनिश्चयात् प्रतीकोपदेशा एवे-	
ति पूर्वपञ्चः	७७२
नेदं प्रतीकदर्शनम् , आत्मत्वेनोपगमात् , तथैवो-	
पदेशात् , गौणत्वप्रसङ्गात् , वाक्यवैरूप्यात् ,	
भेददृष्ट्यपवादाच — इति सिद्धान्तः	इएए
३. प्रतीकाधिकरणम् ७७५—	३७७-
'मनो ब्रह्म ' इत्यादिषु सर्वत्र 'अहं मनः ' इत्या-	
दि द्रष्टव्यम् , ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वमिति ; उपपन्नं	
च मनः प्रभृतीनां ब्रह्मविकारत्वेन तादात्म्यम्-	
इति पूर्वपक्षः	७७५
'याबद्वचनं वाचनिकम् ' इति न्यायात् उपासना-	
वाक्यानां तत्त्वमस्यादिसंदभैरेकवाक्यत्वाभावाच	
	७७५

	_
8.	त्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ७७६—७७५
	ब्रह्मणः प्रधानस्य आदित्यादिदृष्टिभिः संस्कर्तन्यतैव
	शास्त्रार्थ इति पूर्वपक्षः ७७६
	शब्दगत्यनुरोधेन प्राधान्यनिर्णये, शास्त्रार्थे च संदि-
	ग्धे लोकानुसारतोऽपि निर्धारणस्य संभवात् ,
	इति परस्य ब्रह्मशब्दस्य प्रतीतिपरत्वाच ब्रह्मदृष्टि-
	रेव आदित्यादिषु स्यात्— इति सिद्धान्तः ७७७
ч.	आदित्यादिमत्यधिकरणम् ७७९७८२
	अङ्गावबद्धोपासनेषु उत्कर्षानवधारणादनियमः अ-
	थवा फलसंनिकर्षबलात् अनङ्गेष्वेव अङ्गमतिरिति
	पक्षानुद्धान्य, आदित्यादि मतीनाम् उद्गीथादिषु
	संस्कारकत्वेन उपयोगोपपत्तेः अनङ्गबुद्धचा अङ्गा-
	न्येव उपास्यानि— इति सिद्धान्तः ७७९
ξ.	आसीनाधिकरणम् ७८२—७८४
	मानसमुपासनं न प्रतीक्षते शरीरस्थितेर्नियमम्—
	इत्याक्षिप्य समानप्रत्ययप्रवाहकरणविरुद्धत्वादास-
	नातिरिक्तशरीरिश्यतेः आसीनकर्मैव उपासनमिति
	सिद्धान्तः ७८२
છ .	एकात्रताधिकरणम् ७८४—७८५
	दिग्देशकालेषु अर्थलक्षण एव नियम इति सुद्ध-
	द्भावेन उपदेशः ७८४

[३२]

۷.	आप्रायणाधिकरणम् ७८५—७	८६
	प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकेषु प्रत्ययेषु आप्रायणादा-	
	वृत्तिरिति निष्कर्षः ७	८५
٩.	तद्धिगमाधिकरणम् ७८६—७	८९
	शास्त्रव्याकोपप्रसङ्गात् मोक्षस्यापि देशकालनिमित्ता-	
	पेक्षतयोपपत्तेः ब्रह्माधिगमेऽपि न दुरितनिवृत्तिः	
	इति पूर्वपक्षः ७	८६
	'नाभुक्तं कर्म क्षीयते ' इत्यादि शास्त्रमप्रतिबद्ध-	
	सामर्थ्यकर्माभिपायम्— इति, ब्रह्माधिगमे उत्त-	
	रपूर्वयोर्दुरितयोरनभिसंबन्धविनाशाविति सिद्धान्त: ७	८७
ξο.	इतरासंश्लेषाधिकरणम् ७८९—७	९०
	विशेषविधानस्य शेषप्रतिषेधनान्तरीयकत्वात् न	
	धर्मस्य ब्रह्मज्ञानेन उच्छेद इति संभावनायाम्,	
	दृष्टेनैव अशेषविशेषप्रविलयद्वारेण ब्रह्मज्ञानमुच्छि-	
	न्द्यात् सुकृतमिष, पाष्मश्रुत्या च पुण्यमिष ग्रहीत-	
	व्यम्— इति निर्णयः ७०	८९
११.	अनारन्धाधिकरणम् ७९०—७	९ १
	आरब्धविपाकस्य कर्मजातस्य समुदाचरद्वृत्तितया	
	इतरेभ्यः प्रसुप्तद्वत्तिभ्यः बलवत्त्वात् चिरतानुवा-	
	देन देहपातावधेरेव विधायकम् 'तस्य तावदेव	

चिरम् ' इत्याद्यागममनुसृत्य प्रारब्धविपाकानां

कर्मणा प्रक्षयाय तदीयसमस्तफलोपभोगः प्रती-
क्ष्यत एव सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे—इति निर्णयः ७९०
१२. अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ७९२—७९३
त्रह्मविद्यासामर्थ्यादारादुपकारकाणां नित्यनैमित्तिकानां
कर्मणां नोच्छेदः इति निष्कर्षः ७९२
१३. विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् ७९३—७९५
विद्यारहितस्यापि कयापि मात्रया परविद्योत्पादोप-
योगोऽस्त्येवेति विद्यारहितमपि यज्ञादि परविद्यार्थि-
नानुष्ठेयमिति निर्णयः ७९३
१४. इतरक्षपणाधिकरणम् ७९६
अनारब्धकार्य इत्यत्र नञःफलस्य भोगेनारब्धकर्म-
निवृत्तेः स्फुटीकरणम् ७९६
द्वेतीयः पादः— उत्कान्तिक्रमः ७९७—८१८
१. वागधिकरणम् ७९९—८०१
'वार्झ्यनिस संपद्यते ' इत्यत्न श्रत्यनुग्रहाय वाच एव
मनसि लय इति पूर्वपक्षस्य–परत्र अविभागवचनात्
दृष्टानुसारेणागमस्य अंभेदोपचारपरत्वात् वाग्वृत्ति-
रेव मनिस संपद्यते—इति समाधानम् ७९९
उक्तयुक्त्या चक्षुरादीन्यपि वृत्तिद्वारैव मनसि संप
चन्ते-इति प्रतिपादनम् ८००
s. w. 111, 000

रः मनाऽधिकरणम् ८०१—८	94
'मनः प्राणे' इत्यत्र 'अन्नमयं हि सोम्य मनः'	
इत्यादिश्रुत्या प्रकृतिविकारभावसंभवात् मनस एव	
प्राणे लय इति पूर्वपक्षं प्रापय्य, सुषुप्स्वादौ मनो-	
वृत्तीनामेवोपशमदर्शनात् उक्तश्रुत्या च साक्षात्प्र-	
कृतिविकारभावाभानात् मनः वृत्तिद्वारैव प्राणे प्र-	
लीयत इति सिद्धान्तः ८	०१
३. अध्यक्षाधिकरणम् ८०२—८	०५
'प्राणस्तेजसि ' इत्यत्र यथाश्रुति प्राणवृत्तेः भूतवि-	į.
शेषे लय इत्याशङ्कायाः—श्रुत्यन्तरगतस्यापि विशे-	
षस्यापेक्षणीयत्वात् प्राणः विज्ञानात्मन्यवातिष्ठते तदु-	
पगमानुगमावस्थानश्रुतिभ्यः इति निरसनम् ८	०२
'प्राणस्तेजसि ' इत्यत्र प्राणसंपृक्ताध्यक्षस्यैव ग्रहण-	
मिति निर्णय:	०३
कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वात् अनेकात्मकेनैव का-	
रणेनापि भाव्यमिति तेजःपदं तत्सहचरितस्क्ष्म-	
भूतपञ्चकोपलक्षणमिति निर्णयः ८	08
४. आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ८०५—८	:०६
अपरब्रह्मविद्यावतस्तद्रहितस्य च समानैवैषा उत्का-	
न्तिः, आ कार्यब्रह्मलोकप्राप्तेर्विद्योपक्रमात्, अवि-	
शेषश्रवणाच इति निष्कर्षः र	८०५

ц.	संसारव्यपदेशाधिकरणम्	C010-	-606
	मिथ्याज्ञाननिमित्तश्च बन्धो न सम्यग्ज्ञानाहरे		
	सितुमईतीति परस्यां देवतायामियं संपत्तिः	बीजभा-	
	वावशेषैव-इति निर्णय:	• • •	८०७
	नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिना सूक्ष्मशरीरमेव	प्रवसतो	
	जीवस्य आश्रयभूतमिति निर्णयः		८०८
ξ.	प्रतिषेधाधिकरणम्	٥٥٥-	-८१२
	आत्यन्तिकेऽप्यमृतत्वे ' न तस्मात् प्राणाः' इति	ाशाखा-	
	न्तरीयश्रुतिमवलम्ब्य अस्त्युत्क्रान्तिरिति पूर्व	ोपक्षः	८०९
	प्राप्तिपूर्वः प्रतिषेधो भवति ; अविदुषो हि देहा	दुःक्रमणं	
	दृष्टमिति तत्सामान्याद्विदुषो ऽपि प्राप्ते उत्त्र	मणे प्र-	
	तिषेध उपपद्यते— इत्यतो नास्त्युत्कान्ति	रात्यन्ति-	
	कामृतत्वे इति सिद्धान्तः	• • •	८१०
٠,	वागादिलयाधिकरणम्	•••	८१२
	परब्रह्मविदः परस्मिन्नेवात्मनि प्राणादीनां	प्रविलय	
	इति प्रतिपादनम्	•••	८१२
८.	अविभागाधिकरणम्	८१२-	-८१३
	अविद्यानिमित्तानां कलानां न विद्यानिमित्ते	प्रलये	
	सावशेषत्वोपपत्तिरिति उपदेशः	•••	८१३
ς.	तदोकोऽधिकरणम्	८१३-	-८१४
	विद्यासामर्थ्यात् मूर्धन्ययैव शताधिकया नाड	या वि-	

[३६]

द्वान् निष्कामाति, इतराभिरितरे इति निर्णय:	८१३
१०. रइम्यधिकरणम् ८१५—	-८१६
रात्रावहनि च म्रियमाणो विद्वानिवशेषेण रश्म्यनुसारी	
सन् आदित्यमण्डलं प्राप्नोतीति सिद्धान्तप्रतिज्ञा	८१५
रात्रौ मृतस्य नाडीरिश्मसंबन्धाभावात् नास्ति रश्म्यनु-	
सारित्वमिति राङ्कामुद्भाव्य, यावदेहभावित्वानाडीर-	
रिमसंबन्धस्य अविशेषेण वर्ण्यमानरदम्यनुसारसार्थ-	
क्याय च रात्रिंदिवं रश्म्यनुसारित्वमिति तन्निरासः	८१५
११. दक्षिणायनाधिकरणम् ८१६—	-८१८
अपाक्षिकफलत्वाद्विद्याया अनियतकालत्वान्मृत्योः द-	
क्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान् प्राप्नोत्येव विद्याफ-	
लम्— इत्युपपादनम्	८१७
'यत्र काले' इत्यादिस्मृत्या अहरादिकालविशेषनि-	
यमशङ्कायाः— श्रुतिस्मृत्योरातिवाहिककालप्राधा-	
न्यविषयभेदव्यवस्थया, प्रत्यभिज्ञाने च कालद्वारेण	
आतिवाहिक्य एव उक्ता इति उभयथाप्यविरोधः	
इति परिहारः	८१७
तृतीयः पादः अर्चिरादिमार्गस्य गन्तव्यस्य	
च निर्णयः ८१९	८४३
१. अर्चिराद्यधिकरणम् ८२१—	-८२३
नानाशाखास्वनेकघा श्रूयमाणा अर्चिरादिकाः सृतयः	

भिन्नप्रकरणस्थत्वात् भिन्नोपासनायोगाच मिथः
अनपेक्षा इति पूर्वपक्षः ८२१
सर्वत्र गत्येकदेशप्रत्यभिज्ञानात् गन्तव्याभेदाच इतरेत-
रविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः एकैव अर्चिरादिका स्-
तिः अनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रपदनी–इति सिद्धान्तः ८२२
२. वाय्वधिकरणम् ८२३—८२५
'यदा वै पुरुषोऽस्माछोकाछैति ' इत्यादिश्रुत्या अ
ब्दादित्ययोरन्तराले वायोर्निवेशः—इत्यादिना ग
तिविशेषणानां संनिवेशविशेषस्य सुहृद्ध्त्वा उपदेशः ८२४
३. तिडद्धिकरणम् ८२५
विद्युद्धरुणयोः संबन्धविशेषसत्त्वात् विद्युत उपरिष्टात्
वरुणः संबद्धचते, 'आगन्त्नाम्' इति न्यायेन
वरुणादिध इन्द्रप्रजापती-इत्युपदेशः ८२५
४. आतिवाहिकाधिकरणम् ४२६—४२९
अर्चिरादयः मार्गचिह्नसरूपत्वात् चिह्नान्येव ; अथ-
वा लेकिरूपत्वात् भोगभूमयः–इति पूर्वपक्षः ८२६
'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयति' इति
लि ङ्गा त् संपिण्डितकरणानां सूक्ष्मदेहवतां गतौ
स्वातन्त्र्याभावाच देवतात्मानः आतिवाहिका एव
अर्चिरादय: इति सिद्धान्तः ८२७
वरुणादयस्तु अप्रतिबन्धकरणादिना अनुग्राहका एव,
तत्प्रभृति अमानवपुरुषेणैव वहनात्–इति निर्णयः ८२८

١.	कार्योधिकरणम् ८२९	८४१
	'स एनान्ब्रह्म गमयति' इत्यत्र किं कार्यमपरं ब्रह्म	
	गमयति, आहोस्वित् परमेव मुख्यं ब्रह्म–इति वि-	
	चिकित्सायां अपाप्तपापणी गतिः न नित्यप्राप्तं परं	
	ब्रह्म गर्मायतुमीष्टे, अपि तु अपाप्तपूर्वत्वात् कार्य-	
	मपरमेव- इति तत्त्वदर्शी बादरिर्ददर्श- इति	
	अर्थक्रमानुसारेण सिद्धान्तः	८२९
	परब्रह्मसामीप्यात् अपरब्रह्मणि ब्रह्मशब्दोपपात्तः-	
	इति कथनम्	८३०
	कार्यब्रह्मलोकं गतस्य अनावृत्त्यादिश्रुत्यभिधानेभ्यः	
	ऋममुक्तिः प्रत्येतव्या— इति प्रदर्शनम्	८३१
	ब्रह्म-शब्दस्य परब्रह्मणि मुख्यत्वात् , अमृतत्वफलदर्श-	
	नात्, परप्रकरण एव प्रजापतिसद्मप्रतिपत्त्यादिश्र-	
	वणाच्च परब्रह्मविषया गतिश्रुतयः — इति जैमिन्य-	
		८३१
	पूर्वत्वात् पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राणि—इति केचिन्मतसि-	
		८३३
	'निष्कलं निष्कियम् ' इत्यादिना प्रतिषिद्धसर्ववि-	
	शेषस्य ब्रह्मणः गन्तव्यत्वानुपपत्तिप्रदर्शनम्	८३४
	जगदुत्पत्त्यादिहेतुत्वश्रत्या ब्रह्मणः अनेकशक्तित्वम्—	
	इति राङ्कायाः सफलानन्यपरिवरोषिनराकरणश्रुत्यनु	
	रोधेन अफलान्यपरोत्पत्त्यादिश्रुतेः तच्छेषत्वात् न तद-	

नुरोधेनानेकशक्तियोगो ब्रह्मणः-इति समाधानम्	538
गतेर्विचारासहत्वादपि अनुपपत्तिप्रदर्शनम्	८३६
अयत्त्रसिद्धो मोक्ष इति कर्मिणां मतमुपन्यस्य तस्य	
शास्त्रप्रमाणकत्वाभावात् स्वमनीषाकत्पितत्वात् उ-	
पपत्तिरहितत्वाच अनुपादेयत्वोपपादनम्	८३७
सर्वव्यवहाराणां प्राक्ष्रबोधात् उपपत्स्युपन्यासः	८३९
गतिश्रुतीनां सगुणविद्याविषयत्वप्रपञ्चनम्	८४०
स्वमतोपन्यासोपसंहारः	८४१
६. अप्रतीकालम्बनाधिकरणम् ८४२—	-८ ४३
विकारालम्बनेषु मध्ये प्रतीकालम्बनान्वर्जयित्वा सर्वा	
र्नाप अमानवः पुरुषः ब्रह्म गमयति— इति निर्णयः	८४२
फलविशेषदर्शनाच न प्रतीकालम्बनानाम् इतरैस्तु-	
ल्यफलत्वम्—इति निरूपणम्	८४३
चतुर्थः पादः— ज्ञानोपासनयोः फल-	
निर्णयः ८४५—	८६२
१. संपद्याविभीवाधिकरणम् ८४७	-८४९
' एवमेवैषःस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्यत्र स्वेन	
इति विशेषणस्यावैयर्ध्याय केवलेनैवात्मरूपेण अ-	
मिनिष्पद्यते- इति निर्णयः	680
जाम्रदाद्यवस्थात्रये तुरीयावस्थायां च बद्धत्वमुक्तत्व-	
कृतविशेषप्रतिपादनम्	686

[80]

	'परं ज्योतिरुपसंपद्य' इत्यत्र ज्योतिःशब्दस्य भौ-	
	तिकपरत्वमाशङ्कच, प्रकरणात् तस्य आत्मपरत्वव्य-	
	वस्थापनम्	८४९
₹.	अविभागाधिकरणम्	८५०
	स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः, स परेणात्मना अविभ-	
	क्त एवावतिष्ठते, 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यैः तथा	
	दृष्टत्वात् - इति समर्थनम्	640
₹.	ब्राह्माधिकरणम् ८५१—	-८५२
	'स्वेन रूपेण' इत्यत्न अपहतपाप्मत्वादिना स्वेन	
	बाह्मेण रूपेण अभिनिष्पद्यते, 'य आत्मा ' इत्या-	
	द्युपन्यासादिम्यः—इति जैमिन्याचार्यमतोपन्यासः	८५१
	निरस्ताशेषप्रपञ्चेन अन्यपदेश्येन चैतन्यमात्रात्मना	
	अभिनिष्पद्यमानस्य मुक्तात्मनः अर्थशून्यैरेव अप-	
	हतपाप्मादिशब्दैः व्यपदेशः—इति औडुलोम्याचा-	
	र्यमतोपन्यासः	८५१
	सत्यकामत्वादीनाम् औपाधिकत्वेऽपि तच्छ्रुतीनां व्या-	
	वहारिकं प्रामाण्यमपेक्षणीयमिति बादरायणाचार्या-	
	भिष्रेतः सिद्धान्तः	८५२
8.	संकल्पाधिकरणम् ८५३—	-८५४
	'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति ' इत्यादौ एव-	
	कारश्रवणात् , प्राकृतसंकल्पविलक्षणत्वाच मुक्तसं-	

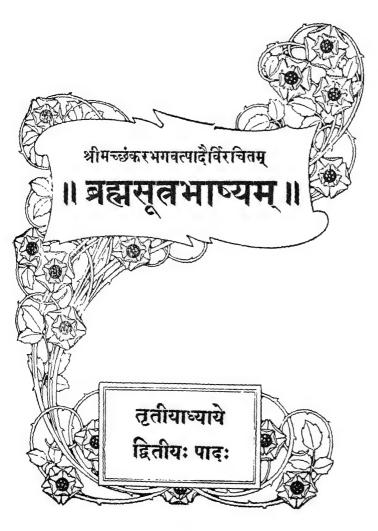
[88]

	कल्पस्य, संकल्पादेव केंबल्लत्	पिशादिसम्-	गनम्-	
	इति निर्णयः		***	1.43
ц.	अभावाधिकरणम्		c48-	८५६
	' संकल्पादेवास्य पितरः समृत्ति	धन्ति' इलात्र	विद्यः	
	संकल्पसाधनमनसः सत्त्वेऽपि	कि शरीरा	देवाणि	
	सन्ति, न वा सन्तीति समीक्षा	याम् एवकारे	ण मन-	
	सा इति विशेषणाच देहेन्द्रिय	।।णां अभावो	विदुष:	
	—इति बादरिमतप्रदर्शनम्		* + *	84.8
	'स एकधा भवति ' इत्यादिः	ना अनेकविष	वता न	
	विना शरीरमेदेन आश्वासी-	—इति सेन्द्रि	पस्य श-	
	रीरस्य सद्भावो जैमिन्यभिम	त इति प्रदर्शन	नम्	كالإلع
	बादरायणस्त्वाचार्यः उभयत्वि	ज ्जश्रुतिदर्शनात	र् उभ-	
	यविघत्वं साधु मन्यते—इति	ति सिद्धान्तः	• • •	८५५
Ę	. प्रदीपाधिकरणम्	* * *	८५६—	C410
	विदुषः सशरीरत्वपक्षे त्रिधाभा	वादिषु अनेकः	शरीरसर्गे	
	किं निरात्मकानि शरीराणि			
	कानि इति विशये 'त्रिधाः	भवति पञ्चधा	भवति '	
	इत्यादिश्रुत्या एकोऽपि सन्	विद्वान् ऐश्व	र्ययोगात्	
	प्रदीपवदनेकभावमापद्य सर्वश्		ीति सा-	
	त्मकानि सर्वशरीराणि इति			८५६
	विशेषविज्ञानाभाववचनानि सुषु	प्रमुक्तान्यतरा	बस्थामपे-	
	s. w. III. 0000			

[85]

६ य, न तु सगुणविद्याविपाकस्थानमवस्थान्तरम्-	-
इति प्रदर्शनम्	. ८५७
७. जगद्ववापाराधिकरणम् ८५८-	—८६२
तत्रभवन्तं परमेश्वरं प्रकृत्यैव जगत्स्रष्टृत्वादिश्रुतीन	
प्रवृत्ते:, समप्रधानानां नियमेनैकमत्यादर्शनाच ज	'-
गद्वयापारं विहाय अन्यदणिमाद्यैश्वर्ये परमेश्वरायत्त	i
सगुणोपासकानाम् ईश्वरसायुज्यं वजतां विदुषाम्-	-
इति निर्णयः	. 646
'तावानस्य महिमा ' इत्यादिश्रुत्या द्विरूपे परमेश्वं	₹ .
निर्गुणं रूपमनवाप्य यथा संगुण एवावतिष्ठन्ते वि	
द्वांसः, एवं सगुणेऽपि निरवग्रहमैश्वर्यमनवाप्य सा	-
वग्रह एव अवतिष्ठन्ते — इति प्रतिपादनम्	. ८६०
एवं सति सातिशयैश्वर्यस्यान्तवत्त्वात् सत्संपन्नानाग	Į
आवृत्तिप्रसक्तिरिति शङ्कायाम्— ये नाडीरिससं	•-
बन्धपूर्वकमर्चिरादिपर्वणा देवयानेन पथा ब्रह्मलोक	Ė.
गच्छन्ति, तेषां 'न च पुनरावर्तते ' इत्यादिशु	
तिभ्यः न पुनरावृत्तिः – इति समाधानम्	
सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसां तु सिद्धैव अनावृत्तिरिहि	
प्रतिपादनम्	८६२
	- ' '

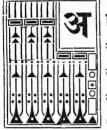

s. w. m. 1

द्वितीयः पादः ॥

Sourishwaker Sancrivala.

तिक्रान्ते पादे पश्चामिविद्यामुदाहरा जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपश्चितः; इ-दानीं तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते । इ-दमामनन्ति— 'स यत्र प्रस्वपिति '

पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते व ह्यादि । तत्र संशयः— किं प्रबोधे इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिः, आहोस्विन्मायामयीति । तत्र तावत्प्रतिपद्यते—

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

संध्ये सृष्टिरिति; संध्यमिति स्वप्तस्थानमाचष्टे, वेदे प्रयोगदर्शनात्— 'संध्यं तृतीय स्वप्तस्थानम्' इति; १. संध्याधि द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसंप्रसादस्थानयो-करणम्। वी संधौ भवतीति संध्यम्; तिस्मिन्संध्ये स्थाने तथ्यक्रपैव सृष्टिभीवतुमर्हति; कुतः श्यतः प्रमाण-भूता श्रुतिरेवमाह— 'अथ रथात्रथयोगान्पथः सृजते'

इत्यादि; 'स हि कर्ता' इति च उपसंहारात् एवमेवाव-गम्यते ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

अपि च एके शाखिनः असिन्नेव संध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मानमामनन्ति—'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः 'इति; पुत्राद्यश्च तत्र कामा अ-भिप्रेयन्ते-काम्यन्त इति। ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवो-च्येरन् ; न, 'शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्वं शित प्रकृत्य अ-न्ते 'कामानां त्वा कामभाजं करोमि' इति प्रकृतेषु तत्र तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्र-करणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीम:--प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम्-' अ-न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् ' इत्यादि ; तद्विषय एव च वाक्य-शेषोऽपि-' तदेव शुक्रं तद्भद्धा तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँहोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ' इति । पाज्ञकर्तृका च सृ-ष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता जागरिताश्रया, तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिभीवितुमईति ; तथा च श्रुति:-- 'अथो खल्वाहुर्जागरि-तदेश एवास्यैष इति यान्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्तः ' इति स्वप्रजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति । तस्मात्तथ्यरूपैव संध्ये सृष्टिरिति ॥

एवं प्राप्ते, प्रत्याह—

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्त-स्वरूपत्वात् ॥३॥

तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतद्स्ति—यदुक्तम् , सं-ध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति ; मायैव संध्ये सृष्टिः, न परमार्थ-गन्धोऽप्यस्ति ; कुतः ! कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्—न हि कात्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेण अभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः ; किं पुनरत्र कात्स्न्यमभिष्रेतम् ! देशकाल्जनिमित्तसंपत्तिः अ-बाधश्च । न हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकाल्जनिमित्तानि अबाधश्च स्वप्ने संभाव्यन्ते—

न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो देश: संभवति; न हि संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं छभेरन; स्यादेतत्— बहि-देहात् स्वप्नं द्रक्ष्यित, देशान्तरितद्रव्यग्रहणात्; दर्शयित च श्रुति: बहिदेहात्स्वप्नम्—'बहिष्कुछायादमृतश्चरित्वा। स ईयते ऽमृतो यत्र कामम्' इति; स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च न अनि-ष्कान्ते जन्तौ सामश्वस्यमद्रनुवीत—इति । नेत्युच्यते—न हि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुं च ततः सामर्थ्यं संभाव्यते; कचिन्न प्रत्या-

गमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति- कुरुष्वहमद्य शयानो निद्रया-भिप्नतः, स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्च अस्मिन्प्रतिबुद्धश्च- इति ; देहाचेद्पेयात् , पञ्चालेष्वेव प्रतिबुध्येतः , तानसावभिगत इति ; कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते ; येन च अयं देहेन देशान्त-रमञ्जुवानो मन्यते, तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पत्रय-न्ति; यथाभूतानि च अयं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति, न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति; परिधावंश्चेत्पर्येत्, जामद्वत् वस्तुभूतमर्थमाकल्येत् । दर्शयति च श्रुतिरन्तरेव देहे स्वप्नम्- 'स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति' इत्युपक्रम्य 'स्वे श-रीरे यथाकामं परिवर्तते ' इति । अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधा-द्वहिष्कुळायश्रुति: गौणी व्याख्यातव्या—बहिरिव कुळायात् अमृतश्चैरित्वेति—यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति, स बहिरिव शरीराद्भवति—इति । स्थितिगतिप्र-त्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः ॥

कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति— रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते; तथा मुहूर्तमात्रवर्तिनि स्वप्ने कदाचित् बहून् वर्षपूगान् अतिवाहयति । निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वा उचितानि विद्यन्ते; करणो-पसंहाराद्धि नास्य अश्वरथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति; रथादिनिर्वर्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्य दारूणि वा । बाध्यन्ते चैते रथाश्वादयः स्वप्तदृष्टाः प्रबोधे; स्वप्न एव च एते सुलभवाधा भवन्ति, आद्यन्तयोव्यभिचारदर्शनात्— रथोऽयमिति हि कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः संपद्यते, मनुष्योऽयमिति निर्धारितः क्षणेन वृक्षः । स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति ज्ञास्त्रम्— 'न तत्न रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति' इत्यादि । तस्मान्माया-मात्रं स्वप्रदर्शनम् ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः॥४॥

मायामात्रत्वात्तार्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगन्धोऽस्तीति— नेत्युच्यते— सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्व-साधुनोः; तथा हि श्र्यते— 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पद्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तास्मिन्स्वप्ननिद्र्शने ' इति; तथा 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पद्यति स एनं हन्ति ' इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति; आचक्षतं च म्वप्नाध्यायविदः— 'कुष्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि, खरयानादीन्यधन्यानि ' इति; मन्त्रदेवताद्रव्यवि-शेषनिमित्ताद्रच केचित्स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनो भवन्तीति मन्यन्ते । तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्य-त्वम् ; सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यम् , बाध्यमान-त्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् ॥

यदुक्तम्- 'आह हिं इति तदेवं सति भाक्तं व्याख्या-तव्यम् — यथा ' लाङ्गलं गवादीनुद्रहति ' इति निमित्तमात्र-त्वादेवमुच्यते, न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्रहति ; एवं निमित्तमात्रत्वात्- सुप्तो रथादीनसृजते, 'स हि कर्ता '-इति च उच्यते ; न तु प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन्सृजति । निमि-त्तत्वं तु अस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदत्रासादिदर्शनात्तन्नि-मित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यम् । अपि च जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगात् आदित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच आसनः खयंज्योतिष्टं दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उप-न्यस्तः ; तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत, ततः स्वयं-ज्योतिष्ट्वं न निर्णीतं स्नात्; तस्माद्रथाद्यभाववचनं श्रुत्या, र-थादिसृष्टिवचनं तु भक्स्येति व्याख्येयम् । एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम् । यद्प्युक्तम्— ' प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति ' इति, तद्प्यसत् , श्रुत्यन्तरे 'स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति ' इति जीवव्यापारश्रवणात् ; इहापि 'य एष सुप्तेषु जागर्ति' इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव

एवायं कामानां निर्माता संकीत्यंते; तस्य त वाक्यशेषेण 'तदेव ग्लक्रं तद्भद्धा' इति जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उप-दिश्यते- 'तत्त्वमसि' इत्यादिवत्- इति न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्यते । न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषि-ध्यते, तस्य सर्वेश्वरत्वान् सर्वास्वप्यवस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः ; पारमार्थिकस्तु नायं संध्याश्रय: सर्गः वियदादिसर्गवत्-इत्येतावत्प्रतिपाद्यते ; न च वियदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं स-त्यत्वमस्ति: प्रतिपादितं हि 'तदनन्यत्वमारमभणशब्दादि-भ्यः ' इत्यत्र समस्तस्य प्रपश्चस्य मायामात्रत्वम् । प्राक् तु ब्रह्मात्मत्वद्र्शनात् वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति ; संध्याश्रयस्त प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यते — इत्यतो वैशेषिक-मिदं संध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम् ॥

पराभिध्यानाचु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्धयौ ॥ ५ ॥

अथापि स्यात्—परस्यैव तावदात्मनोंऽश: जीव:-अग्ने-रिव विस्फुलिङ्गः ; तत्नैवं सति यथा अग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवत:, एवं जीवेश्वरयोरिप ज्ञा-नैश्वर्यशक्ती; ततश्च जीवस्य ज्ञानैश्वर्यवद्यात् सांकल्पिकी स्व- प्रे रथादिसृष्टिभंविष्यतीति । अबोच्यते—सत्यपि जीवेश्वर-योरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरिवपरीतधर्मत्वम् । किं पुनर्जीवस्य ईश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव ? न नास्त्येव ; विद्य-मानमि तत् तिरोहितम् अविद्यादिव्यवधानात् । तत्पुनिस्ति-रोहितं सत् परमेश्वरमिभध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूत-ध्वान्तस्य—तिमिरतिरस्कृतेव दृक्शक्तिः औषधवीर्यात्—ईश्वर-प्रसादात् संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविभेवति, न स्वभावत एव, सर्वेषां जन्तूनाम् ; कृतः ? ततो हि ईश्वराद्धेतोः, अस्य जीवस्य, बन्धमोक्षौ भवतः— ईश्वरस्वरूपापरिज्ञानात् बन्धः, तत्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः । तथा च श्रुतिः—'ज्ञा-त्वा देवं सर्वपाशापद्दानिः क्षीणैः क्षेशौर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । त-स्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वेश्वर्यं केवल आप्तकामः' इस्रेवमाद्या ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६॥

कस्मात्पुनर्जीवः परमास्नांश एव सन् तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति ? युक्तं तु ज्ञानैश्वर्ययोरितरस्कृतत्वम् , विस्फुलिङ्ग-स्येव दहनप्रकाशनयोः—इति । उच्यते—सत्यमेवैततः ; सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः, देहयोगात् देहेन्द्रिय-मनोबुद्धिविषयवेदनादियोगात् भवति। अस्ति च अत्रोपमा—

यथा अमेर्दह्नप्रकाशनसंपन्नस्याप्यरणिगतस्य दहनप्रकाशने तिरोहिते भवत:, यथा वा भस्मच्छन्नस्य- एवमविद्याप्रत्यु-पम्थापितनामरूपकृतदेहानुपाधियोगात् तद्विवेकभ्रमकृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः । वा-शब्दो जीवस्य ईश्वरात् अन्यत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । नन्वन्य एव जीवः ईश्वराद्म्तु, तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वान् ; किं देहयोगकल्पनया ? नेत्युच्यते —न हि अन्यत्वं जीवस्य ईश्वरादुपपद्यते— 'सेयं देवतैक्षत ' इत्युपक्रम्य 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इत्यात्मशब्देन जीवस्य परामर्शात् ; 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-केतो ' इति च जीवाय उपिद्शति ईश्वरात्मत्वम् ; अतः अनन्य एव ईश्वराज्जीव: सन देहयोगात्तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति । अतश्च न सांकल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिसृष्टिर्घ-टते; यदि च सांकिल्पकी स्वप्ने रथादिसृष्टिः स्यात्, नैवा-निष्टं कदिचत्स्वप्रं पद्येत्, न हि कश्चिद्निष्टं संकल्पयते। यत्पुनरुक्तम्—जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं ख्यापय-तीति, न तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायम्, स्वयंज्योतिष्ट्ववि-रोधात् , श्रुत्यैवं च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दक्षितत्वात्; जाग-रितप्रभववासनानिर्मितत्वातु स्वप्रस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रा-यं तत् । तस्मादुपपत्रं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् ॥

तदभावो नाडीषु तच्छूतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

स्वप्नावस्था परीक्षिता; सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते। तत्रैताः सुषुप्तविषयाः श्रुतयो भवन्ति; कचिच्छूयते—'तद्यत्रै२. तद्भावा- तत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विधिकरणम्। जानात्मासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति'
इति; अन्यत्र तु नाडीरेवानुक्रम्य श्रूयते—'तािभः प्रत्यवसृप्य पुरीतिति शेते' इति; तथान्यत्र नाडीरेवानुक्रम्य—
'तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इति; तथान्यत्र— 'य एषोऽन्तर्हद्य आकाशस्तास्मिञ्शेते' इति; तथान्यत्र— 'सता
सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इति; तथा—
'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम'
इति च ॥

तत्र संशयः — किमेतानि नाड्यादीनि परस्परिनरपेक्ष-तया भिन्नानि सुषुप्तिस्थानानि, आहोस्वित्परस्परापेक्षतया एकं सुषुप्तिस्थानमिति। किं तावत्प्राप्तम् १ भिन्नानीति; कुतः १ एकार्थत्वात् — न हि एकार्थानां किन्तर्परस्परापेक्षत्वं दृश्यते त्रीहियवादीनाम्; नाड्यादीनां च एकार्थता सुषुप्तौ दृश्यते, 'नाडीषु सुप्तो भवति' 'पुरीतिति शेते' इति च तत्र तत्र सप्तमीनिर्देशस्य तुल्यत्वात् । ननु नैवं सित सप्तमीनिर्देशो हृइयते— 'सिता सोम्य तदा संपन्नो भवित ' इति ; नैष दोष:, तन्नापि सप्तम्यर्थस्य गम्यमानत्वात्— वाक्यशेषो हि तन्न आयतनैषी जीवः सत् उपसर्पतीत्याह— 'अन्यन्नायतनमल्रब्धा प्राणमेवोपश्रयते ' इति ; प्राणशब्देन तन्न प्रकृतस्य सत उपादानात् ; आयतनं च सप्तम्यर्थः , सप्तमीनिर्देशोऽपि तन्न वाक्यशेषे हृइयते— 'सित संपद्य न विदुः सित संपद्यामहे ' इति । सर्वत्र च विशेष्वानोपरमलक्षणं सुषुप्तं न विशिष्यते । तस्मादेकार्थत्वात् नाड्यादीनां विकल्पेन कदाचित् किंचित्स्थानं स्वापायोप-सपिति—इति ॥

एवं प्राप्ते, प्रतिपाद्यते— तद्दभावो नाडीष्वासनि चेति। तद्दभाव इति, तस्य प्रकृतम्य स्वप्नदर्शनस्य अभावः सुषुप्तमित्यर्थः; नाडीष्वात्मनि चेति समुचयेन एतानि नाड्यादीनि
स्वापायोपसपिति, न विकल्पेन— इत्यर्थः; कुतः श तच्छुतेः;
तथा हि सर्वेषामेव नाड्यादीनां तत्न तत्र सुषुप्तिस्थानत्वं
श्रूयते; तच समुचये संगृहीतं भवति; विकल्पे होषाम्, पक्षे
वाधः स्यात्। ननु एकार्थत्वाद्विकल्पो नाड्यादीनां व्रीहियवादिवत्—इत्युक्तम्; नेत्युच्यते—न हि एकविभक्तिनिर्देशमा-

त्रेण एकार्थत्वं विकल्पश्च आपतति, नानार्थत्वसमुचययो-रप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात् प्रासादे शेते पर्यक्के शेते इत्ये-वमादिषु, तथा इहापि नाडीषु पुरीतित ब्रह्मणि च स्वपितीति उपपद्यते समुचयः ; तथा च श्रुतिः— 'तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्त्राण एवैकधा भवति ' इति समुचयं नाडीनां प्राणस्य च सुपुप्तौ श्रावयति, एकवाक्योपादानात् : प्राणस्य च ब्रह्मत्वं समाधिगतम्-'प्राणस्तथानुगमात्' इत्यत्र । यत्रापि निरपेक्षा इव नाडी: सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रावयति— 'आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति ' इति, तत्रापि प्रदेशान्तरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोऽप्रति-षेधात् नाडीद्वारेण ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति प्रतीयते; न चैवमिप नाडीषु सप्तमी विरुध्यते, नाडीभिरपि ब्रह्मोपसर्पन् सृप्त एव नाडीषु भवति- यो हि गङ्गया सागरं गच्छति, गत एव स गङ्गायां भवति । भवति च अत्र राईमनाडी-द्वारात्मकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्य विवक्षितत्वात् नाडीस्तुत्यर्थ सृप्तिसंकीर्तनम्—'नाडीषु सृप्तो भवति ' इत्युक्त्वा 'तं न कश्चन पाष्मा स्पृशति इति ब्रुवन नाडी: प्रशंसति; व्रवीति च पाष्मस्पर्शाभावे हेतुम् 'तेजसा हि तदा संपन्नो भवति । इति – तेजसा नाडीगतेन पित्ताख्येन अभिव्याप्तक-

रणो न बाह्यान् विषयानीश्वत इत्यर्थ:; अथवा तेजसेति ब्रह्मण एवायं निर्देश:, श्रुत्यन्तरे 'ब्रह्मैव तेज एव ' इति तेज:शब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वातः; ब्रह्मणा हि तदा संपन्नो भवति नाडी-द्वारेण, अतस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृश्वतीत्यर्थ:-ब्रह्मसंपत्तिश्च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुः समधिगतः 'सर्वे पाप्मानोऽतो निव-र्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः' इत्यादिश्रुतिभ्यः; एवं च सति प्रदेशान्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणा सुषुप्रिस्थानेनानुगतो नाडीनां समुचयः समधिगतो भवति । तथा पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्तनात् तद्नुगुणमेव सुषुप्तिस्थानत्वं ज्ञायते— 'य एषोऽन्तर्हृद्य आकाशस्त्रस्मिञ्झेते' इति हृद्याकाशे सुपुप्तिस्थाने प्रकृते इद्मुच्यते- 'पुरीतित शेते ' इति ; पुरीतदिति हृद्यपरिवेष्टनमुच्यते ; तदन्तर्व-र्तिन्यपि हृदयाकाशे शयान: शक्यते 'पुरीतित शेते' इति वक्तुम्- प्राकारपरिक्षिप्तेऽपि हि पुरे वर्तमान: प्राकारे वर्तत इत्युच्यते ; हृद्याकाशस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतम् 'दहर उत्तरेभ्यः ' इत्यत्र । तथा नाडीपुरीतत्समुचयोऽपि 'ताभिः प्रत्यवसृष्य पुरीतित शेते ' इत्येकवाक्योपादानात् अवगम्यते। सत्प्राज्ञयोश्च प्रसिद्धमेव ब्रह्मत्वम्। एवमेतासु श्रुतिषु त्रीण्येव सुषुप्रिस्थानानि संकीर्तितानि—नाड्यः पुरीतत् ब्रह्म चेति;

तत्रापि द्वारमात्रं नाड्य: पुरीतच, ब्रह्मैव तु एकम् अनपायि सुषुप्तिस्थानम् । अपि च नाड्यः पुरीतद्वा जीबस्योपाध्याधार एव भवति—तन्नास्य करणानि वर्तन्त इति; न हि उपाधिसंबन्धमन्तरेण स्वत एव जीवस्याधार: कश्चित्संभवति, ब्रह्माञ्यतिरेकेण स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वात् । ब्र-ह्याधारत्वमप्यस्य सुषुप्ते नैव आधाराधेयभेदाभिप्रायेण उच्य-ते, कथं तर्हि? तादात्म्याभिप्रायेण; यत आह— 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति ' इति-स्वश-ब्देन आत्मा अभिल्प्यते, खरूपमापन्नः सुप्तो भवतीत्यर्थः । अपि च न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा संपत्तिर्नास्ति, स्वरूपस्या-नपायित्वात्; स्वप्नजागरितयोस्तूपाधिसंपर्कवशात् पररूपा-पत्तिमिवापेक्ष्य तदुपशमात्सुषुप्तेः स्वरूपापत्तिर्विवक्ष्यते— 'स्वमपीतो भवति ' इति ; अतश्च सुप्तावस्थायां कदाचित्सता संपद्यते, कदाचिन्न संपद्यते- इत्ययुक्तम् । अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणं ताव-त्सुषुप्तं न कचिद्विशिष्यते; तत्र सति संपन्नस्तावत् एक-त्वात् न विजानातीति युक्तम्, 'तत्केन कं विजानीयात्' इति श्रुते: ; नाडीषु पुरीतित च शयानस्य न किंचित् अवि-ज्ञाने कारणं शक्यं विज्ञातुम् , भेदविषयत्वात् , 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्' इति श्रुतेः । ननु भेद्वि-षयस्याप्यतिदूरादिकारणमविज्ञाने स्यात्; बाढमेवं स्यात्, यदि जीव: स्वत: परिच्छिन्नोऽभ्युपगम्येत—यथा विष्णुमित्र: प्रवासी स्वगृहान न परयतीति; न तु जीवस्योपाधिव्यतिरे-केण परिच्छेदो विद्यते; उपाधिगतमेवातिद्रादिकारणम् अ-विज्ञाने इति यद्युच्येत, तथाप्युपाधेरुपशान्तत्वात् सत्येव संपन्नः न विजानातीति युक्तम । न च वयमिह तुल्यवत् नाड्यादिसमुचयं प्रतिपादयामः ; न हि नाड्यः सुप्तिस्थानं पुरीतच इत्यनेन विज्ञानेन किंचित्प्रयोजनमस्ति; न ह्येत-द्विज्ञानप्रतिबद्धं किंचित्फलं श्रूयते ; नाप्येतद्विज्ञानं फलवतः कस्यचिदङ्गमुपदिइयते । ब्रह्म तु अनपायि सुप्तिस्थानम्---इत्येतत्प्रतिपादयामः ; तेन तु विज्ञानेन प्रयोजनमस्ति जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधारणं स्वप्नजागरितव्यवहारविमुक्तत्वावधारणं च । तम्मादात्मैव सुप्तिस्थानम् ॥

अतः प्रबोघोऽसात् ॥ ८॥

यस्माच आत्मैव सुप्तिस्थानम्, अत एव च कारणात् नित्यवदेव अस्मादात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते, 'कुत
एतदागात्' इत्यस्य प्रअस्य प्रतिवचनावसरे—'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युचरन्स्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः'

इत्यादिना, 'सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे...' इति च। विकल्प्यमानेषु तु सुषुप्तिस्थानेषु, कदाचित्राडी-भ्यः प्रतिबुध्यते कदाचित्पुरीततः कदाचिदात्मनः— इत्यशा-सिष्यत्। तस्माद्प्यात्मैव सुप्तिस्थानमिति।।

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९॥

तस्याः पुनः सत्संपत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं य एव सत्सं-पन्नः स एव प्रतिबुध्यते, उत स वा अन्यो वा इति ३. कर्मानुस्मृति- चिन्त्यते। तत्र प्राप्तं तावत्—अनियम इति; शब्दविध्य- कुतः ? यदा हि जलराशो कश्चिज्ञलविन्दुः विकरणम्। प्रक्षिण्यते, जलराशिरेव स तदा भवति, पुनरुद्धरणे च स एव जलविन्दुर्भवति— इति दुःसंपादम् — तद्वत् सुप्तः परेणैकत्वमापन्नः संप्रसीदतीति न स एव पुनरुत्थातुमर्हति; तस्मात् स एव ईश्वरो वा अन्यो वा जीवः प्रतिबुध्यते इति ॥

एवं प्राप्ते, इदमाह— स एव तु जीवः सुप्तः स्वास्थ्यं गतः पुनकत्तिष्ठति, नान्यः; कस्मात्? कर्मानुस्मृतिशब्दिव-धिभ्यः; विभज्य हेतुं दर्शयिष्यामि—कर्मशेषानुष्ठानदर्शना-त्तावत्स एवोत्थातुमहिति नान्यः; तथा हि— पूर्वेद्युरनुष्ठितस्य कर्मण: अपरेद्यु: शेषमनुतिष्ठन्ददयते; न चान्येन सामिक्र-तस्य कर्मणः अन्यः शेषक्रियायां प्रवर्तितुमुत्सहते, अतिप्रस-ङ्गात्; तस्मादेक एव पूर्वेद्युरपरेद्युश्च एकस्य कर्मण: कर्तेति गम्यते । इतश्च स एवोत्तिष्ठति, यत्कारणम् अतीतेऽहनि अहमदोऽद्राक्षमिति पूर्वानुभूतख पश्चात्सारणम् अन्यस्यो-त्थाने नोपपद्यते; न ह्यन्यदृष्टम् अन्योऽनुस्मर्तुमर्हति; सो-ऽहमस्मीति च आत्मानुस्मरणमात्मान्तरोत्थाने नावकल्पते । शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते ; तथा हि - 'पुन: प्रति-न्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ' 'इमा: सर्वा: प्रजा अहरहर्गच्छन्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति ' 'त इह व्याच्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ' इस्रेवमाद्यः शब्दाः स्वापप्रबोधाधिकारपठिता न आत्मान्तरोत्थाने सा-मञ्जस्यम् ईयु: । कर्मविद्याविधिभ्यश्चैवमेवावगम्यते ; अन्य-था हि कर्मविद्याविधयोऽनर्थकाः स्युः; अन्योत्थानपक्षे हि सुप्तमात्रो मुच्यत इत्यापद्येत; एवं चेत्स्यात्, वद किं कालान्तरफलेन कर्मणा विद्यया वा कृतं स्यात्। अपि च अन्योत्थानपक्षे यदि तावच्छरीरान्तरे व्यवहरमाणो जीव उत्तिष्ठेत् , तत्रत्यव्यवहारलोपप्रसङ्गः स्यात् ; अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठेत् , कल्पनानर्थक्यं स्यात्- यो हि यस्मिन् शरीरे सुप्तः सः तस्मिन् नोत्तिष्ठति, अन्यस्मिन् शरीरे सुप्तः अन्यस्मिन्नुत्तिष्ठतीति कोऽस्यां कल्पनायां लाभः स्यान् ? अथ मुक्त उत्तिष्ठेत् , अन्तवान्मोक्ष आपद्येत ; निवृत्ताविद्यस्य च पुनहत्थानमनुपपन्नम्; एतेन ईश्वरस्योत्थानं प्रत्युक्तम्, नित्यनिवृत्ताविद्यत्वात् । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशौ च दु-र्निवारावन्योत्थानपक्षे स्याताम् । तस्मात्स एवो तिष्ठति, नान्य इति । यत्पुनरुक्तम् यथा जलराशौ प्रक्षिप्तो जलवि-न्दुर्नोद्धर्तुं शक्यते, एवं सति संपन्नो जीवो नोत्पतितुमई-तीति, तत्परिहियते- युक्तं तत्र विवेककारणाभावात् जल-बिन्दोरनुद्धरणम्, इह तु विद्यते विवेककारणम् कर्म च अविद्या च, इति वैषम्यम्; दृश्यते च दुर्विवेचयोरप्यस्म-जातीयै: क्षीरोद्कयो: संसृष्ट्यो: हंसेन विवेचनम् । अपि च न जीवो नाम कश्चित्परस्मादन्यो विद्यते, यो जलवि-न्दुरिव जलराशे: सतो विविच्येत; सदेव तु उपाधिसंप-कीजीव इत्युपचर्यते इत्यसकृत्प्रपश्चितम् ; एवं सति याव-देकोपाधिगता बन्धानुवृत्तिः, तावदेकजीवव्यवहारः ; उपा-ध्यन्तरगतायां तु बन्धानुवृत्तौ जीवान्तरव्यवहारः ; स एवा-यमुपाधिः स्वापप्रबोधयोः बीजाङ्कुरन्यायेन— इत्यतः स एव जीव: प्रतिबुध्यत इति युक्तम् ॥

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

अस्ति मुग्धो नाम, यं मूर्छित इति छौकिका: कथयन्ति ; स तु किमवस्थ इति परीक्षायाम् , उच्यते— तिस्रस्तावद-४. मुग्धाधि- वस्था: शरीरस्थस्य जीवस्य प्रसिद्धा:— जा-करणम् । गरितं स्वप्न: सुषुप्तमिति ; चतुर्थी शरीराद-पस्तिः ; न तु पश्चमी काचिद्वस्था जीवस्य श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धा अस्ति ; तस्माचतस्रृणामेवावस्थानामन्यतमावस्था मूर्छो— इति ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूमः—न तावनमुग्धो जागरितावस्थो भवितुमहितः; न ह्ययमिन्द्रियैर्विषयानीक्षते । स्यादेतत्—इषुकारन्यायेन मुग्धो भविष्यति—यथा इषुकारो जाप्रदिष इष्वासक्तमनस्तया नान्यान्विषयानीक्षते, एवं मुग्धो मुसलसंपातादिजनितदुःखानुभवव्यप्रमनस्तया जाप्रदिष नान्यान्विषयानीक्षत
इतिः; न, अचेतयमानत्वातः; इषुकारो हि व्यापृतमना ब्रवीति—
इषुमेवाहमेतावन्तं कालमुपलभमानोऽभूवमिति, मुग्धस्तु लब्धसंज्ञो ब्रवीति— अन्धे तमस्यहमेतावन्तं कालं प्रक्षिप्तोऽभूवम्, न किंचिन्मया चेतितमिति । जाप्रतश्चैकविषयविषक्तचेतसोऽपि देहो विश्रियते; मुग्धस्य तु देहो धरण्यां पतित ।

तस्मान्न जागार्ते । नापि स्वप्नान्पदयति, निःसंज्ञकत्वात् । नापि मृत:, प्राणोष्मणोर्भावात्—मुग्धे हि जन्तौ मृतोऽयं स्यान्न वा मृत इति संशयाना:, ऊष्मास्ति नास्तीति, हृदय-देशमालभन्ते, निश्चयार्थम्, प्राणोऽस्ति नास्तीति च, नासि-कादेशम्; यदि प्राणोष्मणोरस्तित्वं नावगच्छन्ति, ततो मृ-तोऽयमित्यध्यवसाय दहनायारण्यं नयन्ति; अथ तु प्राण-मुष्माणं वा प्रतिपद्यन्ते, ततो नायं मृत इत्यध्यवसाय संज्ञा-लाभाय भिषज्यन्ति ; पुनरुत्थानाच न दिष्टं गतः ; न हि यमं गत: यमराष्ट्रात्प्रत्यागच्छति । अस्तु तर्हि सुषुप्त:, निःसंज्ञत्वात् , अमृतत्वाचः; न, वैलक्षण्यात्—मुग्धः कदाचिचिरमपि नो-च्छ्वसिति, सवेपथुरस्य देहो भवति, भयानकं च वदनम्, विस्फारिते नेत्रे ; सुषुप्तस्तु प्रसन्नवद्नस्तुल्यकालं पुनः पुन-रुच्छुसिति, निमीछिते अस्य नेत्रे भवतः, न चास्य देहो वेपते; पाणिपेषणमात्रेण च सुषुप्तमुत्थापयन्ति, न तु मुग्धं मुद्गरघातेनापि । निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वापयो:--मु-सलसंपातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य, श्रमनिमित्तत्वाच स्वापस्य। न च लोकेऽस्ति प्रसिद्धिः---मुग्धः सुप्त इति । परिशेषाद्-र्धसंपत्तिर्भुग्धतेत्ववगच्छामः---निःसंज्ञत्वात् संपन्नः, इतर-स्माच वैलक्षण्यादसंपन्नः इति ॥

कथं पुनरर्धसंपत्तिर्मुग्धतेति शक्यते वक्तुम् ?---यावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रुत्या- 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति ' इति, 'अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति ' 'नैतं सेतुमहोरात्ने तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् ' इत्यादि; जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः सुखित्वदुःखित्वप्रत्ययोत्पा-दनेन भवति ; न च सुखित्वप्रत्ययो दु:खित्वप्रत्ययो वा सुषुप्ते विद्यते ; मुग्धेऽपि तौ प्रत्ययौ नैव विद्येते ; तस्मात् उपाध्यु-पशमात् सुषुप्तवनसुग्घेऽपि कृत्स्नसंपत्तिरेव भवितुमर्हति, नार्धसंपत्तिरिति । अत्रोच्यते--न ब्रम:-मुग्धेऽर्धसंपत्ति-र्जीवस्य ब्रह्मणा भवतीति; किं तर्हि, अर्धेन सुषुप्तपक्षस्य भवति मुख्यत्वम्, अर्धेनावस्थान्तरपक्षस्य-इति त्रूमः; दर्शिते च मोहस्य स्वापेन साम्यवैषम्ये। द्वारं चैतत् मरणस्य; यदास्य सावशेषं कर्म भवति, तदा वाङ्मनसे प्रसागच्छत:; यदा तु निरवशेषं कर्म भवति, तदा प्राणो-ष्माणावपगच्छत:। तस्माद्र्धसंपत्तिं ब्रह्मविद् इच्छन्ति । यत्तुक्तम्- न पञ्चमी काचिद्वस्था प्रसिद्धास्तीति, नैष दोष:; कादाचित्कीयमवस्थेति न प्रसिद्धा स्यात्। प्रसिद्धा चैषा लोकायुर्वेदयो: । अर्धसंपत्त्यभ्युपगमाच न पञ्चमी गण्यत इत्यनवद्यम् ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि॥११॥

येन ब्रह्मणा सुषुध्यादिषु जीव उपाध्युपश्चमात्संपद्यते, तस्येदानीं स्वरूपं श्रुतिवशेन निर्धार्यते। सन्त्युभयछिङ्गाः ५. उभयछिङ्गा- श्रुतयो ब्रह्मविषयाः— 'सर्वेकर्मा सर्वे-

धिकरणम्। काम: सर्वगन्ध: सर्वरस:' इत्येवमाद्याः स्रविशेषछिङ्गाः ; 'अस्थूलमनण्वह्स्वमदीर्घम्' इस्रेवमाद्याश्च निर्विशेषिक्काः । किमासु श्रुतिषु उभयिलक्कं ब्रह्म प्रतिपत्त-व्यम् , उतान्यतरिक्कम्; यदाप्यन्यतरिक्कम् , तदापि सविशेषम् , उत निर्विशेषम्— इति मीमांस्यते । तत्र उभयछिङ्गश्रुखनुग्रहात् उभयछिङ्गमेव ब्रह्म इत्येवं प्राप्ते, ब्रूम:--- न तावत्स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमुपप-द्यते; न हि एकं वस्तु स्वत एव रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतं च इत्यवधारियतुं शक्यम् , विरोधात् । अस्तु तर्हि स्थानतः, पृथिव्याद्युपाधियोगादितिः; तदिप नोपपद्यते— न हि उपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृशः स्वभावः संभवति ; न हि स्वच्छः सन् स्फटिकः अलक्तकाद्युपाधि-योगाद्स्वच्छो भवति, भ्रममात्रत्वाद्स्वच्छताभिनिवेशस्य ; उपाधीनां च अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् । अतश्च अन्यतर- लिङ्गपरिप्रहेऽपि समस्तिवशेषरितं निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्, न तद्विपरीतम्; सर्वत्र हि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपा-दनपरेषु वाक्येषु 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् ' इस्रेवमादिषु अपास्तसमस्तिवशेषमेव ब्रह्म उपदिश्यते ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्व-चनात्॥ १२॥

अथापि स्यात्—यदुक्तम् , निर्विकल्पमेकलिङ्गमेव ब्रह्म नास्य स्वतः स्थानतो वा उभयिलङ्गत्वमस्तिति, तन्नोपपद्यते ; कस्मात् ? भेदात् ; भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारा उप-दिश्यन्ते, चतुष्पात् ब्रह्म, षोडशकलं ब्रह्म, वामनीत्वादिलक्ष-णं ब्रह्म, त्रैलोक्यशरीरवैश्वानरशब्दोदितं ब्रह्म, इत्येवंजातीय-काः ; तस्मात् सविशेषत्वमिप ब्रह्मणोऽभ्युपगन्तव्यम् । नतु उक्तं नोभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः संभवतीति ; अयमप्यविरोधः, उपाधिकृतत्वादाकारभेद्खः ; अन्यथा हि निर्विषयमेव भेद-शास्त्रं प्रसज्येत—इति चेत्, नेति ब्रूमः ; कस्मात् ? प्रत्येक-मतद्वचनात् ; प्रत्युपाधिभेदं हि अभेदमेव ब्रह्मणः श्रावयित शास्त्रम्—'यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यासं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमाला' इत्यादि । अतश्च न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुम्, भेदस्य उपासनार्थत्वात्, अभेदे तात्पर्यात् ॥

अपि चैवमेके ॥ १३॥

अपि चैवं भेददर्शनिनिन्दापूर्वकम् अभेददर्शनमेव एके शाखिनः समामनिन्त— 'मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाित्ति किंचन । मृत्योः स मृत्युमाप्तोिति य इह नानेव पश्यिति ' इति ; तथान्येऽपि— 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वे प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मे तत् ' इति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनि-यन्तु छक्षणस्य प्रपश्चस्य ब्रह्मैकस्वभावतामधीयते ॥

कथं पुन: आकारवदुपदेशिनीषु अनाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु सतीषु, अनाकारमेव ब्रह्म अवधार्यते, न पुनर्विपरीतम्? इत्यत उत्तरं पठति——

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

रूपाद्याकाररहितमेव हि ब्रह्म अवधारियतव्यम्, न रूपा-दिमत्; कस्मात्? तत्प्रधानत्वात्; 'अस्थूल्यमनण्वहस्वम-दीर्घम्' 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्वह्म ' 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ' 'तदेतद्वह्यापूर्वमनपरमनन्त-रमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः ' इत्येवमादीनि वाक्यानि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि, न अर्थान्तरप्रधानानि-इस्टे-तत्प्रतिष्ठापितम् 'तत्तु समन्वयात्' इत्यत्र; तस्मादेवंजाती-यकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्म अवधारियत-व्यम् । इतराणि तु आकारवद्भक्षविषयाणि वाक्यानि न तत्प्रधानानि; उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि; तेष्वसित विरोधे यथाश्रुतमाश्रयितव्यम्; सति तु विरोधे तत्प्रधानानि अतत्प्रधानेभ्यो बळीयांसि भवन्ति— इस्रेष वितिगमनायां हेतुः, येन उभयीष्वपि श्रुतिषु सतीषु अनाकारमेव ब्रह्म अवधार्यते, न पुनर्विपरीतमिति ॥

का तर्ह्याकारवद्विषयाणां श्रुतीनां गति:? इत्यत आह— प्रकाशवचावैयध्यति ॥ १५॥

यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रमसो वा वियद्याप्य अवतिष्ठ-मानः अङ्गुल्याद्युपाधिसंबन्धात् तेषु ऋजुवकादिभावं प्रति-पद्ममानेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यते, एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपा-धिसंबन्धात् तदाकारतामिव प्रतिपद्यते; तदालम्बनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरुध्यते; एवम् अवै-

यर्थ्यम् आकारबद्वह्यविषयाणामि वाक्यानां भविष्यति; न हि वेद्वाक्यानां कस्यचिद्र्थवत्त्वम् कस्यचिद्नर्थवत्त्विमिति युक्तं प्रतिपत्तुम्, प्रमाणत्वाविशेषात् । नन्वेवमिप यत्पुरस्ता-त्प्रतिज्ञातम्— नोपाधियोगाद्प्युभयछिङ्गत्वं ब्रह्मणोऽस्तीति, तद्विरुध्यते; नेति ब्रूमः—उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानु-पपत्तेः; उपाधीनां च अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् । सत्यामेव च नैसर्गिक्यामविद्यायां छोकवेद्व्यवहारावतार इति तत्र तत्र अवोचाम ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

आह च श्रुति: चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं नि-विशेषं त्रह्म—'स यथा सैन्धवधनोऽनन्तरोऽबाह्य: कृत्स्रो रसधन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्य: कृत्स्रः प्रज्ञा-नधन एव' इति । एतदुक्तं भवति—नास्य आत्मनोऽन्तर्ब-हिर्वा चैतन्यादन्यदूपमिस्त, चैतन्यमेव तु निरन्तरमस्य स्व-रूपम—यथा सैन्धवधनस्थान्तर्बहिश्च लवणरस एव निरन्तरो भवति, न रसान्तरम्, तथैवेति ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्थते ॥ १७॥ दर्शयति च श्रुतिः परह्तपप्रतिषेधेनैव ब्रह्म-निर्विशेष-

त्वात्— 'अथात आदेशो नेति नेति' 'अन्यदेव तदिदितादथो अविदिताद्धि' 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह' इत्येवमाद्या। बाष्किलिना च बाध्वः पृष्टः
सन् अवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते— 'स होवाचाधीहि भो इति स तृष्णीं बभूव तं ह द्वितीये
तृतीये वा वचन उवाच ब्र्मः खळु त्वं तु न विजानासि।
उपशान्तोऽयमात्मा' इति। तथा स्मृतिष्विप परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते—' क्षेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यञ्ज्ञात्वामृतमञ्जते।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते' इत्येवमाद्यासु।
तथा विश्वरूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते—
'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यिस नारद। सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हास 'इति।।

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एव च अयमात्मा चैतन्यरूपो निर्विशेषो वाङ्मन-सातीतः परप्रतिषेधोपदेश्यः, अत एव च अस्योपाधिनिमि-त्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिष्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्यु-पमा उपादीयते मोक्षशास्त्रेषु— 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' इति। 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृइयते जलचन्द्रवत् 'इति चैवमादिषु ॥

अत्र प्रत्यवस्थीयते-

अम्बुवद्ग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

न जलसूर्यकादितुल्यत्विमहोपपद्यते, तद्वदम्रहणात्; सूर्या-दिभ्यो हि मूर्तेभ्यः पृथम्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्ते जलं गृह्यते; तत्र युक्तः सूर्योदिप्रतिविम्बोदयः; न तु आत्मा मूर्तः, न चास्मात्पृथम्भूता विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः, सर्वगतत्वात् सर्वा-नन्यत्वाच । तस्माद्युक्तोऽयं दृष्टान्त इति ॥

अत्र प्रतिविधीयते—

वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभय-सामञ्जस्यादेवम् ॥ २०॥

युक्त एव तु अयं दृष्टान्तः, विविक्षितांशसंभवात् ; न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कचित् कंचित् विविक्षितमंशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचित् दर्शयितुं शक्यते ; सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात् ; न चेदं स्वमनी-षया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनम् ; शास्त्रप्रणीतस्य तु अस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते । किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति, तदुच्यते — वृद्धिहासभाक्त्वमिति । जलगतं हि सूर्यप्रति-बिम्बं जलवृद्धौ वर्धते, जल्रहासे हसति, जलचलने चलति, जलभेदे भिद्यते– इस्रेवं जलधर्मानुविधायि भवति, न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति ; एवं परमार्थतोऽविकृत-मेकरूपमपि सत् ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावात् भजत इवोपा-धिधर्मान्वृद्धिहासादीन् । एवमुभयोर्द्दष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सा-मञ्जस्यादविरोधः ॥

दर्शनाच ॥ २१ ॥

द्र्याति च श्रुति: परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिष्वन्त-रनुप्रवेशम- 'पुरश्चके द्विपदः पुरश्चके चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुर: पुरुष आविश्चत् 'इति; 'अनेन जीवेना-त्मनानुप्रविदय इति च । तस्माद्युक्तमेतत् 'अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ' इति । तस्मात् निर्विकल्पकैकछिङ्ग-मेव ब्रह्म, न उभयिलङ्गं विपरीतिलङ्गं वा इति सिद्धम्।।

अत्र केचित् द्वे अधिकरणे कल्पयन्ति— प्रथमं तावत् किं प्रत्यस्तमिताशेषप्रपश्चमेकाकारं ब्रह्म, उत प्रपश्चवद्ने-काकारोपेतमिति ; द्वितीयं तु प्रत्यस्तमितप्रपञ्चत्वे किं सङ्ग-

क्षणं ब्रह्म, उत बोधलक्षणम् , उत उभयलक्षणिमति । अत्र वयं वदाम:- सर्वथाप्यानर्थक्यमधिकरणान्तरारम्भस्येति ; यदि तावदनेकिळङ्गत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकर्तव्यमित्ययं प्रयासः, तत पूर्वेणैव 'न स्थानतोऽपि ' इत्यनेनाधिकरणेन निराकृत-मिति, उत्तरमधिकरणम् 'प्रकाशवच्च ' इत्येतव्यर्थमेव भवेत्। न च सहक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षणम्-इति शक्यं वक्तुम्, 'विज्ञानघन एव' इत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गातः; कथं वा निरस्तचैतन्यं ब्रह्म चेतनस्य जीवस्यात्मत्वेनोपदिवयेत ? नापि बोधलक्षणमेव ब्रह्म न सहक्षणम् – इति शक्यं वक्तुम् , 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्यादिश्रुतिवैयर्श्यप्रस-ङ्गात्; कथं वा निरस्तसत्ताको बोघोऽभ्युपगम्येत। नाप्युभयलक्षणमेव ब्रह्म-इति शक्यं वक्तुम्, पूर्वाभ्युपगम-विरोधप्रसङ्गात्; सत्ताच्यावृत्तेन च बोधेन बोधव्यावृत्तया च सत्तया उपेतं ब्रह्म प्रतिजानानस्य तदेव पूर्वाधिकरणप्रति-षिद्धं सप्रपञ्चत्वं प्रसज्येत । श्रुतत्वाददोष इति चेत् , न, एकस्य अनेकस्वभावत्वानुपपत्तेः । अथ सत्तैव बोधः, बोध एव च सत्ता, नानयो: परस्परन्यावृत्तिरस्तीति यद्युच्येत, तथापि किं सहक्षणं ब्रह्म, उत बोधलक्षणम्, उतोभयलक्ष-णम्-इत्ययं विकल्पो निरालम्बन एव स्थात् । सूत्राणि त्वे- काधिकरणत्वेनैवास्माभिर्नीतानि । अपि च ब्रह्मविषयासु श्रु-तिषु आकारवद्नाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपन्नासु, अनाकारे ब्रह्मणि परिगृहीते, अवद्यं वक्तव्या इतरासां श्रुतीनां गति:; ताद्श्येन 'प्रकाशवच्च' इत्यादीनि सूत्राण्यर्थवत्तराणि संप-चन्ते ॥

यद्प्याहु:-आकारवादिन्योऽपि श्रुतय: प्रपञ्चप्रविलयमु-खेन अनाकारप्रतिपत्त्यर्था एव, न पृथगर्था इति, तदपि न समीचीनिमव लक्ष्यते; कथम्? ये हि परविद्याधिकारे के-चित्प्रपञ्चा उच्यन्ते, यथा-' युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशे-ति, अयं वै हरयोऽयं वे दश च सहस्राणि बहूनि चानन्ता-नि च ' इत्येवमादय: – ते भवन्तु प्रविलयार्था: ; 'तदेतद्भ-ह्यापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम् 'इत्युपसंहारात् । ये पुनरुपा-सनाविधानाधिकारे प्रपञ्चा उच्यन्ते, यथा–' मनोमयः प्रा-णशरीरो भारूपः ' इत्येवमाद्यः - न तेषां प्रविलयार्थत्वं न्या-य्यम् ; 'स ऋतुं कुर्वीत ' इस्रेवंजातीयकेन प्रकृतेनैव उपास-नविधिना तेषां संबन्धात् । श्रुत्या च एवंजातीयकानां गुणा-नामुपासनार्थत्वेऽवकल्पमाने न लक्षणया प्रविलयार्थत्वमव-करुपते । सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति 'अरूपव-देव हि तत्प्रधानत्वात् ' इति विनिगमनकारणवचनम् अनव-

काशं स्यात्। फलमप्येषां यथोपदेशं कचिहुरितक्षयः, कचि-दैश्वैर्यप्राप्ति:, कचित्क्रममुक्तिरित्यवगम्यत एव-इत्यतः पार्थ-गर्ध्यमेव उपासनावाक्यानां ब्रह्मवाक्यानां च न्याय्यम् . न एकवाक्यत्वम् ॥

कथं च एषामेकवाक्यतोत्प्रेक्ष्यत इति वक्तव्यम्--एकनि-योगप्रतीते:, प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति चेत्, न, ब्रह्म-वाक्येषु नियोगाभावात्-वस्तुमात्रपर्यवसायीनि हि ब्रह्मवा-क्यानि, न नियोगोपदेशीनि इत्येतद्विस्तरेण प्रतिष्ठापितम् 'तत्तु समन्वयात्' इत्यत्र । किंविषयश्चात्र नियोगोऽभिप्रेय-त इति वक्तव्यम्; पुरुषो हि नियुज्यमान: 'कुरु' इति स्व-व्यापारे कस्मिश्चिन्नियुज्यते । नतु द्वैतप्रपञ्चप्रविखयो निया-गविषयो भविष्यति — अप्रविलापिते हि द्वैतप्रपञ्चे ब्रह्मत-न्वावबोधो न भवतीत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्यनीकभूतो है-तप्रपञ्चः प्रविछाप्यः-यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्टातव्य उपदिश्यते, एवमपवर्गकामस्य प्रपञ्चप्रविलय: ; यथा च त-मसि व्यवस्थितं घटादितत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीक-भूतं तमः प्रविछाप्यते, एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्र-त्यनीकभूत: प्रपश्व: प्रविलापियतन्य:-ब्रह्मस्वभावो हि प्रप-भ्वः, न प्रपश्चस्वभावं ब्रह्मः; तेन नामरूपप्रपश्चप्रविलापनेन

ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवति—इति । अत्र वयं पृच्छामः— कोऽयं प्रपञ्चप्रविलयो नाम ?-किमग्निप्रतापसंपर्कात् घृतका-ठिन्यप्रविलय इव प्रपश्चप्रविलय: कर्तव्य:, आहोस्विदेक-सिंगश्चनद्रे तिमिरकृतानेकचन्द्रप्रपञ्चवत् अविद्याकृतो ब्रह्मणि नामरूपप्रपञ्चो विद्यया प्रविलापयितव्य:--इति । तत्र यदि तावद्विद्यमानोऽयं प्रपञ्चः देहादिलक्षण आध्यात्मिकः बाह्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः प्रविलापियतव्य इत्युच्येत, स पुरुषमात्रे-णाज्ञक्यः प्रविलापियुनिति तत्प्रविलयोपदेशोऽशक्यविषय एव स्यातः एकेन च आदिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृत इति इदानीं पृथिव्यादिश्चन्यं जगदभविष्यत् । अथ अविद्या-ध्यस्तो ब्रह्मण्येकस्मिन् अयं प्रपञ्चो विद्यया प्रविलाप्यत इति ब्रुयात् , ततो ब्रह्मैव अविद्याध्यस्तप्रपञ्चप्रत्याख्यानेन आवेद-यितव्यम्-' एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ' 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्व-मसि 'इति-तिस्मन्नावेदिते, विद्या स्वयमेवोत्पद्यते ; तया च अविद्या बाध्यते, ततश्च अविद्याध्यस्त: सकलोऽयं नामरूप-प्रपञ्च: स्वप्नप्रपञ्चवत् प्रविछीयते- अनावेदिते तु ब्रह्मणि 'ब्रह्मविज्ञानं कुरु प्रपञ्चप्रविलयं च ' इति शतकृत्वोऽप्युक्ते न ब्रह्मविज्ञानं प्रपञ्चप्रविखयो वा जायेत । नन्वावेदिते ब्र-ह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपञ्चविलयविषयो वा नियोगः स्यात्; न, निष्प्रपश्चब्रह्मात्मत्वावेदनेनैव उभयसिद्धेः—रज्जु-स्वरूपप्रकाशनेनैव हि तत्स्वरूपविज्ञानम् अविद्याध्यस्तसर्पा-दिप्रपश्चप्रविलयश्च भवति; न च कृतमेव पुनः क्रियते ॥

नियोज्योऽपि च प्रपञ्चावस्थायां योऽवगम्यते जीवो नाम, स प्रपञ्चपक्षस्यैव वा स्यात् , ब्रह्मपक्षस्यैव वा---प्रथमे विकल्पे निष्प्रपञ्चब्रह्मतत्त्वप्रतिपादनेन पृथिव्यादि-वत् जीवस्यापि प्रविछापितत्वात् कस्य प्रपञ्चविछये नियोग उच्येत ? कस्य वा नियोगनिष्ठतया मोक्षोऽवाप्तव्य उच्येत ? द्वितीयेऽपि ब्रह्मैव अनियोज्यस्वभावं जीवस्य स्वरूपम् , जी-वत्वं तु, अविद्याकृतमेव- इति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्या-भावात् नियोगाभाव एव । द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्या-धिकारपठिताः तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधानाः, न तत्त्वाववोध-विधिप्रधाना भवन्ति ; लोकेऽपि— इदं पद्य, इदमाकर्णयेति च एवंजातीयकेषु निर्देशेषु प्रणिधानमात्रं कुर्वित्युच्यते, न साक्षाङज्ञानमेव कुर्विति; ज्ञेयाभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचि-ज्ञायते, कदाचित्र जायते; तस्मात् तं प्रति ज्ञानविषय एव द्र्शियतव्यो ज्ञापियतुकामेन ; तस्मिन्द्र्शिते स्वयमेव यथा-विषयं यथाप्रमाणं च ज्ञानसुत्पद्यते; न च प्रमाणान्तरेण अन्यथाप्रसिद्धेऽर्थे अन्यथाज्ञानं नियुक्तस्याप्युपपद्यते; यदि

पुनर्नियुक्तोऽहमिति अन्यथा ज्ञानं कुर्यात् , न तु तत् ज्ञानम् , किं तर्हि, मानसी सा क्रिया; स्वयमेव चेद्न्यथोत्पद्येत, भ्रान्तिरेव स्यात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं च; न तत् नियोगशतेनापि कारयितुं शक्यते, न च प्रतिषेधशते-नापि वारियतुं शक्यते ; न हि तत् पुरुषतन्त्रम् , वस्तुतन्त्रमेव हि तत्; अतोऽपि नियोगाभाव: ; किंचान्यत्— नियोगनिष्ठ-तयैव पर्यवस्यत्याम्नाये, यद्भ्युपगतम् अनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जी-वस्य, तत् अप्रमाणकमेव स्यात् ; अथ शास्त्रमेव अनियोज्यब्र-ह्यात्मत्वमाचक्षीत, तद्वबोधे च पुरुषं नियुजीत, ततो ब्रह्म-शास्त्रस्यैकस्य द्वार्थपरता विरुद्धार्थपरता च प्रसच्येयाताम् । नियोगपरतायां च, श्रुतहानि: अश्रुतकरूपना कर्मफलवन्मो-क्षस्यादृष्टफलत्वम् अनित्यत्वं च- इत्येवमाद्यो दोषा न केन-चित्परिहर्तुं शक्याः । तस्माद्वगतिनिष्ठान्येव ब्रह्मवाक्यानि, न नियोगनिष्ठानि । अतश्च एकनियोगप्रतीतेरेकवाक्यतेत्य-युक्तम् ॥

अभ्युपगम्यमानेऽपि च ब्रह्मवाक्येषु नियोगसङ्गावे, तदे-कत्वं निष्प्रपञ्चोपदेशेषु सप्रपञ्चोपदेशेषु च असिद्धम्; न हि शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैर्नियोगभेदेऽवगम्यमाने, सर्वत्र एको नियोग इति शक्यमाश्रयितुम्; प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्येषु तु अधिकारांशेनाभेदात् युक्तमेकत्वम् ; न त्विह सगुणिन-र्गुणचोदनासु कश्चिदेकत्वकरोंशोऽस्ति ; न हि भारूपत्वा-दयो गुणाः प्रपञ्चप्रविल्लयोपकारिणः, नापि प्रपञ्चविल्लयो भारूपत्वादिगुणोपकारी, परस्परिवरोधित्वात् ; न हि कृत्स्न-प्रपञ्चप्रविल्लापनं प्रपञ्चैकदेशापेक्षणं च एकस्मिन्धिमिणि युक्तं समावेशयितुम् । तस्मात अस्मदुक्त एव विभागः आकारवद्नाकारोपदेशानां युक्ततर इति ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो त्रवीति च भ्रुयः ॥ २२ ॥

'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त चैवामूर्त च' इत्युपक्रम्य,
पश्चमहाभूतानि द्वेराइयेन प्रविभज्य, अमूर्तरसस्य च पुरु६. प्रकृतैता- षश्चदोदितस्य माहारजनादीनि रूपाणि
वन्ताधि- दर्शयित्वा, पुनः पठ्यते— 'अथात आकरणम्। देशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति 'इति । तत्र कोऽस्य प्रतिषेधस्य विषय इति
जिज्ञासामहे; न ह्यत्र इदं तदिति विशेषितं किंचित्प्रतिषेध्यमुपल्लभ्यते; इति-शब्देन तु अत्र प्रतिषेध्यं किमपि समर्प्यते,
'नेति नेति' इति इति-परत्वान् नञ्प्रयोगस्य; इति-शब्दश्रायं संनिहितालम्बनः एवंशब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो

ह्रयते- 'इति ह स्मोपाध्यायः कथयति' इत्येवमादिषु; संनिहितं चात्र प्रकरणसामर्थ्याद्रूपद्वयं सप्रपञ्चं ब्रह्मणः, तच ब्रह्म, यस्य ते द्वे रूपे। तत्र नः संशय उपजायते— किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपवच उभयमपि प्रतिषेधति, आहो-स्विदेकतरम्; यदाप्येकतरम्, तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति, रूपे परिशिनष्टि, आहोस्विद्रुपे प्रतिषेधति, ब्रह्म परिशि-नष्टि- इति ॥

तत्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि प्रतिषेधतीत्याशङ्कामहे-द्रौ चैतौ प्रतिषेघौ, द्वि: नेतिशब्दप्रयोगात्; तयोरेकेन सप्र-पञ्चं ब्रह्मणो रूपं प्रतिषिध्यते, अपरेण रूपवद्भह्म- इति भवति मति:। अथवा ब्रह्मैव रूपवत् प्रतिषिध्यते; तद्धि वाङ्मन-सातीतत्वादसंभाव्यमानसद्भावं प्रतिषेधाईम्; न तु रूप-प्रपञ्चः प्रत्यक्षादिगोचरत्वात् प्रतिषेधार्हः; अभ्यासस्त्वाद-रार्थ: इत्येवं प्राप्ते-

ब्रमः--- न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते, शून्यवाद्प्रसङ्गात्-कंचिद्धि परमार्थमालम्ब्य अपरमार्थः प्रतिषिध्यते, यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः; तच परिशिष्यमाणे कस्मिश्चिद्भावे अवकरुपते; कृत्स्नप्रतिषेधे तु कोऽन्यो भाव: परिशिष्येत? अपरिशिष्यमाणे चान्यस्मिन् , य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते

प्रतिषेद्धमशक्यत्वात् तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुप-पत्ति:। नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते— 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इलाद्यपक्रमविरोधात्, 'असन्नेव स भवति। असद्वह्मोति वेद चेत्' इस्रादिनिन्दाविरोधात् , 'अस्तीस्रेवोपलब्धव्यः' इसाद्यवधारणविरोधात्, सर्ववेदान्तव्याकोपप्रसङ्गाच । वाङ्म-नसातीतत्वमपि ब्रह्मणो न अभावाभिप्रायेणाभिधीयते; न हि महता परिकरबन्धेन 'ब्रह्मविदाप्रोति परम' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं त्रह्म' इस्रेवमादिना वेदान्तेषु त्रह्म प्रतिपाद्म तस्यैव पुनः अभावोऽभिल्प्येतः ; 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दृरा-दस्पर्शनं वरम् ' इति हि न्याय: । प्रतिपादनप्रक्रिया तु एषा- 'यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह ' इति ; एतदुक्तं भवति वाङ्मनसातीतमविषयान्त:पाति प्रत्यगात्मभूतं नित्यग्रुद्धवुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति। तस्माद्भ-ह्मणो रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति, परिशिनष्टि ब्रह्म-इट्यवगन्त-व्यम् ॥

तदेतदुच्यते—प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति । प्रकृतं यदेतावत् इयत्तापरिच्छित्रं मूर्तामूर्ते छक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधति । तद्धि प्रकृतं प्रपश्चितं च पूर्वस्मिन्यन्थे अधिदैवतमध्यात्मं च । तज्जनितमेव च वासना छक्षणमपरं रूपम् अमूर्तरसभूतं पुरुषशब्दोदितं छिङ्गात्मव्यपाश्रयं मा-हारजनायुपमाभिर्देशितम्-अमूर्तरसस्य पुरुषस्य चक्षुप्रीह्य-रूपयोगित्वानुपपत्ते: । तदेतत् सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं संनि-हितालम्बनेन इति-करणेन प्रतिषेधकं नवं प्रति उपनी-यत इति गम्यते । ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन षष्ठवा निर्दिष्टं पूर्वस्मिन्यन्थे, न स्वप्रधानत्वेन। प्रपश्चिते च तदीये रूपद्वये रूपवत: स्वरूपजिज्ञासायाम् इद्मुपका-न्तम्— 'अथात आदेशो नेति नेति' इति । तत्र कल्पि-तरूपप्रसाख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिति निर्णीयते । तदास्पदं हि इदं समस्तं कार्यम् 'नेति नेति' इति प्रतिषिद्धम् । युक्तं च कार्यस्य, वाचारम्भणशब्दादिभ्यो-ऽसत्त्वमिति, नेति नेतीति प्रतिषेधनम्; न तु ब्रह्मण:, सर्वकरुपनामूलत्वात् । न च अत्र इयमाशङ्का कर्तव्या- कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा, स्वयमेव पुन: प्रतिषेधति-'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति-यत: नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति, लोकप्रसिद्धं तु इदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति प्रति-षेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय च- इति निरवद्यम् । द्वौ च एतौ प्रतिषेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्तामूर्ते प्रति- षेथत:; यद्वा पूर्व: प्रतिषेधो भूतराशिं प्रतिषेधित, उत्तरो वासनाराशिम् । अथवा 'नेति नेति 'इति वीप्सा इयम्— 'इति 'इति यावित्किचित् उत्प्रेक्ष्यते, तत्सर्वे न भवतीत्य- थै:—पिरगणितप्रतिषेधे हि क्रियमाणे, यदि नैतद्वद्वा, कि- मन्यद्वद्वा भवेदिति जिज्ञासा स्यात्; वीप्सायां तु सत्यां समस्तस्य विषयजातस्य प्रतिषेधात् अविषय: प्रत्यगात्मा ब्रह्मे- ति, जिज्ञासा निवर्तते । तस्मात् प्रपश्चमेव ब्रह्मणि कित्पतं प्रतिषेधित, परिशिनष्टि ब्रह्म— इति निर्णय: ॥

इतश्च एष एव निर्णयः, यतः— ततः प्रपञ्चप्रतिषेधात्, भूयो ब्रह्म ब्रवीति— 'अन्यत्परमस्ति ' इति । अभावावसाने हि प्रतिषेधे कियमाणे किमन्यत्परमस्तीति ब्रूयात् । तत्रैषा अश्चरयोजना— 'नेति नेति ' इति ब्रह्म आदिश्य, तमेव आदेशं पुनर्निर्वक्ति— 'नेति नेति ' इत्यस्य कोऽर्थः ? न हि एतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतः 'नेति नेति ' इत्युच्यते, न पुनः स्वयमेव नास्ति— इत्यर्थः; तच दर्शयति— अन्यत्परम् अप्रतिषिद्धं ब्रह्म अस्तीति । यदा पुनरेवमश्चराणि योज्यन्ते—न हि, एतस्मात् 'इति न' 'इति न' इति प्रपञ्चप्र-तिषेधक्तपात् आदेशनात्, अन्यत्परमादेशनं ब्रह्मणः अस्तीति—तदा, 'ततो ब्रवीति च भूयः' इत्येतत् नामधेयविषयं योन

जयितव्यम्— 'अथ नामधेय सस्यस्य सस्यमिति प्राणा वै सस्यं तेषामेष सस्यम्' इति हि ब्रवीति— इति । तच ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समश्जसं भवति ; अभावावसाने तु प्रतिषेधे, किम् 'सस्यस्य सस्यम्' इत्युच्येत ? तस्माद्वह्मावसानः अयं प्रतिषेधः, नाभावावसानः— इस्थ्यवस्यामः ॥

तद्व्यक्तमाह हि॥ २३॥

यत्तत् प्रतिषिद्धात्प्रपश्चजातादन्यत् परं ब्रह्म, तद्दित्तः चेत्, कम्मान्न गृद्धत इति, उच्यते—तत् अव्यक्तमनिन्दियमाद्यम्, सर्वदृदयसाक्षित्वात् । आह हि एवं श्रुति:— 'न
चक्षुषा गृद्धते नापि वाचा नान्यैदेवैस्तपसा कर्मणा वा' 'स
एष नेति नेत्यात्मागृद्धो न हि गृद्धते' 'यत्तदद्देदयमम्राह्यम्'
'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृद्दयेऽनात्म्येऽनिक्केऽनिल्यने' इत्याद्या; स्मृतिरपि— 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते' इत्याद्या ॥

अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमा-नाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपि च एनमात्मानं निरस्तसमस्तप्रपश्चमव्यक्तं संराधन-काले पदयन्ति योगिन: ; संराधनं च भक्तिध्यानप्रणिधानाद्य- नुष्ठानम् । कथं पुनरवगम्यते— संराधनकाले पश्यन्तीति ? प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् , श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथा हि श्रुतिः — 'पराश्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगासानमैक्षदावृत्तचश्चरमृतत्व-मिच्छन् 'इति, 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः 'इति चैवमाद्या । स्मृतिरिप — 'ये विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्य-नित युज्ञानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् 'इति चैवमाद्या ॥

नतु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात्परापरात्मनोरन्यत्वं स्यादिति ; नेत्युच्यते—

प्रकाशादिवचावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५॥

यथा प्रकाशाकाशसवितृप्रभृतयः अङ्कुलिकरकोदकप्रभृ-तिषु कर्मसु उपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते, न च स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति; एवमुपाधिनिमित्त एवाय-मासभेदः, स्वतस्तु ऐकात्म्यमेव। तथा हि वेदान्तेषु अभ्या-सेन असकृत् जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतश्च स्वाभाविकत्वादभेदस्य, अविद्याकृतत्वाच भेदस्य, विद्यया अविद्यां विधूय जीवः परेण अनन्तेन प्राज्ञेन आत्म- ना एकतां गच्छति । तथा हि लिङ्गम्—'स यो ह वै त-त्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इत्यादि ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७॥

तिसम्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरमुपन्यस्यति, स्वमतिवशुद्धये । क्वचित् जीवप्राज्ञयोभेंदो व्यपिद्दयते—
'ततस्तु तं पद्यते निष्कळं ध्यायमानः 'इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च; 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् '
इति गन्तृगन्तव्यत्वेन; 'यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयित '
इति नियन्तृनियन्तव्यत्वेन च । कचित्तु तयोरेवाभेदो व्यपदिद्यते— 'तत्त्वमासि ' अहं ब्रह्मास्मि ' 'एष त आत्मा
सर्वान्तरः ' 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ' इति । तत्रैवमुभयव्यपदेशे सति, यद्यभेद एव एकान्ततो गृह्यते, भेदव्यपदेशो निरालम्बन एव स्यात् । अत उभयव्यपदेशदर्शनात्
अहिकुण्डलवदत्र तत्त्वं भवितुमर्हति— यथा अहिरित्यभेदः,
कुण्डलाभोगप्रांशुत्वादीनीति च भेदः, एविमहापीति ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

अथवा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम्— यथा प्रकाशः सावित्रः तदाश्रयश्च सविता नात्यन्तभिन्नौ, उभयोरिप तेज- स्त्वाविशेषात्; अथ च भेदव्यपदेशभाजौ भवतः— एव- मिहापीति ॥

पूर्ववद्या ॥ २९ ॥

यथा वा पूर्वमुपन्यस्तम्—'प्रकाशादिवचावैशेष्यम्' इति, तथैव एतद्भवितुमईति; तथा हि अविद्याकृतत्वाद्वन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते। यदि पुनः परमार्थत एव वद्धः कश्चिदात्मा अहिकुण्डलन्यायेन परस्य आत्मनः संस्थानभूतः, प्रकाशाश्रय-न्यायेन च एकदेशभूतोऽभ्युपगम्येत; ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वात् मोक्षशास्त्रवैयर्थ्य प्रसज्येत। न चात्र उभाविप भेदाभेदौ श्रुतिः तुल्यवद्यपदिशति; अभे-दमेव हि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति, भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानु-वदति अर्थान्तरविवक्षया। तस्मात्प्रकाशादिवचावैशेष्यमित्येष एव सिद्धान्तः।।

प्रतिषेधाच ॥ ३०॥

इतश्च एष एव सिद्धान्त:, यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यं

चेतनं प्रतिषेधित शास्त्रम्— 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्येव-मादि । 'अथात आदेशो नेति नेति' 'तदेतद्वद्वापूर्वमनपर-मनन्तरमबाद्यम्' इति च ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपश्चिनिराकरणात् ब्रह्ममात्वपरिशेषाच एष एव सिद्धान्त इति गम्यते ।।

यदेतत् निरस्तसमस्तप्रपश्चं ब्रह्म निर्धारितम्, अस्मा-त्परम् अन्यत्तत्त्वमस्ति नास्तीति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः। कानिचिद्धि वाक्यानि आपातेनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्म-णोऽपि परम् अन्यत्तत्त्वं प्रतिपादयन्तीवः; तेषां हि परिहा-रमभिधातुमयमुपक्रमः क्रियते—

परमतः सेतृन्मानसंबन्धभेदव्यप-देशेभ्यः ॥ ३१ ॥

परम् अतो ब्रह्मणः अन्यत्तत्त्वं भवितुमईति; कुतः ? सेतुव्यपदेशात् उन्मानव्यपदेशात् संबन्धव्यपदेशात् भेद-व्यपदेशाच । सेतुव्यपदेशस्तावत्— 'अथ य आत्मा स सेतुर्विषृतिः' इत्यात्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं संकीर्त-यति; सेतुशब्दश्च हि लोके जलसंतानविच्छेदकरे मृदार्वा-दिप्रचये प्रसिद्धः; इह च सेतुशब्दः आत्मानि प्रयुक्त इति लौकिकसेतोरिव आत्मसेतोरन्यस्च वस्तुनोऽस्तित्वं गमयति; 'सेतं तीर्त्वा' इति च तरितशब्दप्रयोगात्— यथा छौकिकं सेतुं तीर्त्वा जाङ्गलमसेतुं प्राप्नोति, एवमात्मानं सेतुं तीर्त्वा अनात्मानमसेतुं प्राप्नोतीति गम्यते । उन्मानव्यपदेशश्च भवति—तदेतद्वद्धा चतुष्पात् अष्टाशफं षोडशकलमिति; यच लोके उन्मितम् एतावदिद्मिति परिच्लिन्नं कार्षाप-णादि, ततोऽन्यद्वस्त्वस्तीति प्रसिद्धम्; तथा ब्रह्मणोऽप्युन्मा-नात् ततोऽन्येन वस्तुना भवितव्यमिति गम्यते। तथा संबन्धव्यपदेशो भवति— 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति ' इति, शारीर आत्मा ' प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः ' इति च: मितानां च मितेन संबन्धो दृष्टः, यथा नराणां नगरेण; जीवानां च ब्रह्मणा संबन्धं व्यपदिशाति सुष्प्रौ; अतः ततः परमन्यदमितमस्तीति गम्यते । भेदव्यपदेशश्च एनमर्थं गमयति; तथा हि— 'अथ य एषोऽन्तरादिसे हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ' इत्यादित्याधार्मीश्वरं व्यपदित्रय, ततो भेदेन अक्ष्याधारमीश्वरं व्यपदिशति- 'अथ य एषो-ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते ' इति; अतिदेशं च अस्य असुना रूपादिषु करोति- 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यद्मुख्य रूपं यावमुख्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ' इति ; सावधिकं च ईश्वरत्वमुभयोर्व्यपदिशति- 'ये चामुष्मात्पराञ्चो छो- कास्तेषां चेष्टे देवकामानां च ' इत्येकस्य, 'ये चैतस्माद-र्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च ' इत्येकस्य, यथा इदं मागधस्य गाज्यम्, इदं वैदेहस्येति । एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो ब्रह्मणः परमस्तीति ॥

एवं प्राप्ते, प्रतिपाद्यते—

मामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तु-शब्देन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि । न ब्रह्मणोऽन्यत् किंचिद्भवितुमहीते, प्रमाणाभावात्-न ह्यन्यस्यास्तित्वे किंचि-त्प्रमाणमुपलभामहे; सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितम् , अनन्यत्वं च कारणात कार्यस्य ; न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं किंचित अजं संभवति, 'सदेव सोम्येद्मम्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ' इत्य-वधारणात्; एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वमवकल्पते । ननु सेत्वादिव्यपदेशाः ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वं सूचयन्तीत्युक्तम् ; नेत्युच्यते— सेतु-व्यपदेशस्तावत् न ब्रह्मणो बाह्यस्य सद्भावं प्रतिपाद्यितुं क्षमते; सेतुरात्मेति हि आह, न अतः परमस्तीति: तत्र परस्मिन् असति सेतुत्वं नावकल्पत इति परं किमपि कल्प्येत; न चैतत् न्याय्यम; हठो हि अप्रसिद्धकल्पना; अपि च सेतुव्यपदेशादात्मनो लौकिकसेतुनिदर्शनेन सबाह्य-वस्तुतां प्रसञ्ज्ञयता मृद्दारुमयतापि प्रासङ्ख्यत; न चैतन्न्या-य्यम्, अजत्वादिश्रुतिविरोधात्; सेतुसामान्यात्तु सेतुश-व्द आत्मिनि प्रयुक्त इति श्लिष्यते; जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनः; अतः सेतुरिव सेतुः— इति प्रकृत आत्मा स्तूयते। 'सेतुं तीर्त्वां' इत्यपि तरितः अतिक्रमासंभवात् प्राप्नोत्यर्थ एव वर्तते— यथा व्याकरणं तीर्ण इति प्राप्तः उच्यते, न अतिक्रान्तः, तद्वत्।।

बुद्धयर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

यद्प्युक्तम्— उन्मानव्यपदेशादिस्त परिमिति, तत्राभिर्धायते— उन्मानव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्विस्तित्वप्रतिपत्त्यर्थः; किमर्थस्तिहें ृ बुद्धवर्थः, उपासनार्थ इति
यावत्; चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलिमत्येवंरूपा—बुद्धिः
कथं नु नाम ब्रह्मणि स्थिरा स्यादिति—विकारद्वारेण ब्रह्मण
उन्मानकल्पनैव कियते; न हि अविकारेऽनन्ते ब्रह्मणि सर्वैः
पुंभिः शक्या बुद्धिः स्थापियतुम्, मन्दमध्यमोत्तमबुद्धित्वात् पुंसामिति। पादवत्— यथा मनआकाशयोरध्यात्ममिधदैवतं च ब्रह्मप्रतीकयोराम्नातयोः, चत्वारो वागादयो
मनःसंबन्धिनः पादाः कल्प्यन्ते, चत्वारश्च अग्न्यादय आ-

काशसंबिन्धन:— आध्यानाय— तद्वत् । अथवा पादव-दिति— यथा कार्षापणे पादिवभागो व्यवहारप्राचुर्याय कल्प्यते— न हि सकलेनैव कार्षापणेन सर्वदा सर्वे जना व्यवहर्तुमीशते, क्यविकये परिमाणानियमात्—तद्वदित्यर्थः ॥

स्थानविद्योषात्प्रकाद्यादिवत् ॥ ३४ ॥

इह सूत्रे द्वयोरिप संबन्धभेद्व्यपदेश्योः परिहारोऽभिधीयते । यद्प्युक्तम्— संबन्धव्यपदेशात् भेद्व्यपदेशाच्च
परमतः स्यादिति, तद्प्यसतः यत एकस्यापि स्थानविशेषापेक्षया एतौ व्यपदेशावुपपद्यते । संबन्धव्यपदेशे तावदयमर्थः— बुद्धयाद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भृतस्य विशेषविज्ञानस्य उपाध्युपशमे य उपशमः, स परमात्मना संबन्धः— इत्युपाध्यपेक्षया उपचर्यते, न परिमित्तवापेक्षया ।
तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयैव उपचर्यते,
न स्वरूपभेदापेक्षया। प्रकाशादिवदिति उपमोपादानम्—यथा
एकस्य प्रकाशस्य सौर्यस्य चान्द्रमसस्य वा उपाधियोगादुपजातविशेषस्य उपाध्युपशमात्संबन्धव्यपदेशो भवति, उपाधिभेदाच भेदव्यपदेशः; यथा वा सूचीपाशाकाशादिषूपाध्यपेक्षयैवैतौ संबन्धभेदव्यपदेशौ भवतः— तद्वत् ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

उपपद्यते च अत्र ईदृश एव संबन्धः, नान्यादृशः— 'स्वमपीतो भवति' इति हि स्वरूपसंबन्धमेनमामनितः; स्वरूपस्य च अनपायित्वात् न नरनगरन्यायेन संबन्धो घटते; उपाधिकृतस्वरूपतिरोभावात्तु 'स्वमपीतो भवति' इत्युप-पद्यते। तथा भेदोऽपि नान्यादृशः संभवति, बहुतरश्रुति-प्रसिद्धैकेश्वरत्विदिशेषात्; तथा च श्रुतिरेकस्याप्याकाशम्य स्थानकृतं भेद्व्यपदेशमुपपाद्यति— 'योऽयं बहिर्षा पुरु-षादाकाशः' 'योऽयमन्तः पुरुष आकाशः' 'योऽयमन्त-र्दृद्य आकाशः' इति ॥

तथान्यप्रतिषेधात्॥ ३६॥

एवं सेत्वादिव्यपदेशान् परपक्षहेतूनुन्मध्य संप्रति स्वपक्षं हेत्वन्तरेणोपसंहरति । तथान्यप्रतिषेधादिष न ब्रह्मणः परं वस्त्वन्तरमस्तीति गम्यते ; तथा हि— 'स एवाधस्तात्... अहमेवाधस्तात्' 'आत्मैवाधस्तात्' 'सर्वे तं परादाद्योऽन्यन्त्रात्मनः सर्वे वेद' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'नेह नानास्ति किंचन' 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्' 'तदेतद्वद्वापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्मम्' इस्रेवमादीनि वाक्यानि स्वप्रकरणस्थानि अन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यानि ब्रह्म-व्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं वारयन्ति । सर्वान्तरश्रुतेश्च न पर-

मात्मनोऽन्यः अन्तरात्मा अस्तीत्यवगम्यते ॥

अनेन सर्वेगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७॥

अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेन अन्यप्रतिषेधसमाश्र-यणेन च सर्वगतत्वमप्यात्मन: सिद्धं भवति; अन्यथा हि तन्न सिध्येत् । सेत्वादिव्यपदेशेषु हि मुख्येष्वङ्गीिकय-माणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत, सेत्वादीनामेवमात्म-कत्वातः तथा अन्यप्रतिषेधेऽप्यसति, वस्तु वस्त्वन्तरा-ब्यावर्तत इति परिच्छेद एव आत्मनः प्रसच्येत । सर्वगतत्वं च अस्य आयामशब्दादिभ्योऽवगम्यते; आयामशब्द: व्या-प्रिवचन: शब्द:; 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्त-र्हृद्य आकाशः ' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ' 'ज्याया-न्दिवः ' 'ज्यायानाकाञ्चात् '— 'नित्यः सर्वगतः स्थाणु-रचलोऽयं सनातनः ' इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति ॥

फलमत उपपत्तेः॥ ३८॥

तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिक्याम् ईशित्रीशितव्यविभागा-वस्थायाम्, अयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते । यदेतत् इष्टानिष्ट-व्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रि-८. फलाधि-करणम्। विधं प्रसिद्धं जन्तुनाम्, किमेतत् कर्मणो भवति, आहोस्विदीश्वरादिति भवति विचारणा । तत्र ताव-त्प्रतिपाद्यते— फलम् अतः ईश्वरात् भवितुमईति ; कुतः ? उपपत्ते: ; स हि सर्वाध्यक्ष: सृष्टिस्थितिसंहारान् विचित्रान वि द्धत् देशकालविशेषाभिज्ञत्वात् कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं संपा-दयतीत्युपपद्यते ; कर्मणस्तु अनुक्षणविनाशिन: कालान्तरभावि फळं भवतीत्यनुपपन्नम् , अभावाद्भावानुत्पत्तेः । स्यादेतत्— कर्म विनइयत् स्वकालमेव स्वानुरूपं फलं जनयित्वा विनइय-ति, तत्फलं कालान्तरितं कर्जा भोक्ष्यत इति; तदपि न परि-शुध्यति, प्राग्मोक्तृसंबन्धात् फळत्वानुपपत्ते:- यत्कालं हि यत् सुखं दुःखं वा आत्मना भुज्यते, तस्यैव छोके फछत्वं प्रसिद्धम्; न हि असंबद्धस्यासना सुखस्य दु:खस्य वा फलत्वं प्रतियन्ति छौकिकाः । अथोच्येत- मा भूत्कर्मानन्तरं फलो-त्पादः, कर्मकार्यादपूर्वात्फलमुत्पत्स्यत इति, तदपि नोपपद्यते, अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठछोष्ट्रसमस्य चेतनेनाप्रवर्तितस्य प्रवृ-त्यनुपपत्ते:, तदस्तित्वे एव प्रमाणाभावात्; अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेत्, न, ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयात्॥

श्रुतत्वाच ॥ ३९ ॥

न केवलम् उपपत्तेरेव ईश्वरं फलहेतुं कल्पयामः, किं तर्हि श्रुतत्वादिप ईश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे, तथा च श्रुतिर्भवित — 'स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः ' इत्येवं-जातीयका ॥

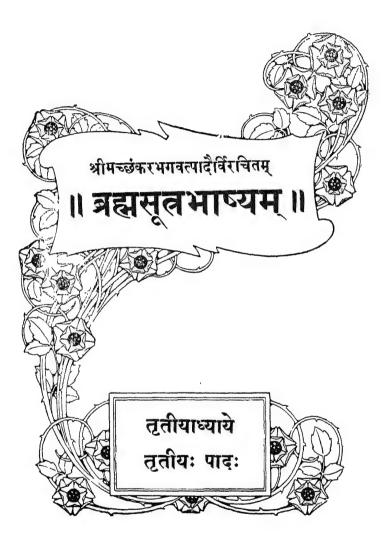
धर्म जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्म फलस्य दातारं मन्यते, अत एव हेतो:-- श्रुते: उपपत्तेश्च । श्रूयते तावदयमर्थः 'स्वर्ग-कामो यजेत ' इत्येवमादिषु वाक्येषु; तत्र च विधिश्रुतेर्विष-यभावोपगमात् यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते; अ-न्यथा हि अननुष्ठातृको याग आपद्येत; तत्र अस्य उपदे-श्रवैयर्थ्य म्यात् । ननु अनुक्षणविनाशिन: कर्मण: फलं नोपपद्यत इति, परित्यक्तोऽयं पक्षः; नैष दोषः, श्रुतिप्रा-माण्यात्—श्रुतिश्चेत् प्रमाणम् , यथायं कर्मफलसंबन्धः श्रुत उपपद्यते, तथा कल्पयितव्यः ; न च अनुत्पाद्य किमप्यपूर्व कर्म विनइयत् कालान्तरितं फलं दातुं शक्तोति; अतः कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्था अपूर्व नाम अस्तीति तक्येते । उपपद्यते च अयमर्थ उक्तेन प्रकारेण । ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम्, अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्यानुपपत्तेः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्, तद-नुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्मात् धर्मादेव फलमिति ॥

पूर्वे तु बादरायणो हेतुच्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

बादरायणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमेव ईश्वरं फलहेतुं मन्यते। केवलात्कर्मणः अपूर्वाद्वा केवलान् फलमित्ययं पक्षः तु-शब्देन व्यावर्खते । कर्मापेक्षात अपूर्वापेक्षाद्वा यथा तथास्तु ईश्वरात्फलमिति सिद्धान्त:; कुत: हेतुव्यपदेशात्; धर्मा-धर्मयोरिप हि कारियतृत्वेन ईश्वरो हेतु: व्यपदिइयते, फलस्य च दातृत्वेन— 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ एवासाधु कर्म कार-यति तं यमधो निनीषते ' इति ; स्मर्यते च अयमर्थी भग-वद्गीतासु- 'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमि-च्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान मयैव विहितान्हितान् ' इति । सर्ववेदान्तेषु च ईश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते ; तदेव च ईश्वरस्य फलहेतुत्वम , यत् खकर्मानुरूपाः प्रजाः सृजति । विचित्रकार्यानुपपत्त्या-द्योऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते ॥

> इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यस्य श्रोगोविन्द-भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसासूत्रभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः॥

रत्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणः तत्त्वम्; इदानीं तु प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते, न वेति विचार्यते । ननु विज्ञेयं ब्रह्म पूर्वापरा-दिभेदरहितम् एकरसं सैन्धवधनवत् अव-धारितम्; तत्र कुतो विज्ञानभेदाभेदचिन्ता-वसरः? न हि कर्मबहुत्ववत् ब्रह्मबहुत्वम-

पि वेदान्तेषु प्रतिपिपाद्यिषितिमिति शक्यं वक्तुम्, ब्रह्मण ए-कत्वात् एकरूपत्वाच ; न च एकरूपे ब्रह्मणि अनेकरूपाणि वि-ज्ञानानि संभवन्ति ; न हि—अन्यथा अर्थः अन्यथा ज्ञानम्— इत्यभ्रान्तं भवति ; यदि पुनः एकिस्मिन्ब्रह्मणि बहूनि विज्ञा-नानि वेदान्तेषु प्रतिपिपाद्यिषितानि, तेषाम् एकमभ्रान्तम्, भ्रान्तानि इतराणीति अनाश्वासप्रसङ्गो वेदान्तेषु ; तस्मान्न तावत्प्रतिवेदान्तं ब्रह्मविज्ञानभेद आशङ्कितुं शक्यते । नाष्य-स्य चोद्नाद्यविशेषाद्भेद उच्येत, ब्रह्मविज्ञानस्य अचोद्ना-लक्षणत्वात् ; अविधिप्रधानैहिं वस्तुपर्यवसायिभिः ब्रह्मवाक्यैः ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्यवोचदाचार्यः 'तत्तु समन्वयात्' इस्र । तत्कथमिमां भेदाभेदचिन्तामारभत इति ॥

तदुच्यते— सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया च इयं विज्ञानभेदाभेदचिन्तेत्यदोष:। अत्र हि कर्मवत् उपासनानां भेदाभेदौ संभवत:: कर्मवदेव च उपासनानि दृष्टफलानि अदृष्टफल्लानि च उच्यन्ते, क्रममुक्तिफल्लानि च कानिचित् सम्यग्दर्शनोत्पत्तिद्वारेण। तेषु एषा चिन्ता संभवति - किं प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेदः, आहोस्वित् नेति ॥

तत्र पूर्वपक्षहेतवस्तावदुपन्यस्यन्ते- नाम्नस्तावत् भेदप्रति-पत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धं ज्योतिरादिषु ; अस्ति च अत्र वेदान्तान्तर-विहितेषु विज्ञानेषु अन्यदन्यत् नाम- तैतिरीयकं वाजस-नेयकं कौथुमकं कौषीतकं शाट्यायनकमित्येवमादि। तथा रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धः-' वैश्वदेव्या-मिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम् ' इत्येवमादिषु; अस्ति च अत्र रूपभेदः ; तद्यथा- केचिच्छाखिनः पञ्चाम्निविद्यायां षष्ठ-मपरमग्निमामनन्ति, अपरे पुनः पञ्चैव पठन्तिः तथा प्राण-संवादादिषु केचित् ऊनान्वागादीनामनन्ति, केचिदधि-कान् । तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक आश-क्कितः कारीर्यादिषु; अस्ति च अत्र धर्मविशेष:; यथा आथ- विणिकानां शिरोत्रतमिति । एवं पुनक्क्यादयोऽपि भेदहेतवः यथासंभवं वेदान्तान्तरेषु योजयितव्याः । तस्मात् प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इत्येवं प्राप्ते, त्रूमः—

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोद्नाद्यविशेषात्॥१॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिन् तस्मिन् वेदान्ते तानि तान्येव भवितुमईन्ति; कुत: ? चोदनाद्यविशेषात; १. मर्ववेदान्त-आदिग्रहणेन जाखान्तराधिकरणसिद्धान्त-प्रत्ययाधि-सूत्रोदिता अभेदहेतव इहाकृष्यन्ते- संयो-गरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः । यथा ए-करणम् । किस्नन्निप्तहोत्रे शाखाभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नस्तादश एव चोद्यते-जुहुयादिति, एवम 'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद्' इति वाजसनेयिनां छन्दोगानां च ताहरूयेव चोदना । प्रयोजनसं-योगोऽप्यविशिष्ट एव-' ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति ' इति । रूपमप्युभयत्र तदेव विज्ञानस्य, यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठादिविशेषणा-न्वितं प्राणतत्त्वम् यथा च द्रव्यदेवते यागस्य रूपम्, एवं विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य; तेन हि तत् रूप्यते । समाख्यापि सैव- प्राणविद्येति । तस्मात् सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञाना-नाम् । एवं पञ्चामिविद्या वैश्वानरविद्या शाण्डिल्यविद्येत्ये-वमादिष्विप योजियतव्यम् । ये तु नामरूपाद्यो भेदहे- त्वाभासा:, ते प्रथम एव काण्डे 'न नाम्ना स्यादचोदना-भिधानत्वात्' इत्यारभ्य परिहृताः ॥

इहापि कंचिद्विशेषमाशङ्कय परिहरति—

भेदान्नेति चेन्नैकखामपि ॥ २ ॥

स्यादेतत् सर्ववेदान्तप्रस्ययत्वं विज्ञानानां गुणभेदात् नोपपद्यते; तथा हि— वाजमनेथिनः पश्चाग्निविद्यां प्रस्तुस्य षष्ठमपरमग्निमामनन्ति— 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति ' इत्यादिना ; छन्दोगास्तु तं न आमनन्ति, पश्चसंख्ययैव च ते उपसंहर्गन्ति— 'अथ ह य एतानवं पश्चाग्नीन्वेद ' इति ; येषां च स गुणोऽस्ति, येषां च नास्ति, कथमुभयेषामेका विद्योपपद्येत ? न च अत्र गुणोपसंहारः शक्यते प्रत्येतुम्, पश्चसंख्याविरोधात् । तथा प्राणसंवादे श्रेष्ठात् अन्यान् चतुरः प्राणान् वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि छन्दोगा आमनन्ति; वाजसनेयिनस्तु पश्चममप्यामनन्ति— 'रेतो वै प्रजापितः प्रजायते ह प्रजया पश्चभिर्य एवं वेद ' इति ; आवापोद्वापभेदाच वेद्यभेदो भवति, वेद्यभेदाच विद्याभेदः, द्रव्यदेवताभेदादिव यागस्येति चेत्— नैष दोषः; यत एकस्यामि विद्यायान्मेवंजातीयको गुणभेद उपपद्यते; यद्यपि षष्ठस्याग्नेकपसंहारो

न संभवति, तथापि द्युप्रभृतीनां पञ्चानामग्नीनाम् उभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् न विद्याभेदो भवितुमहिति ; न हि षोड-शिमहणामहणयोरतिरात्रो भिद्यते । पठ्यतेऽपि च षष्ठोऽप्रिः छन्दोंगै:- 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति' इति; वाजसनेथिनस्तु सांपादिकेषु पश्चस्वग्निषु अनुवृत्तायाः समि-द्भूमादिकल्पनाया निवृत्तये 'तस्याग्निरेवाग्निभेवति समित्स-मित् ' इत्यादि समामनन्ति ; स नित्यानुवाद: ; अथाप्युपास-नार्थ एष वाद:, तथापि स गुण: शक्यते छन्दोगैरप्युप-संहर्तुम् । न च अत्र पश्चसंख्याविरोध आशङ्कयः; सांपादि-काग्न्यभिप्राया हि एषा पश्चसंख्या नित्यानुवादभूता, न वि-धिसमवायिनी- इत्यदोष: । एवं प्राणसंवादादिष्वपि अधि-कख गुणस्य इतरत्रोपसंहारो न विरुध्यते। न च आवापो-द्वापभेदाद्वेद्यभेदो विद्याभेदश्च आशङ्कयः, कस्यचिद्वेद्यांशस्य आवापोद्वापयोरिप भूयसो वेद्यराशेरभेदावगमात् । तस्मा-दैकविद्यमेव ॥

खाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधि-काराच सववच तन्नियमः॥३॥

यद्प्युक्तम्-आथर्वणिकानां विद्यां प्रति शिरोत्रताद्यपेक्ष-णात् अन्येषां च तदनपेक्षणात् विद्याभेद इति, तत्प्रत्यु-

पा. ३.

च्यते । स्वाध्यायस्य एष धर्मः, न विद्यायाः ; कथमिदमव-गम्यते ? यत:, तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन, समाचारे वेद-व्रतोपदेशपरे ब्रन्थे. आथर्वणिकाः 'इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातम् ' इति समामनन्ति : 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ' इति च अधिकृतविषयादेतच्छब्दात् अध्ययनशब्दाच स्वोप-निषद्ध्ययनधर्म एव एष इति निर्धार्यते । नृतु 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवदौस्तु चीर्णम् ' इति ब्रह्मवि-चासंयोगश्रवणात्, एकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति, संकीर्येत एष धर्म:-न, तत्रापि एतामिति प्रकृतप्रत्यवमशीतः प्रकृत-त्वं च ब्रह्मविद्यायाः प्रनथविशेषापेक्षम्-इति प्रनथविशेषसं-योग्येव एष धर्मः । सववच तन्नियम इति निदर्शननिर्देशः —यथा च सवाः सप्त सौर्यादयः शतौदनपर्यन्ताः वेदान्तरो-दितत्रेताग्न्यनभिसंबन्धान आथर्वणोदितैकाग्न्यभिसंबन्धाच आथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते, तथैव अयमपि धर्मः स्वा-ध्यायविशेषसंबन्धात तबैव नियम्यते । तस्मादप्यनवद्यं वि-द्यैकत्वम् ॥

द्र्याति च॥४॥

दर्शयति च वेदोऽपि विद्यैकत्वं सर्ववेदान्तेषु वेद्यैकत्वो-पदेशात्—'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति, 'तथैतं ह्येव बह्वचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाझते छन्दोगाः 'इति च। तथा 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्, इति का-ठके उक्तस्य ईश्वरगुणस्य भयहेतुत्वस्य तैत्तिरीयके भेदद्शे-निन्दाये परामशों दृश्यते— 'यदा द्येवेष एतिसम्भुद्रमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति। तत्त्वेव भयं विदुष्पोऽमन्वानस्य 'इति। तथा वाजसनेयके प्रादेशमात्रसंपादितस्य वैश्वानरस्य च्छान्दोग्ये सिद्धवदुपादानम्— 'यस्त्वेत-मेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते 'इति। तथा सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेन अन्यत्र विहितानामुक्थादीनाम-न्यत्रोपासनविधानाय उपादानात् प्रायद्शेनन्यायेन उपासनामिप सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिः।।

उपसंहारोऽथीभेदाद्विधिशोषव-त्समाने च ॥ ५ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् । स्थिते चैवं सर्ववेदान्तप्रस्ययत्वे सर्व-विज्ञानानाम्, अन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानाम्, अन्यत्रापि २. उपसंहारा- समाने विज्ञाने उपसंहारो भवति ; अर्था-धिकरणम् । भेदात्—य एव हि तेषां गुणानामेकत्र अर्थो विशिष्टविज्ञानोपकारः, स एव अन्यत्रापि ; उभय-त्रापि हि तदेवैकं विज्ञानम् ; तस्माद्रुपसंहारः । विधिशेषवत् —यथा विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणाम्, तदेव एकम-भ्रिहोत्रादि कर्म सर्वत्रेति, अर्थाभेदान् उपसंहरणम्; एव-मिहापि। यदि हि विज्ञानभेदो भवेत्, ततो विज्ञानान्तर-निबद्धत्वाद्गुणानाम्, प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च न स्यादुपसं-हारः; विज्ञानैकत्वे तु नैविमिति। अस्यैव तु प्रयोजनसु-त्रस्य प्रपश्चः 'सर्वाभेदान् ' इत्यारभ्य भविष्यति॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्ना-विशेषात्॥ ६॥

वाजसनेयक 'ते ह देवा ऊचुईन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति' 'ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गाय' इति प्रक्रम्य,

३. अन्यथा- वागादीन्प्राणान असुरपाप्मविद्धत्वेन निलाधिक- न्दित्वा, मुख्यप्राणपरिष्रहः पष्ठ्यते— 'अथ
रणम्। हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायन' इति । तथा छान्दोग्येऽपि
'तद्ध देवा उद्गीथमाजहुरनेनैनानभिभविष्यामः' इति प्रक्रम्य, इतरान्प्राणान असुरपाप्मविद्धत्वेन निन्दित्वा, तथैव
मुख्यप्राणपरिष्रहः पष्ट्यते— 'अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचिकरें दिति । उभयत्रापि च प्राणप्रशंसया
प्राणविद्याविधिरध्यवसीयते । तत्र संशयः— किमत्र विद्या-

भेदः स्यात् , आहोस्विन् विद्यैकत्वमिति । किं तावत्प्राप्तम् ? पूर्वेण न्यायेन विद्यैकत्विमिति । ननु न युक्तं विद्यैकत्वम्, प्रक्रमभेदात्; अन्यथा हि प्रक्रमन्ते वाजसनेयिन:, अन्यथा छन्दोगा:- 'त्वं न उद्गाय' इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमामनन्ति, छन्दोगास्तु उद्गीथत्वेन 'तमुद्गीथमु-पामांचिकरें इति ; तत्कथं विद्यैकत्वं स्यादिति चेत्— नैष दोष:; न हि एतावता विशेषेण विद्यैकत्वम् अपगच्छति, अविशेषस्यापि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात्; तथा हि- देवा-सुरसंप्रामोपक्रमत्वम् , असुरात्ययाभिप्रायः, उद्गीथोपन्यासः, वागादिसंकीर्तनम्, तन्निन्दया मुख्यप्राणन्यपाश्रयः, तद्वी-र्याच असुरविध्वंसनम् अइमलोष्टनिद्र्शनेन- इत्येवं बहवो-ऽर्था उभयत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते । वाजसनेयकेऽपि च उद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य श्रुतम्- ' एष उ वा उद्गीथः' इति । तस्माच्छान्दोग्येऽपि कर्तृत्वं लक्ष्यितव्यम् । तस्माच विद्यैकत्वभिति ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीय-स्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

न वा विद्यैकत्वमत्र न्याय्यम्; विद्याभेद एव अब न्याय्यः; कस्मात् श्रकरणभेदात्, प्रक्रमभेदादिसर्थः; तथा

पा. ३.

हि इह प्रक्रमभेदो हर्यते—छान्दोग्ये तावत्- 'ओमि-त्येतदश्चरमुद्गीथमुपासीत ' इत्येवमुद्गीथावयवस्य ओंकारस्य उपास्यत्वं प्रस्तुत्य, रसतमत्वादिगुणोपव्याख्यानं तत्न कृत्वा, अथ 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ' इति पुनरपि तमेव उद्गीथावयवमोंकारमनुवर्त्य, देवासुराख्यायिकाद्वारेण तम् 'प्राणमुद्गीथमुपासांचिकरे' इत्याहः , तत्र यदि उद्गीथ-शब्देन सकला भक्तिरभिष्रेयेत, तस्याश्च कर्ता उद्वाता ऋत्विक्, तत उपक्रमश्चोपरुध्येत, छक्षणा च प्रस-ज्येत: उपक्रमतन्त्रेण च एकस्मिन्वाक्ये उपसंहारेण भवित-व्यम्; तस्मात् अत्र तावत् उद्गीथावयवे ओंकारे प्राणदृष्टि-रुपदिरयते-वाजसनेयके तु उद्गीथशब्देन अवयवग्रहणे का-रणाभावात् सकलैव भक्तिरावेद्यते ; 'त्वं न उद्गाय ' इत्यपि तस्याः कर्ता उद्गाता ऋत्विक् प्राणत्वेन निरूप्यत इति-प्रस्थानान्तरम् । यदपि तत्र उद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणम्य, तदपि उद्गातृत्वेनैव दिद्शीयिषतस्य प्राणस्य सर्वात्मत्वप्रति-पादनार्थिमिति न विद्यैकत्वमावहति । मकलभक्तिविषय एव च तत्रापि उद्गीथशब्द इति वैषम्यम् । न च प्राणस्योद्गातृ-त्वम् असंभवेन हेतुना परित्यज्यते, उद्गीथभाववत् उद्गातृभा-वस्यापि उपासनार्थत्वेन उपदिश्यमानत्वात् ; प्राणवीर्येणैव च उदाता औदात्रं करोतीति नास्ट्यसंभवः ; तथा च तत्रैव श्रावितम्-'वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायत्' इति । न च विवक्षितार्थभेदेऽवगम्यमाने वाक्यच्छायानुकारमात्रेण समानार्थत्वमध्यवसातुं युक्तम् ; तथा हि——अभ्युदयवाक्ये पशुकामवाक्ये च 'त्रेधा तण्डुल्लान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्ता-नम्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ' इत्यादिनिर्देशसा-म्येऽपि, उपक्रमभेदात् अभ्युदयवाक्ये देवतापनयोऽध्यवसि-तः, पशुकामवाक्ये तु यागविधिः-तथा इहापि उपक्रमभेदात् विद्याभेद: । परोवरीयस्त्वादिवत्— यथा परमात्मदृष्ट्य-ध्याससाम्येऽपि, 'आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः पराय-णम् ' 'स एव परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः' इति परो-वरीयस्त्वगुणविशिष्टम् उद्गीथोपासनम् अक्ष्यादिखादिगतहि-रण्यइमश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनात् भिन्नम्; न च इतरेतरगुणोपसंहार एकस्यामपि शाखायाम् - तद्वत् शाखा-न्तरस्थेष्वपि एवंजातीयकेषु उपासनेष्विति ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तद्पि॥८॥

अथोच्येत संज्ञैकत्वात् विद्यैकत्वमत्र न्याय्यम् , उद्गीथविद्येत्युभयत्रापि एका संज्ञेति, तद्दपि नोपपद्यते ; उक्तं ह्येतत् 'न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ' इति ; तदेव च अत्र न्याय्यतरं श्रुत्यक्षरानुगतं हि; तन् संज्ञैकत्वं तु श्रुत्यक्षरवाह्यम् उद्गीयशब्दमालयोगान् लौकिकैव्यवहर्तृभि-रुपचर्यते । अस्ति च एतत्संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदेष्विप परोव-रीयस्त्वाद्युपासनेषु— उद्गीयविद्यति; तथा प्रसिद्धभेदानामि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकैकप्रन्थपरिपठितानां काठकसंज्ञैकत्वं दश्यते, तथहापि भविष्यति । यत्र तु नास्ति कश्चित् एवंजातीयको भेदहेतुः, तत्र भवतु संज्ञैकत्वात् विद्यै-कत्वम्— यथा संवर्गविद्यादिषु ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यत्र अक्षरोद्गीथदा-ब्दयोः सामानाधिकरण्ये श्रूयमाणे अध्यासापवादैकत्विविद्यो-४. ब्याह्यधि- षणपक्षाणां प्रतिभासनात् कतमोऽत्र पक्षो करणम् । न्याच्यः स्यादिति विचारः । तत्र अध्यामो नाम—द्वयोर्वस्तुनोः अनिवर्तितायामेव अन्यतरबुद्धौ अन्यत-रबुद्धिरध्यस्यते ; यस्मिन् इतरबुद्धिरध्यस्यते , अनुवर्तत एव तस्मिन् तद्वुद्धिः, अध्यस्तेतरबुद्धाविष् यथा नाम्नि ब्रह्माबु-द्धावध्यस्यमानायामिष अनुवर्तत एव नामबुद्धिः, न ब्रह्माबु-द्धया निवर्तते— यथा वा प्रतिमादिषु विष्णवादिबुद्धयध्यामः — एविमहाषि अक्षरे चद्गीथबुद्धिरध्यस्येत, उद्गीथे वा अक्ष-

रबुद्धिरिति । अपवादो नाम-- यत्र कस्मिश्चिद्धस्तुनि पूर्व-निविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चितायाम् , पश्चादुपजायमाना यथार्था बुद्धिः पूर्वनिविष्टाया मिध्याबुद्धेः निवर्तिका भवति —यथा देहेन्द्रियसंघाते आत्मबुद्धिः, आत्मन्येव आत्मबुद्धवा पश्चाद्भाविन्या 'तत्त्वमिस ' इत्यनया यथार्थबुद्धया निवर्त्यते-यथा वा दिग्भ्रान्तिबुद्धिः दिग्याथात्म्यबुद्धया निवर्त्यते-एविमहापि अक्षरबुद्धवा उद्गीथबुद्धिर्निवर्सेत, उद्गीथबुद्धवा वा अक्षरबुद्धिरिति । एकत्वं तु अक्षरोद्गीथशब्दयोरनितिरे-क्तार्थवृत्तित्वम् — यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूमिदेव इति । विशेषणं पुन: सर्ववेदव्यापिन ओमित्येतस्याक्षरस्य प्रहणप्र-सङ्गे औद्गात्रविशेषस्य समर्पणम् यथा नीलं यदुत्पलम् तदानयोति, एविमहापि उद्गीथो य ओंकार: तमुपासीतेति । एवमेतस्मिन्सामानाधिकरण्यवाक्ये विमृत्यमाने, एते पक्षाः प्रतिभान्ति ; तत्रान्यतमनिर्घारणकारणाभावात् अनिर्घारण-प्राप्तौ--

इर्मुच्यते — व्याप्तेश्च समञ्जसिमिति । च-शब्दोऽयं तु-शब्दस्थाननिवेशी पक्षत्रयव्यावर्तनप्रयोजनः । तदिह त्रयः पक्षाः सावद्या इति पर्युद्म्यन्ते ; विशेषणपक्ष एवैको निरवद्य इत्युपादीयते । तत्राध्यासे तावत् — या बुद्धिः इतस्त्र अ-

ध्यस्यते, तच्छब्दस्य लक्षणावृत्तित्वं प्रसज्येत, तत्फलं च कल्प्येत; श्रूयत एव फलम, 'आपियता ह वै कामानां भ-वति ' इत्यादि, इति चेत्-तन्न, तस्य अन्यफलत्वान् ; आस्या-दिदृष्टिफलं हि तत्, नोद्गीथाध्यासफलम् । अपवादेऽपि स-मानः फलाभावः; मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति चेत्, न; पुरुषार्थीपयोगानवगमात्; न च कदाचिदपि ओंकारात ओं-कारबुद्धिर्निवर्तेत, उद्गीथाद्वा उद्गीथबुद्धिः; न चेदं वाक्यं वस्तुतत्त्वप्रतिपाद्नपरम्, उपासनाविधिपरत्वात् । नापि एकत्वपक्षः संगच्छते ; निष्प्रयोजनं हि तदा शब्दद्वयोचारणं स्यान्, एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणान्। न च हौवविषये आध्वर्यविषये वा अक्षरे ओंकारशब्दवाच्ये उद्गीथशब्दप्रसि-द्धिरस्ति, नापि सकलायाम् साम्नो द्वितीयायां भक्तौ उद्गीथ-शब्दवाच्यायाम् ओंकारशब्दप्रसिद्धिः, येनानतिरिक्तार्थता स्यात् । परिशेषाद्विशेषणपक्षः परिगृह्यते, त्र्याप्तेः सर्ववेद-साधारण्यात्; सर्वव्याप्यक्षरमिह मा प्रसिका- इत्यत उद्गी-थशब्देन अक्षरं विशेष्यते— कथं नाम उद्गीयावयवभूत ओंकारो गृह्येतेति । नन्वस्मिन्नपि पक्षे समाना लक्षणा, उद्गीथशब्दस्य अवयवलक्षणार्थत्वात्; सत्यमेवमेतत्; लक्ष-णायामपि तु संनिकर्षविप्रकर्षों भवत एव ; अध्यासपक्षे हि

अर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निक्षिप्यत इति विप्रकृष्टा लक्षणा, विशेषणपक्षे तु अवयविवचनेन शब्देन अवयव: समर्प्यत इति संनिकृष्टा; समुदायेषु हि प्रवृत्ता: शब्दा अवयवेष्वपि वर्तमाना दृष्टा: पटग्रामादिषु। अतश्च व्याप्तेर्हेतो: 'ओमित्ये-तदक्षरम्' इत्येतस्य 'उद्गीथम्' इत्येतद्विशेषणमिति समन्त-समेतत्, निरवद्यमित्यर्थः ॥

् सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

वाजिनां छन्दोगानां च प्राणसंवादे श्रेष्ठयगुणान्वितस्य प्राणस्य उपास्यत्वमुक्तमः ; वागाद्योऽपि हि तत्र वसिष्ठत्वादि-गुणान्विता उक्ता:; ते च गुणा: प्राणे ५. सर्वाभेदा-पुनः प्रत्यर्पिताः— ' यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि ' इत्यादिना । अन्येषामि तु शाखिनां कोषीतिकप्रभृतीनां प्राणसंवादेषु 'अथातो निःश्रेयसादान-मेता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः ' इत्येवंजातीयकेषु प्राणस्य श्रेष्ठयमुक्तम् , न त्विमे वसिष्ठत्वाद्योऽपि गुणा उक्ताः । तत्र संशयः —िकिमिमे वसिष्ठत्वादयो गुणाः कचि-दुक्ता अन्यत्रापि अस्येरन्, उत नास्येरन्निति। तत्र प्राप्तं तावत् -- नास्येरित्रति ; कुतः ? एवं-शब्दसंयोगान् ; 'अथो य एवं विद्वान्प्राणे नि:श्रेयसं विदित्वा ' इति हि तत्र तत्र एवं-शब्देन वेद्यं वस्तु निवेद्यते; एवं-शब्दश्च संनिहिताव-रुम्बन: न शाखान्तरपरिपठितम् एवंजातीयकं गुणजातं शक्तोति निवेदयितुम्; तस्मान् स्वप्रकरणस्थैरेव गुणैर्निराका-ङ्कत्विमिस्येवं प्राप्ते—

प्रत्याह- अस्येरन इमे गुणाः कचिदुक्ता वसिष्ठत्वा-द्य: अन्यत्रापि: कुत: ! सर्वाभेदान- सर्वत्रैव तदेव एकं प्राणविज्ञानमभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते, प्राणसंवादादिसारूप्यानः अभेदे च विज्ञानस्य कथम् इमे गुणाः कचिदुक्ता अन्यत्र न अस्येरन्। ननु एवं-शब्दः तत्र तत्र भेदेन एवंजातीयकं गुणजातं वेदात्वाय समर्पयतीत्युक्तमः ; अत्रोच्यते — यदापि कौषीतिकत्राह्मणगतेन एवं-शब्देन वाजसनेयित्राह्मणगतं गु-णजातम् असंशब्दितम् असंनिहितत्वान् , तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयिबाह्मणगतेन एवं-अब्देन तत संशद्दितमि-ति–न परशाखागतमपि अभिन्नविज्ञानावबद्धं गुणजातं स्व-शाखागताद्विशिष्यते ; न चैवं सति श्रुतहानि: अश्रुतकल्पना चा भवति ; एकस्यामपि हि शाखायां श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्न भवन्ति, गुणवतो भेदाभावातः; न हि देवदत्तः शौ-र्यादिगुणत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धः देशान्तरं गतः तद्देश्यैरविभा-वितज्ञौर्यादिगुणोऽपि अतद्भुणो भवति ; यथा च तत्र परिचय- विशेषात् देशान्तरेऽपि देवदत्तगुणा विभाव्यन्ते, एवम् अ-भियोगविशेषात् शास्त्रान्तरेऽप्युपास्या गुणाः शास्त्रान्तरेऽप्य-म्येरन । तस्मादेकप्रधानमंबद्धा धर्मा एकत्राप्युच्यमानाः सर्व-त्रैव उपसंहर्तव्या इति ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरासु श्रुतिषु आनन्दरूपत्वं विज्ञा-नघनत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वंमित्येवंजातीयका ब्रह्मणो धर्माः ६. आनन्दाय- कचित् केचित् श्रूयन्ते । तेषु संशय:---

धिकरणम् । किमानन्दादयो ब्रह्मधर्माः यत्र यावन्तः श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र प्रतिपत्तव्याः, किं वा सर्वे सर्वत्रेति। तत्र यथाश्रतिविभागं धर्मप्रतिपत्तौ प्राप्तायाम् , इदमुच्यते-आनन्दादय: प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्मा: सर्वे सर्वेत्र प्रतिप-त्तव्याः; कस्मात्? मर्वाभेदादेव- सर्वत्र हि तदेव एकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते; तम्मात् सार्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणाम् तेनैव पूर्वाधिकरणोदितेन देवदत्तशौर्यादिनि-दर्शनेन ॥

ननु एवं सति प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्येरन: तथा हि तैत्तिरीयके आनन्दमयमात्मानं प्रकम्य आम्रायते— 'तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा दित । अत उत्तरं पठति—

प्रियशिरस्त्वाचप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे॥ १२॥

प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयके आम्नातानां नास्ति अन्यत्र प्राप्तिः, यत्कारणम् – प्रियं मोदः प्रमोद आनन्द इत्येते — परस्परापेक्षया भोकत्रन्तरापेक्षया च उपचितापचितस्त्पा उपलभ्यन्ते; उपचयापचयों च सति भेदे संभवतः; निर्भेदं तु ब्रह्म 'एकमेवाद्वितीयम' इत्यादिश्रुतिभ्यः। न च एते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः; कोशधर्मास्तु एते इत्युपदि-ष्टमस्माभिः 'आनन्दमयोऽभ्यासान्' इत्यत्र । अपि च परस्मिन् ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेन एते परिकल्प्यन्ते, न द्रष्टुज्यत्वेन; एवमपि सुतरामन्यत्राप्ताप्तिः प्रियशिरस्त्वादीनाम् । ब्रह्मधर्मास्तु एतान्कृत्वा न्यायमात्रमिद्म आचार्येण प्रदर्शितम् प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरितिः; स च न्यायः अन्येषु निश्चितेषु ब्रह्मधर्मेषु उपासनायोपदिश्यमानेषु नेतव्यः — संयद्वामत्वादिषु सत्यकामत्वादिषु च; तेषु हि सत्यपि उपास्यस्य ब्रह्मण एकत्वे, प्रक्रमभेदादुपासना-भेदे सति, न अन्योन्यधर्माणाम् अन्योन्यत्र प्राप्तिः; यथा

च द्वे नार्यौ एकं नृपतिमुपासाते- छत्रेण अन्या चामरेण अन्या- तत्रोपास्यैकत्वेऽपि उपासनभेदो धर्मव्यवस्था च भवति— एवभिहापीति । उपचितापचित्राणत्वं हि सति भेदव्यवहारे सगुणे ब्रह्मण्युपपद्यते, न निर्गुणे परस्मिन्ब-ह्याणि । अतो न सत्यकामत्वादीनां धर्माणां कचिच्छूतानां सर्वत्र प्राप्तिरित्यर्थ: ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे तु आनन्दाद्यो धर्मा ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनायैव उच्यमाना:, अर्थसामान्यात् प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिण एक-त्वात्, सर्वे सर्वत्र प्रतीयरिन्नति वैषम्यम्-प्रतिपत्तिमात्रप्र-योजना हि ते इति ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

काठके हि पठ्यते-- 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थे-भ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिः ' इत्यारभ्य 'पुरु-७. आध्याना- षात्र परं किंचित्सा काष्ठा सा परा धिकरणम् । गतिः ' इति । तत्र संशयः — किमिमे सर्व एव अर्थाद्यः ततस्ततः परत्वेन प्रतिपाद्यन्ते, उत पुरुष एव एभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति । तत्र तावन् सर्वेषामेवेषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति मतिः; तथा हि श्रूयते—इदमस्मात्परम् , इदमस्मात्परमिति । ननु बहुष्वर्थेषु परत्वेन प्रतिपिपादियिषितेषु वाक्यभेदः स्यानः; नैष दोषः, वाक्यबहुत्वोपपत्तः; बहून्येव हि एतानि वाक्यानि प्रभवन्ति बहूनर्थान परत्वोपेतान प्रतिपादियतुम् । तस्मान् प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनमित्येवं प्राप्ते—

त्रूमः—पुरुष एव हि एभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति युक्तमः, न प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनमः; कस्मानः प्रयोजनाभावातः; न हि इतरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किंचित्रयोजनं दृश्यते, श्रूयते वाः पुरुषे तु इन्द्रियादिभ्यः परिसम् सर्वानर्थञ्चातातीते प्रतिपन्ने दृश्यते प्रयोजनमः, मोक्षिः तथा च श्रुतिः— 'निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति । अपि च परप्रतिषेधेन काष्ट्राशब्देन च पुरुष्विषयमादरं दृश्यनः पुरुषप्रतिपत्त्यर्थेव पूर्वापरप्रवाहोक्तिरित दृशयति । आध्यानायेति—आध्यानपूर्वकाय सम्ययद्रश्चायेत्यर्थः ; सम्ययद्र्शनार्थमेव हि इह आध्यानमुपदि-श्यते, न तु आध्यानमेव स्वप्रधानमः ॥

आत्मशब्दाच ॥ १५॥

इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैव इयमिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः, य-

त्कारणम् 'एष सर्वेषु भूतेषु गृहोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदिशिभिः ' इति प्रकृतं पुरुषम् आत्मेत्याहः ; अतश्च अनात्मत्विमतरेषां विविक्षितिमिति गम्यते ; तस्यैव च दुर्विज्ञानतां संस्कृतमितगम्यतां च दर्शयितः ; ति द्विज्ञानायैव च—'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः ' इति आध्यानं विद्धाति । तत् व्याख्यातम् 'आनुमानिकमप्येकेषाम् ' इत्यत्र । एवम् अनेकप्रकार आश्यातिशयः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते, नेतरेषु । अपि च 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ' इत्युक्ते, किं तत् अध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यखामाकाङ्कायाम् इन्द्रियाद्यनुक्रमणात् परमपदप्रति-पत्त्यर्थ एवायम् आस्नाय इत्यवसीयते ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

ऐतरेयके श्रूयते—'आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत छोकान्नु सृजा इति' 'स इमाँ८. आत्मगृहीत्य- छोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमापः' इत्याधिकरणम् । दि । तत्र संशयः— किं पर एवात्मा इह
आत्मशब्देनाभिछप्यते, उत अन्यः कश्चिदिति । किं तावत्प्राप्तम् १ न परमात्मा इह आत्मशब्दाभिछप्यो भवितुमईतीति; कस्मान् १ वाक्यान्वयदर्शनान् । ननु वाक्यान्वयः

सुतरां परमात्मविषयो दृश्यते, प्रागुत्पत्तेः आत्मैकत्वावधार-णात् , ईक्षणपूर्वकस्रष्टुत्ववचनाच ; नेत्युच्यते, लोकसृष्टिव-चनात् — परमात्मनि हि स्रष्टरि परिगृह्यमाणे, महाभूतसृष्टि: आदौ वक्तव्या ; लोकसृष्टिस्तु इह आदावुच्यते ; लोकाश्च महा-भूतसंनिवेशविशेषाः ; तथा च अम्भःप्रभृतीन लोकत्वेनैव नि-त्रवीति— 'अदोऽम्भः परेण दिवम् ' इत्यादिना । छोकसृ-ष्टिश्च परमेश्वराधिष्ठितेन अपरेण केनचिदीश्वरेण क्रियत इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते ; तथा हि श्रुतिभविति- ' आ-त्मैवेदमय आसीत्पुरुषविधः ' इत्याद्या ; स्मृतिरिप- ' स वै ज्ञारीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्मामे समवर्तत ' इति ; ऐतरेयिणोऽपि 'अथातो रेतस: सृष्टिः प्रजापते रेतो देवाः ' इत्यत्र पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापति-कर्तृकां विचित्रां सृष्टिमामनितः; आत्मशब्दोऽपि तस्मिन्त्र-युज्यमानो हदयते— 'आत्मैवेदमय आसीत्पुरुषविधः' इत्यत्र । एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः स्वविकारापेक्ष्मुपप-द्यते ; ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्युपगमादुपपन्नम् । अपि च 'ताभ्यो गामानयत्' 'ताभ्योऽश्वमानयत्' 'ताभ्यः पुरु-षमानयत् ' 'ता अब्रुवन् ' इत्येवंजातीयको भूयान व्यापार-विशेष: स्रोकिकेषु विशेषवत्सु आत्मसु प्रसिद्ध: इहानुग- म्यते । तस्मान् विशेषवानेव कश्चिदिह आत्मा स्यादिखेवं प्राप्ते--

त्रूम:-- पर एव आत्मा इह आत्मशब्देन गृह्यते ; इतर-वत्— यथा इतरेषु सृष्टिश्रवणेषु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ' इत्येवमादिषु परस्यात्मनो प्रहणम् , यथा च इतरस्मिन् लौकिकात्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आ-त्मशब्देन गृह्यते - तथा इहापि भवितुमहिति। यत्र तु 'आ-त्मैवेद्मप्र आसीत्' इत्येवमादौ 'पुरुषविधः' इत्येवमादि विशेषणान्तरं श्रूयते, भवेत् तत्र विशेषवत आत्मनो प्रहणम्; अत्र पुनः परमासम्बद्धणानुगुणमेव विशेषणमपि उत्तरम् उप-लभ्यते—'स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ''स इमाँ लोकान-स्रजत इत्येवमादि ; तस्मात् तस्यैव प्रहणमिति न्याच्यम् ॥

अन्वयादिति चेत्खाद्वधार-णात्॥ १७॥

वाक्यान्वयदर्शनात् न परमासग्रहणमिति पुन: यदुक्तम् , तत्परिहर्तव्यमिति-अत्रोच्यते---स्वाद्वधारणादिति। भवेदुप-पन्नं परमात्मनो ग्रहणम्; कस्मात्? अवधारणात्; परमा-त्मग्रहणे हि प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणमा आसमवकल्पते ; अन्यथा हि अनाश्वसं तत्परिकल्प्येत । लोकसृष्टिवचनं तु

पा. ३.

श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमहाभूतसृष्टयनन्तरमिति योजयिष्यामि ; य-था 'तत्तेजोऽसृजत' इस्रेतत् श्रुसन्तरप्रसिद्धवियद्वायुसृष्ट्य-नन्तरमिति अयूयुजम्, एवमिहापि; श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो हि समानविषयो विशेष: श्रुत्यन्तरेषु उपसंहर्तव्यो भवति । या-ऽपि अयं व्यापारविशेषानुगम: 'ताभ्यो गामानयत्' इत्ये-वमादि:, सोऽपि विवक्षितार्थावधारणानुगुण्येनैव प्रहीतव्य:; न ह्ययं सकलः कथाप्रवन्धो विवक्षित इति शक्यते वक्तुम, तत्प्रतिपत्तौ पुरुषार्थाभावात्; ब्रह्मात्मत्वं तु इह विवक्षितम्; तथा हि-अम्भ:प्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां चाग्न्या-दीनां सृष्टिं शिष्टा, करणानि करणायतनं च शरीरमुपदिश्य, स एव स्रष्टा 'कथं न्विदं मदृते स्थान' इति वीक्ष्य, इदं शरीरं प्रविवेशेति दर्शयति—'स एतमेव सीमानं विदार्थैतया द्वारा प्रापद्यत ' इति ; पुनश्च 'यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितम् ' इस्रेवमादिना करणव्यापारविवेचनपूर्व-कम् 'अथ क्रोऽहम्' इति वीक्ष्य, 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपदयत् ' इति ब्रह्मासत्वदर्शनमवधारयति; तथोपरि-ष्टात्-'एष ब्रह्मैष इन्द्रः' इत्यादिना समस्तं भेदजातं सह महाभूतैरनुक्रम्य, 'सर्व तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञाने-लो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ' इति ब्रह्मात्मत्वदर्श-

नमेव अवधारयति । तस्मात् इह आत्मगृहीतिरित्यनप-वादम् ॥

अपरा योजना-अात्मगृहीतिरितर्वदुत्तरात् । वाज-सनेयके 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमय: प्राणेषु हृय-न्तर्ज्योतिः पुरुषः ' इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य, तस्यैव सर्वस-क्विनिर्मुक्तत्वप्रतिपाद्नेन ब्रह्मात्मतामवधारयति ; तथा हि उपसंहरति— 'स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतो-८भयो ब्रह्म इति । छान्दोग्ये तु 'सदेव सोम्येदमप्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ' इति अन्तरेणैवात्मशब्दम् उपक्रम्य उद्कें 'स आत्मा तत्त्वमसि दित तादात्म्यमुपदिशति। तत्र संशय:---तुल्यार्थत्वं किमनयोराम्नानयोः स्यात्, अतु-ल्यार्थत्वं वेति । अतुल्यार्थत्वमिति तावत् प्राप्तम्, अतुल्य-त्वादाम्नानयो: ; न हि आम्नानवैषम्ये सति अर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुम् , आम्नानतन्त्रत्वादर्थपरिप्रहस्य ; वाजसनेयके च आत्मशब्दोपक्रमात् आत्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते; छा-न्दोग्ये तु उपक्रमविपर्ययात् उपदेशविपर्ययः । ननु छन्दो-गानामिप अस्त्युदर्के तादात्म्योपदेश इत्युक्तम्; सत्यमुक्तम्; उपक्रमतन्त्रत्वादुपसंहारस्य, तादात्म्यसंपत्तिः सा-इति म-न्यते । तथा प्राप्ते, अभिधीयते -- आत्मगृहीतिः ' सदेव सी- ६४२

म्येदमय आसीत् ' इत्यत्र च्छन्दोगानामपि भवितुमर्हति ; इतरवत्-यथा 'कतम आत्मा ' इत्यत्र वाजसनेयिनामात्म-अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्—यदुक्तम , उपक्रमा-न्वयात् उपक्रमे च आत्मशब्दश्रवणाभावात् न आत्मगृहीति-रिति, तस्य कः परिहार इति चेत , सोऽभिधीयते-स्याद-वधारणादिति । भवेदुपपन्ना इह आत्मगृहीतिः, अवधार-णात्; तथा हि— 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतम-विज्ञातं विज्ञातम् इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमवधार्य, तत्संपिपादयिषया 'सदेव' इत्याह; तच आत्मगृहीतौ सत्यां संपद्यते; अन्यथा हि, योऽयं मुख्य आत्मा स न विज्ञात इति, नैव सर्वविज्ञानं संपद्येत । तथा प्रागुत्पत्तेः एकत्वावधारणम् , जीवस्य च आत्मशब्देन परा-मर्शः, स्वापावस्थायां च तत्स्वभावसंपत्तिकथनम् , परिचो-द्नापूर्वकं च पुनः पुनः 'तत्त्वमसि ' इत्यवधारणम् = इति च सर्वमेतत् तादात्म्यप्रतिपादनायामेव अवकल्पते, न तादा-त्म्यसंपादनायाम् । न च अत्र उपक्रमतन्त्रत्वोपन्यासो न्या-च्य:; न हि उपक्रमे आत्मत्वसंकीर्तनम् अनात्मत्वसंकीर्तनं वा अस्ति: सामान्योपक्रमश्च न वाक्यशेषगतेन विशेषण

विरुध्यते, विशेषाकङ्कित्वात्सामान्यस्य । सच्छब्दार्थोऽपि च पर्यालोच्यमानः न मुख्यादात्मनोऽन्यः संभवति, अतो-ऽन्यस्य वस्तुजातस्य आरम्भणशब्दादिभ्योऽनृतत्वोपपत्तेः । आम्नानवैषम्यमपि नावश्यमर्थवैषम्यमावहति, 'आहर पात्रम' 'पात्रमाहर' इत्येवमादिषु अर्थसाम्येऽपि तद्दर्श-नात् । तस्मात् एवंजातीयकेषु वाक्येषु प्रतिपाद्नप्रकारभे-देऽपि प्रतिपाद्यार्थाभेद इति सिद्धम् ।।

कार्याख्यानाद्पूर्वम् ॥ १८॥

छन्दोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे श्वादिमर्थादं प्राणस्य अन्नमान्नाय, तस्यैव आपो वास आमनन्ति; अनन्तरं च ०. कार्याख्याना- च्छन्दोगा आमनन्ति— 'तस्माद्वा एत- धिकरणम्। दिश्चित्रन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परि-दर्धातं इति; वाजसनेयिनश्चामनन्ति— 'तद्विद्वांसः श्रो- न्निया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वा चाचामन्त्येतमेव तद्न- मनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' 'तस्मादेवंविद्शिष्यन्नाचामेदिशित्वा चाचामेदेतमेव तद्नमनग्नं कुरुते' इति । तत्र च आचमनम् अनग्नताचिन्तनं च प्राणस्य प्रतीयते; तिक्सुभयमपि विधी-यते, उत आचमनमेव, उत अनग्नताचिन्तनमेवेति विचा-र्यते, उत आचमनमेव, उत अनग्नताचिन्तनमेवेति विचा-र्यते । किं तावत्प्राप्तम् १ उभयमपि विधीयत इति; कुतः १

उभयस्थाप्यवगम्यमानत्वात्; उभयमपि च एतत् अपूर्वत्वा-त् विध्यर्हम् । अथवा आचमनमेव विधीयते; विस्पष्टा हि तस्मिन्विधिविभक्तिः— 'तस्मादेवंविद्शिष्यन्नाचामेद्शित्वा चाचामेत्' इति; तस्यैव स्तुत्यर्थम् अनम्रतासंकीर्तनिमित्येवं प्राप्ते—

ब्र्म:- न आचमनस्य विधेयत्वमुपपद्यते, कार्याख्या-नात्-प्राप्तमेव हि इदं कार्यत्वेन आचमनं प्रायत्यार्थं स्मृति-प्रसिद्धम् अन्वाख्यायते । ननु इयं श्रुतिः तस्याः म्मृते-र्मूछं स्यात् ; नेत्युच्यते, विषयनानात्वात् ; सामान्यविषया हि स्मृति: पुरुषमात्रसंबद्धं प्रायत्यार्थमाचमनं प्रापयति ; श्र-तिस्तु प्राणविद्याप्रकरणपठिता तद्विषयमेव आचमनं विद्ध-ती विद्ध्यात्; न च भिन्नविषययोः श्रुतिस्मृत्योः मृत्रमृत्रिभा-वोऽवकरुपते ; न च इयं श्रुति: प्राणविद्यासंयोगि अपूर्वमाच-मनं विधास्त्रतीति शक्यमाश्रयितुम् , पूर्वस्यैव पुरुषमात्रसं-योगिन आचमनस्य इह प्रत्यभिज्ञायमानत्वातः अत एव च नोभयविधानम्; उभयविधाने च वाक्यं भिश्चेत; तस्मात् प्राप्तमेव अशिशिषतामाशितवतां च उभयत आचमनम् अनू-द्य, 'एतमेव तदनमनमं कुर्वन्तो मन्यन्ते' इति प्राणस्य अनम्रताकरणसंकल्पः अनेन वाक्येन आचमनीयास्वप्स

प्राणिवद्यासंबिन्धित्वेन अपूर्व उपिद्वयते । न च अयमनम्-तावाद: आचमनस्तुत्यर्थ इति न्याय्यम् , आचमनस्याविधे-यत्वात् । स्वयं च अनम्रतासंकल्पस्य विधेयत्वप्रतीते: । न च एवं सति एकस्य आचमनस्य उभयार्थता अभ्युपगता भ-वति-प्रायत्यार्थता परिधानार्थता चेति, क्रियान्तरत्वाभ्युप-गमात्— क्रियान्तरमेव हि आचमनं नाम प्रायत्यार्थं पुरु-षस्य अभ्युपगम्यते; तदीयासु तु अप्सु वासःसंकल्पनं नाम क्रियान्तरमेव परिधानार्थे प्राणस्य अभ्युपगम्यत इत्यनवद्यम् । अपि च 'यदिदं किंचा श्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतंगे-भ्यस्तत्तेऽन्नम् ' इत्यत्र तावत् न सर्वान्नाभ्यवहारश्चोद्यत इति शक्यं वक्तुम् , अशब्द्त्वाद्शक्यत्वाञ्च ; सर्वे तु प्राणस्यान्न-मिति इयमन्नदृष्टिश्चोद्यते ; तत्साहचर्याच 'आपो वासः' इसत्रापि न अपामाचमनं चोद्यते ; प्रसिद्धास्वेव तु आ-चमनीयाखप्सु परिधानदृष्टिइचोद्यत इति युक्तम ; न हि अर्धवैशसं संभवति । अपि च आचामन्तीति वर्तमानापदेशि-त्वात् नायं शब्दो विधिक्षमः । ननु मन्यन्त इत्यपि समानं वर्तमानापदेशित्वम्; सत्यमेव तत्; अवदयविधेये तु अन्य-तरस्मिन् वास:कार्याख्यानात् अपां वास:संकल्पनमेव अपूर्व विधीयते ; न आचमनम् ; पूर्ववद्धि तन्-इत्युपपादितम् । यद्प्युक्तम्—विस्पष्टा च आचमने विधिविभक्तिरिति, तदिपि पूर्ववत्त्वेनैव आचमनस्य प्रत्युक्तम्; अत एव आचमनस्या-विधित्सितत्वात् 'एतमेव तदनमनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते ' इत्य-त्रेव काण्वाः पर्यवस्यन्ति, न आमनन्ति 'तस्मादेवंवित् ' इत्यादिः; तस्मान् माध्यंदिनानामिष पाठं आचमनानुवादेन एवंवित्त्वमेव प्रकृतप्राणवासोवित्त्वं विधीयत इति प्रतिपक्त-व्यम् । योऽप्ययमभ्युपगमः— कचिदाचमनं विधीयताम् , कचिद्रासोविज्ञानमिति—सोऽपि न साधः, 'आपो वासः' इत्यादिकाया वाक्यप्रयुक्तेः सर्वत्रैकरूप्यात् । तस्मात् वासो-विज्ञानमेव इह विधीयते, न आचमनमिति न्याप्यम् ।।

समान एवं चाभेदात्॥ १९॥

वाजसनेयिशाखायाम् अग्निरहस्ये शाण्डिल्यनामाङ्किता विद्या विज्ञाता; तत्र च गुणाः श्रूयन्ते— 'स आत्मान-१०. समानाधि- मुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपम' करणम् । इत्येवमादयः; तस्यामेव शाखायां बृहदा-रण्यके पुनः पठ्यते— 'मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्यस्त-स्मिन्नन्तर्हृद्ये यथा त्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच' इति । तत्र संशयः— किमियम् एका विद्या अग्निरहस्यबृहदारण्य- कयो: गुणोपसंहारश्च, उत दे इमे विद्ये गुणानुपसंहारश्चेति। किं तावत्प्राप्तम् ? विद्याभेदः गुणव्यवस्था चेति ; कुतः ? पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्— भिन्नासु हि शाखासु अध्येत्वेदितृभे-दात् पौनकक्त्यपरिहारमालोच्य विद्यैकत्वमध्यवसाय एक-त्रातिरिक्ता गुणा इतरत्रोपसंहियन्ते प्राणसंवादादिषु- इत्यु-क्तम्; एकस्यां पुनः शाखायाम् अध्येतृवेदितृभेदाभावात् अज्ञक्यपरिहारे पौनरूक्ट्ये न विप्रकष्टदेशस्था एका विद्या भ-वितुमहैति । न च अत्र एकमाम्नानं विद्याविधानार्थम् , अपरं गुणविधानार्थम् - इति विभागः संभवति ; तदा हि अति-रिका एव गुणा इतरत्रेतरत च आम्नायेरन्, न समानाः; समाना अपि तु उभयत्राम्नायन्ते मनोमयत्वादयः । तस्मात् नान्योन्यगुणोपसंहार इत्येवं प्राप्ते—

बूमहे— यथा भिन्नासु शाखासु विद्यैकत्वं गुणोपसंहा-रश्च भवति एवमेकस्यामपि शाखायां भवितुमर्हति, उपास्या-भेदात् । तदेव हि ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकम् उभयतापि उपास्यम् अभिन्नं प्रत्यभिजानीम: ; उपास्यं च रूपं विद्याया:; न च विद्यमाने रूपाभेदे विद्याभेदमध्यवसातं शक्तुमः; नापि विद्याभेदे गुणव्यवस्थानम्। ननु पौनरुक्सप्रसङ्गान् विद्याभेदोऽध्यवसितः ; नेत्युच्यते, अर्थविभागोपपत्तेः — एकं हि आम्नानं विद्याविधानार्थम्, अपरं गुणविधानार्थम्— इति न किंचित्रोपपद्यते । नतु एवं सित यदपिठतमिन्नरह-स्ये, तदेव बृहदारण्यके पिठतव्यम्—'स एष सर्वस्येशानः' इत्यादि; यत्तु पिठतमेव 'मनोमयः' इत्यादि, तन्न पिठत-व्यम्—नैष दोषः, तद्वलेनेव प्रदेशान्तरपिठतिवद्याप्रत्यिम-ज्ञानातः; समानगुणाम्नानेन हि विप्रकृष्टदेशां शाण्डिल्यविद्यां प्रत्यभिज्ञाप्य तस्याम् ईशानत्वादि उपिद्यते; अन्यथा हि कथं तस्याम् अयं गुणविधिरिभधीयते । अपि च अप्राप्तांशो-पदेशेन अर्थवित वाक्ये संजाते, प्राप्तांशपरामर्शस्य नित्यातु-वादत्यापि उपपद्यमानत्वात् न तद्वलेन प्रत्यभिज्ञा उपिक्षितुं शक्यते । तस्मादत्र समानायामि शाखायां विद्यैकत्वं गुणो-पसंहारश्रेत्युपपन्नम् ।।

संबन्धादेवमन्यञापि ॥ २०॥

बृहदारण्यके 'सत्यं ब्रह्म' इत्युपक्रम्य, तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे-११. संबन्धा- ऽक्षन्पुरुषः 'इति तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणः

धिकरणम् । अधिदैवतमध्यातमं च आयतनविशेषमुप-दिइय, व्याहृतिशरीरत्वं च संपाद्य, द्वे उपनिषदावादिइये-ते—'तस्योपनिषदहः' इति—अधिदैवतम्, 'तस्योपनिषद- हम् 'इति—अध्यासम् । तत्र संशयः—िकमिविभागेनैव उभे अपि उपनिषदावुभयत्रानुसंधातव्ये, उत विभागेन—एका अधिदैवतम्, एका अध्यात्मिमिति । तत्न सूत्रेणैवोपक्रमते—यथा शाण्डिल्यविद्यायां विभागेनात्यधीतायां गुणोपसंहार उक्तः, एवमन्यत्रापि एवंजातीयके विषये भवितुमहिति, एकविद्याभिसंबन्धात्—एका हि इयं सत्यविद्या अधिदैवतम् अध्यासं च अधीता, उपक्रमाभेदात् व्यतिषक्तपाठाचः कथं तस्यामुदितो धर्मः तस्यामेव न स्यात् । यो ह्याचार्यं कश्चित्वनुगमनादिराचारश्चोदितः, स प्रामगतेऽरण्यगते च तुल्यवदेव भवति । तस्मात् उभयोरप्युपनिषदोः उभयत्र प्राप्तिति ।।

एवं प्राप्ते, प्रतिविधत्ते—

न वा विशेषात्॥ २१॥

नैव उभयोः उभयत्र प्राप्तिः ; कस्मात् ? विशेषात् , उपा-सनस्थानविशेषोपनिबन्धादित्यर्थः । कथं स्थानविशेषोपनिब-न्ध इति, उच्यते— 'य एष एतिसान्मण्डले पुरुषः' इति हि आधिदैविकं पुरुषं प्रकृत्य, 'तस्योपनिषदहः' इति आव-यति ; 'योऽयं दक्षिणेऽश्चन्पुरुषः' इति च आध्यात्मिकं पुरुषं प्रकृत्य, 'तस्योपनिषदहम्' इति ; तस्येति च एतत् संनिहि- तावलम्बनं सर्वनाम; तस्मात् आयतनिवशेषव्यपाश्रयेणैव एते उपनिषदाबुपिद्द्येते; कुत उभयोक्तभयत्र प्राप्तिः । ननु एक एवायम् अधिदैवतमध्यात्मं च पुरुषः, एकस्थैव सत्यस्य ब्रह्मण आयतनद्वयप्रतिपादनात्; सत्यमेवमेतत्; एकस्यापि तु अवस्थाविशेषोपादानेनैव उपनिषद्विशेषोपदेशात् तदवस्थस्थैव सा भवितुमईति; अस्ति चायं दृष्टान्तः— सत्यपि आचार्य-स्वरूपानपाये, यत् आचार्यस्य आसीनस्य अनुवर्तनमुक्तम्, न तत् तिष्ठतो भवति; यच तिष्ठत उक्तम्, न तदासीनस्ये-ति । प्रामारण्ययोस्तु आचार्यस्वरूपानपायात् तत्स्वरूपानुब-द्वस्य च धर्मस्य प्रामारण्यकृतिवशेषाभावात् उभयत्र तुल्य-वद्भाव इति अदृष्टान्तः सः । तस्मात् व्यवस्था अनयोक्प-निषदोः ॥

दर्शयति च॥ २२॥

अपि च एवंजातीयकानां धर्माणां व्यवस्थेति लिङ्गदर्शनं भवति— 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम 'इति । कथमस्य लिङ्गत्व- मिति, तदुच्यते— अक्ष्यादित्यस्थानभेदभिन्नान् धर्मान् अन्योन्यस्मिन्ननुपसंहार्यान् पश्यन् इह अतिदेशेन आदित्य- पुरुषगतान्रूपादीन् अक्षिपुरुषे उपसंहरति— 'तस्यैतस्य

तदेव रूपम् ' इत्यादिना । तस्माद्यवतिष्ठेते एव एते उपनि-षदाविति निर्णय: ।।

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

' ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान' इत्येवं राणायनीयानां खिलेषु वीर्यसंभृतिद्युनिवेशप्रभृतयो १२. संमुखाध- ब्रह्मणो विभूतयः पठ्यन्ते; तेषामेव च करणम् । उपनिषदि शाण्डिल्यविद्याप्रभृतयो ब्रह्मवि-चाः पट्यन्ते ; तासु ब्रह्मविद्यासु ता ब्रह्मविभूतय उ-पमंहियरन्, न वेति विचारणायाम् , ब्रह्मसंबन्धादुपसं-हारप्राप्तौ एवं पठित । संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयो विभू-तयः शाण्डिल्यविद्याप्रभृतिषु नोपसंहर्तव्याः, अत एव च आयतनविशेषयोगात् । तथा हि शाण्डिल्यविद्यायां हृद्यायतनत्वं ब्रह्मण उक्तम्— 'एष म आत्मान्तर्हृद्ये ' इति; तद्वदेव दहरविद्यायामपि-- 'दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति ; उपकोसळविद्यायां तु अ-क्ष्यायतनत्वम्— 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते ' इति ; एवं तत्र तत्र तत्तत् आध्यात्मिकमायतनम् एतासु विद्यासु प्रतीयते ; आधिदैविक्यस्तु एता विभूतयः संभृतिद्युव्याप्तिप्र-भृतयः ; तासां कुत एतासु प्राप्तिः । नन्वेतास्विप आधिदैवि-

क्यो विभूतय: श्रयन्ते-- 'ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोके-भ्यः ' ' एष उ एवं भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति ' ' या-वान्वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावा-पृथिवी अन्तरेव समाहिते ' इत्येवमाद्याः ; सन्ति च अन्या आयतनविशेषहीना अपि इह ब्रह्मविद्याः षोडशकलाद्याः--सत्यमेवमेतत् ; तथाप्यत्र विद्यते विशेष: संभृत्याद्यनुपसंहा-रहेतु:- समानगुणाम्नानेन हि प्रत्युपस्थापितासु विप्रकृष्टदेशा-स्विप विद्यासु विप्रकृष्टदेशगुणा उपसंहियेरन्निति युक्तमः; संभृत्यादयम्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोचराश्च गुणाः परस्पर-व्यावृत्तस्वरूपत्वात् न प्रदेशान्तरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनक्षमाः। न च ब्रह्मसंबन्धमात्रेण प्रदेशान्तरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनिम-त्युच्यते, विद्याभेदेऽपि तदुपपत्ते:; एकमपि हि ब्रह्म विभू-तिभेदैरनेकधा उपास्यत इति स्थितिः, परोवरीयस्त्वादिवद्भे-दद्र्शनात् । तस्मात् वीर्यसंभृत्यादीनां शाण्डिल्यविद्यादिषु अनुपसंहार इति ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषाम-नाम्नानात्॥ २४॥

अस्ति ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषिवद्या; तत्र पुरुषो यज्ञः कस्पित:; तदीयमायुः त्रेधा विभज्य सव-

नत्रयं कल्पितम्; अशिशिषादीनि च दीक्षादिभावेन क-१३. पुरुषिवद्या- लिपतानि ; अन्ये च धर्मास्तत्र समिध-धिकरणम् । गता आर्शार्मश्रप्रयोगाद्य: । तैत्तिरीयका अपि कंचित् पुरुषयज्ञं कल्पयन्ति— 'तस्यैवंविदुषो यज्ञ-स्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी' इत्येतेनानुवाकेन । तत्र संशय:--किमितरत्र उक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्माः तैत्तिरीयकेषु उपसंहर्तव्याः, किं वा नोपसंहर्तव्या इति । पुरुषयज्ञत्वा-विशेषात् उपसंहारप्राप्तौ, आचक्ष्महे- नोपसंहर्तव्या इति; कस्मात् ? तद्रूपप्रत्यभिज्ञानाभावात् ; तदाहाचार्यः पुरुषवि-द्यायामिवेति— यथा एकेषां शाखिनां ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषविद्यायामाम्नानम् , नैवम् इतरेषां तैतिरीयाणामा-म्नानमस्ति ; तेषां हि इतरविलक्षणमेव यज्ञसंपादनं दृश्यते, पत्नीयजमानवेदिवेदबर्हिर्यूपाज्यपद्रवृत्विगाद्यनुक्रमणात् । य-दपि सवनसंपादनम्, तदपि इतरविलक्षणमेव— 'यत्प्रा-तर्भध्यंदिन सायं च तानि विति । यदिप किंचित्, मरणावभृथत्वादिसामान्यम् , तद्पि अल्पीयस्त्वात् भूयसा वैलक्षण्येन अभिभूयमानं न प्रत्यभिज्ञापनक्षमम्। न च तै-त्तिरीयके पुरुषस्य यज्ञत्वं श्रूयते; 'विदुष:''यज्ञस्य'इति हि न च एते समानाधिकरणे षष्ठयौ-- विद्वानेव यो यज्ञ-

स्तस्येति; न हि पुरुषस्य मुख्यं यज्ञत्वमस्ति; त्र्यधिकरणे तु एते षष्ट्रयौ--विदुषो यो यज्ञस्तस्येति ; भवति हि पुरुषस्य मुख्यो यज्ञसंबन्धः; सत्यां च गतौ, मुख्य एवार्थ आश्रयि-तव्य:, न भाक्तः । 'आत्मा यजमानः' इति च यजमानत्वं पुरुषस्य निर्ववन् वैयधिकरण्येनैव अस्य यज्ञसंबन्धं दर्शय-ति । अपि च 'तस्यैवंविदुषः' इति सिद्धवद्नुवादश्रुनौ स-त्याम्, पुरुषस्य यज्ञभावम् आत्मादीनां च यजमानादिभावं प्रतिपित्समानस्य वाक्यभेदः स्यात् । अपि च ससंन्यासा-मात्मविद्यां पुरस्तादुपदिश्य अनन्तरम् 'तम्यैवंविदुषः' इत्याद्यतुक्रमणं परयन्त:-पूर्वशेष एव एप आम्राय:, न स्व-तन्त्र इति प्रतीम:; तथा च एकमेव फलमुभयोरप्यनुवाकयो-रपलभामहे-- वहाणो महिमानमाप्रोति इति ; इतरेषां त अनन्यशेष: पुरुषविद्याम्नाय:; आयुरभिवृद्धिफलो ह्यसौ, 'प्रह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद्' इति समिन-व्याहारात्। तस्मात् शाखान्तराधीतानां पुरुषविद्याधर्माणामा-शीर्भन्तादीनामप्राप्तिः तैत्तिरीयके ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

अस्त्याथर्वणिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रसमाम्नाय:- 'सर्व प्रविध्य हृद्यं प्रविध्य धमनीः प्रवृष्य शिरोऽभिप्रवृष्य त्रिधा विप्रक्तः ' इत्यादिः ; ताण्डिनाम् -- 'देव सवितः प्रसुव १४. वेषायाधि यज्ञम् ' इत्यादि:; शाट्यायनिनाम्-करणम्। 'श्वेताश्वो हरितनीछोऽसि ' इत्यादिः; कठानां तैत्तिरीयाणां च-- 'शं नो मित्रः शं वरुणः' इत्यादि:: वाजसनेयिनां तु उपनिषदारम्भे प्रवर्ग्यवाह्यणं पठ्यते— 'देवा ह वै सत्रं निषेदुः' इत्यादि; कौषीतिकना-मपि अग्निष्टोमबाह्मणम्— 'ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तद-ह्रब्रह्मणैव ते ब्रह्मोपयन्ति तेऽमृतत्वमाप्रवन्ति य एतदहरू-पयन्ति ' इति । किमिमे सर्वे प्रविध्यादयो मन्त्राः प्रवर्गा-दीनि च कर्माणि विद्यास उपसंद्वियेरन, किं वा न उपसं-डियेरन इति मीमांसामहे। किं तावत् नः प्रतिभाति? उपसंहार एव एषां विद्यास्विति; कुत: ? विद्याप्रधानानामुप-निषद्गन्थानां समीपे पाठात् । ननु एषां विद्यार्थतया विधानं नोपलभामहे— बाढम्, अनुपलभमाना अपि तु अनुमा-स्यामहे, सांनिधिसामर्थ्यात्; न हि संनिधे: अर्थवत्त्वे संभवति, अकस्माद्सावनाश्रयितुं युक्तः । ननु नैषां मन्त्राणां विद्याविषयं किंचित्सामर्थ्यं पश्यामः ; कथं च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि अन्यार्थत्वेनैव विनियुक्तानि सन्ति विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपद्येमहीति—नैष दोष: : सामध्ये तावत् मन्ताणां विद्या- विषयमपि किंचित् शक्यं कल्पयितुम्, हृद्यादिसंकीर्तनात् ; हृद्यादीनि हि प्रायेण उपासनेषु आयतनादिभावेनोपदिष्टा-नि ; तहूरिण च 'हृद्यं प्रविध्य' इत्येवंजातीयकानां मन्त्रा-णाम् उपपन्नसुपासनाङ्गत्वम् ; हृष्टश्च उपासनेष्वपि मन्त्रवि-नियोग:— 'भूः प्रपद्येऽसुनासुनासुना' इत्येवमादिः ; तथा प्रवर्ग्यादीनां कर्मणाम् अन्यत्नापि विनियुक्तानां सताम् अवि-कद्धो विद्यासु विनियोग:— वाजपेय इव बृह्स्पतिसवस्य— इत्येवं प्राप्ते—

त्रूम:— नैषामुपसंहारो विद्यास्विति; कस्मातृ वैधाद्य-र्थभेदात्— 'हृद्यं प्रविध्य' इत्येवंजातीयकानां हि मन्नाणां येऽर्था हृद्यवेधाद्यः, भिन्नाः अनिभसंबद्धाः ते उपनिषदु-दिताभिविद्याभिः; न तेषां ताभिः संगन्तुं सामर्थ्यमस्ति । नतु हृद्यस्य उपासनेष्वप्युपयोगात् तहारक उपासनासंब-न्ध उपन्यसः— नेत्युच्यते; हृद्यमालसंकीर्तनस्य हि एव-मुपयोगः कथंचिदुत्प्रेक्ष्येत; न च हृद्यमालमत्र मन्त्रार्थः; 'हृद्यं प्रविध्य धमनीः प्रवृष्य द्येवंजातीयको हि न स-कलो मन्त्रार्थो विद्याभिरभिसंबध्यते; अभिचारविषयो हो-षोऽर्थः; तस्मादाभिचारिकेण कर्मणा 'सर्वं प्रविध्य' इत्येत-स्य मन्त्रस्याभिसंबन्धः; तथा 'देव सवितः प्रसुव यज्ञम्' इत्यस्य यज्ञप्रसविष्ठङ्गत्वात् यज्ञेन कर्मणा अभिसंबन्धः; तद्वि-शेषसंबन्धस्तु प्रमाणान्तरादनुसर्तव्यः ; एवमन्येषामपि मन्त्रा-णाम्-केषांचित् लिङ्गेन, केषांचिद्वचनेन, केषांचित्प्रमाणान्त-रेणेत्येवम्- अर्थान्तरेषु विनियुक्तानाम् , रहस्यपठितानामपि सताम् , न संनिधिमात्रेण विद्याशेषत्वोपपत्तिः ; दुर्बछो हि सं-निधिः श्रुत्यादिभ्य इत्युक्तं प्रथमे तन्त्रे—— 'श्रुतिलिङ्गवाक्य-प्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्वस्यमर्थविषकर्षात् इलात्र । तथा कर्मणामपि प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र विनियुक्तानां न विद्याशेषत्वोपपत्तिः ; न ह्येषां विद्याभिः सह ऐकार्थ्य किंचिदस्ति; वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनि-योगान्तरम्— 'वाजपेयेनेष्ट्रा बृहस्पतिसवेन यजेत ' इति ; अपि च एकोऽयं प्रवर्ग्यः सकुदुत्पन्नो बलीयसा प्रमाणेन अ-न्यत्र विनियुक्तः न दुर्बेछेन प्रमाणेन अन्यत्रापि विनियोग-महीत : अगृह्यमाणविशेषत्वे हि प्रमाणयोः एवं स्थात् ; न तु बलवद्बलवतोः प्रमाणयोरगृद्यमाणविशेषता संभवति, बल-वद्बलवत्त्वविशेषादेव । तस्मात् एवंजातीयकानां मन्त्राणां कर्मणां वा न संनिधिपाठमात्रेण विद्याशेषत्वमाशङ्कितव्यम् ; अरण्यानुवचनादिधर्मसामान्यात्तु संनिधिपाठ इति संतो-ष्ट्रव्यम् ॥

हानौ तृपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्द-स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

अस्ति ताण्डिनां श्रुति:— 'अश्र इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्भुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि ' इति ; तथा आथ-१५. हान्याधि-र्वणिकानाम् — 'तथा विद्वान्नामरूपाद्वि-मुक्तः परात्परं पुरूषमुपैति दिन्यम् ' इति ; तथा शास्त्राय-निन: पठन्ति--- 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधु-कृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम् 'इति ; तथैव कौषीतिकन:---'तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातय: सुकृतमुपय-न्त्यप्रिया दुष्कृतम् 'इति । तदिह कचित् सुकृतदुष्कृत-योर्हानं श्रूयते; कचित्तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियैश्चोपाय-नम्; कचित्तु उभयमपि हानमुपायनं च; तद्यत्रोभयं श्रुयते तत्र तावत् न किंचिद्वक्तव्यमस्ति; यत्राप्युपायनमेव श्रूयते, न हानम्, तत्राप्यशीदेव हानं संनिपतति, अन्यै-रात्मीययोः सुकृतदुष्कृतयोरुपेयमानयोः आवश्यकत्वात्तद्धा-नस्य ; यत्र तु हानमेव श्रूयते, नोपायनम्-तत्रोपायनं संनिपते-द्वा, न वेति विचिकित्सायाम्—अश्रवणाद्संनिपातः, विद्या-न्तरगोचरत्वाच शाखान्तरीयस्य श्रवणस्य । अपि च आत्म-

कर्तृकं सुक्कतदुष्क्रतयोहीनम्; परकर्तृकं तु उपायनम्; तयो-रसत्यावदयकभावे, कथं हानेनोपायनमाक्षिप्येत १ तस्माद-संनिपातो हानावुपायनस्येति ॥

अस्यां प्राप्तौ पठति- हानाविति । हानौ तु एतस्यां केवलायामपि श्रूयमाणायाम् उपायनं संनिपतितुमर्हति ; त-च्छेषत्वात्-हानशब्दशेषो हि उपायनशब्द: समधिगत: कौ-षीतिकरहस्ये; तस्मादन्यत्र केवल्रहानश्रवणेऽप्युपायनानुवृ-त्ति: । यदुक्तम्–अश्रवणात् विद्यान्तरगोचरत्वात् अनावद्रय-कत्वाच असंनिपात इति, तदुच्यते—भवेदेषा व्यवस्थोक्तिः, यद्यनुष्ठेयं किंचिद्न्यत्न श्रुतम् अन्यत्न निनीष्येत; न त्विह हानमुपायनं वा अनुष्ठेयत्वेन संकीर्त्यते ; विद्यास्तुत्यर्थे तु अन-योः संकीर्तनम्-इत्थं महाभागा विद्या, यत्सामर्थ्यादस्य वि-दुष: सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते विधूयेते, ते च अस्य सुह्र-दुईत्सु निविशेते इति ; स्तुयर्थे च अस्मिन्संकीर्तने, हानान-न्तरभावित्वेनोपायनस्य, क्वचिच्छूतत्वात् अन्यत्रापि हानश्रु-तावुपायनानुवृत्तिं मन्यते–स्तुतिप्रकर्षेष्ठाभाय ; प्रसिद्धा च अर्थवादान्तरापेक्षा अर्थवादान्तरप्रवृत्ति:- ' एकविंशो वा इतो-ऽसावादित्यः ' इत्येवमादिषु ; कथं हि इह एकविंशता आदि-त्यस्याभिधीयेत, अनपेक्ष्यमाणेऽर्थवादान्तरे- द्वादश मासाः पञ्चतंत्रस्य इमे लोका असावादित्य एकविंशः ' इत्यस्मिन ? तथा 'त्रिष्टभौ भवत: सेन्द्रियत्वाय' इत्येवमादिवादेषु 'इन्द्रि-यं वै त्रिष्ट्रप्' इस्रेवमाद्यर्थवादान्तरापेक्षा दृश्यते । विद्यास्तुस्र-र्थत्वाच अस्योपायनवादस्य, कथमन्यदीये सुकृतदुष्कृते अन्यै-रुपेयेते इति नातीवाभिनिवेष्टव्यम् । उपायनशब्दशेषत्वादिति च शब्दशब्दं समुचारयन् स्तुस्रथीमेव हानावुपायनानुवृत्तिं सू-चयति ; गुणोपसंहाराविवक्षायां हि उपायनार्थस्यैव हानावनुवृ-त्तिं ब्रयात् । तस्मात् गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेन स्तुत्युपसंहार-प्रदर्शनार्थमिदं सूत्रम् । कुशाच्छन्द्रस्तुत्युपगानवदिति उपमो-पादानम्; तद्यथा- भाह्यविनाम् 'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पात ' इत्येतस्मित्रिगमे कुशानामिवशेषेण वनस्पति-योनित्वश्रवणे, शाट्यायनिनाम 'औदुम्बरा:' इति विशेष-वचनात् औदुम्बर्यः कुशा आश्रीयन्ते; यथा च कचित् देवासुरच्छन्दसामविशेषेण पौर्वापर्यप्रसङ्गे, देवच्छन्दांसि पू-र्वाणीति पैङ्गयाम्नानात्प्रतीयते; यथा च षोडशिस्तोत्रे केषां-चित्काळाविशेषप्राप्तौ, 'समयाध्युषिते सूर्ये' इत्यार्चश्रुतेः कालविशेषप्रतिपत्ति: ; यथैव च अविशेषेणोपगानं केचि-त्समामनन्ति विशेषेण भाइविन:-- यथा एतेषु कुशादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषान्वयः, एवं हानावष्युपायनान्वय इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरकृतं हि विशेषं श्रुत्यन्तरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्रैव विकल्पः स्यात्; स च अन्याय्यः सत्यां गतौ; तदुक्तं द्वाद्-शलक्षण्याम्— 'अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्या-स्प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्' इति ॥

अथवा एतास्वेव विधूननश्रुतिषु एतेन सूत्रेण एतचिन्त-यितव्यम्— किमनेन विधूननवचनेन सुकृतदुष्कृतयोर्हा-नमभिधीयते, किं वा अर्थान्तरमिति । तत्र च एवं प्रापयित-व्यम्— न हानं विधूननमभिधीयते, 'धूञ्कम्पने' इति स्मरणात्, 'दोधूयन्ते ध्वजाग्राणि ' इति च वायुना चाल्य-मानेषु ध्वजाप्रेषु प्रयोगद्रीनात्; तस्मात् चालनं विधूनन-मभिधीयते; चालनं तु सुकृतदुष्कृतयोः कंचित्कालं फलप्र-तिबन्धनात्— इस्रेवं प्रापय्य, प्रतिवक्तव्यम् — हानावेव एष विधूननशब्दो वर्तितुमईति, उपायनशब्दशेषत्वात्; न हि परपरिग्रहभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः अप्रहीणयोः परैरूपा-यनं संभवति; यद्यपि इदं परकीययो: सुकृतदुष्कृतयो: परै-रुपायनं न आश्वसं संभाव्यते, तथापि तत्संकीर्तनात्तावत् त-दानुगुण्येन हानमेव विधूननं नामेति निर्णेतुं शक्यते। कचिद्पि च इदं विधूननसंनिधावुपायनं श्रूयमाणं कुशाच्छन्दस्तुत्युप-गानवत् विधूननश्रुत्या सर्वत्रापेक्ष्यमाणं सार्वत्रिकं निर्णय- कारणं संपद्यते । न च चालनं ध्वजाप्रवत् सुकृतदुष्कृत-योर्मुख्यं संभवति, अद्रव्यत्वात् । अश्वश्च रोमाणि विधृ-न्वानः त्यजन रजः सहैव तेन रोमाण्यपि जीर्णानि शात-यति— 'अश्व इव रोमाणि विध्य पापम्' इति च ब्राह्मणम् ; अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच धातूनां न स्मरणवि-रोधः । तदुक्तमिति व्याख्यातम् ।।

सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये॥ २७॥

देवयानेन पथा पर्यङ्कस्थं ब्रह्म अभिष्रस्थितस्य व्यध्वनि सुकृतदुष्कृतयोर्वियोगं कौषीतिकनः पर्यङ्कविद्यायामामनन्ति १६. सांपराया- — 'स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याग्नि-

धिकरणम्। लोकमागच्छति 'इत्युपक्रम्य, 'स आग-च्छिति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूतु-ते 'इति । तत् किं यथाश्रुतं व्यध्वन्येव वियोगवचनं प्रति-पत्तव्यम्, आहोस्वित् आदावेव देहादपसपणे— इति विचार-णायाम्, श्रुतिप्रामाण्यात् यथाश्रुति प्रतिपत्तिप्रसक्तो, पठिति — सांपराय इति । सांपराये गमन एव देहादपसपणे, इदं विद्यासामध्यीत्सुकृतदुष्कृतहानं भवित— इति प्रतिजानीते; हेतुं च आचष्टे— तर्तव्याभावादिति; न हि विदुष: संपरेत-स्य विद्या ब्रह्म संप्रेप्सत: अन्तराले सुकृतदुष्कृताभ्यां किं- चित्प्राप्तव्यमस्ति, यद्र्थं कितिचित्क्षणानक्षीणे ते कल्पेयाताम् । विद्याविरुद्धफलत्वाच विद्यासामर्थ्येन तयोः क्ष्यः; स
च यदैव विद्या फलाभिमुखी तदैव भिवतुमर्हति । तस्मात्
प्रागेव सन् अयं सुकृतदुष्कृतक्षयः पश्चात्पक्र्यते । तथा हि अन्येऽपि शाखिनः ताण्डिनः शाट्यायनिनश्च प्रागवस्थायामेव
सुकृतदुष्कृतहानमामनन्ति—'अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्' इति, 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति च ॥

छन्द्त उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

यदि च देहादपसृप्तस्य देवयानेन पथा प्रस्थितस्य अर्ध-पथे सुकृतदुष्कृतक्षयोऽभ्युपगम्येत, ततः पतिते देहे यमनि-यमविद्याभ्यासात्मकस्य सुकृतदुष्कृतक्षयहेतोः पुरुषयत्नस्य इच्छातोऽनुष्ठानानुपपत्तेः अनुपपत्तिरेव तद्धेतुकस्य सुकृतदु-ष्कृतक्षयस्य स्यात्; तस्मात पूर्वमेव साधकावस्थायां छन्दतो-ऽनुष्ठानं तस्य स्यात्, तत्पूर्वकं च सुकृतदुष्कृतहानम्— इति द्रष्टव्यम्; एवं निमित्तनैमित्तिकयोरुपपत्तिः ताण्डिशाट्याय-निश्रुत्योश्च संगतिरिति ॥

> गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः॥ २९॥

कचित् पुण्यपापापहानसंनिधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते, कचित्र; तत्र संशयः— किं हानाविवेशेषेणैव देवयानः १७. गतेरथं- पन्थाः संनिपतेत्, उत विभागेन कचित्सं- वत्त्वाधि- निपतेत् कचिन्नोति । यथा तावत् हानाव- करणम् । विशेषेणैव उपायनानुवृत्तिरुक्ता एवं देवयानानुवृत्तिरुपि भवितुमर्हतीत्यस्यां प्राप्तौ, आचक्ष्महे— गतेः देवयानस्य पथः, अर्थवत्त्वम्, उभयथा विभागेन भवितुमर्हति— कचिद्यर्थवती गतिः कचिन्नोति; न अविशेषेण । अन्यथा हि अविशेषेणैव एतस्यां गतावङ्गीकियमाणायां विरोधः स्यात्— 'पुण्यपापे विध्य निरुक्तः परमं साम्यमुपैति' इत्यस्यां श्रुतौ देशान्तरप्रापणी गतिर्विरुध्येत; कथं हि निरुक्ताः परमं साम्यं न देशान्तरप्राप्तायत्तम्— इत्यानर्थक्यमेवात्र गतेर्मन्यामहे ॥

उपपन्नस्तस्रक्षणार्थोपलब्धे-लोकवत् ॥ ३० ॥

उपपन्नश्चायम् उभयथाभाव: किचिद्र्यवती गतिः किचिन्नेति ; तद्वक्षणार्थोपलब्धे: गितकारणभूतोऽर्थः पर्य-क्कविद्यादिषु सगुणेषु उपासनेषु उपलभ्यते ; तत्र हि पर्यक्का-रोहणम् , पर्यक्कस्थेन ब्रह्मणा सह संवदनम् , विशिष्टगन्धादि- प्राप्तिश्च इत्येवमादि बहुदेशान्तरप्राप्त्यायत्तं फळं श्रूयते; तत्र अर्थवती गितः; न तु सम्यग्दर्शने तह्यक्षणार्थोपळि हिधरितः; न हि आत्मैकत्वदिशिनामाप्तकामानाम् इहैव दग्धाशेषक्केश-बीजानाम् आरब्धभोगकर्माशयक्षपणव्यतिरेकेण अपेक्षितव्यं किंचिदितः; तत्र अनिर्थिका गितः। छोकवच एष विभागो द्रष्टव्यः— यथा छोके प्रामप्राप्तौ देशान्तरप्रापणः पन्था अपेक्ष्यते, न आरोग्यप्राप्तौ, एविमहापीति। भूयश्च एनं विभागं चतुर्थाध्याये निपुणतरसुपपादिष्यामः।।

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

सगुणासु विद्यासु गतिरर्थवती, न निर्गुणायां परमात्म-विद्यायाम्— इत्युक्तम् ; सगुणास्विप विद्यासु कासुचिद्गतिः १८. अनियमा- श्रूयते— यथा पर्यङ्कविद्यायाम् उपकोस-धिकरणम् । लिवद्यायां पञ्चामिविद्यायां दहरविद्याया-मिति ; न अन्यासु— यथा मधुविद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां षोडशकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायामिति । तत्र संशयः— किं यास्वेषा गतिः श्रूयते, तास्वेव नियम्येत ; उत अनि-यमेन सर्वाभिरेव एवंजातीयकाभिविद्याभिरभिसंबध्येतेति । किं तावत्प्राप्तम् ? नियम इति ; यत्रैव श्रूयते, तत्रैव भवि- तुमहीति, प्रकरणस्य नियामकत्वात्; यद्यन्यत्र अश्रूयमा-णापि गतिः विद्यान्तरं गच्छेत्, श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं हीयेत, सर्वस्य सर्वार्थत्वप्रसङ्गात् । अपि च अर्चिरादिका एकैव गतिः उपकोसल्जविद्यायां पञ्चामिविद्यायां च तुल्यवत्पठ्यते; तत् सर्वार्थत्वेऽनर्थकं पुनर्वचनं स्यात् । तस्मान्नियम इत्येवं प्राप्ते—

पठिति—अनियम इति । सर्वासामेव अभ्युदयप्राप्तिफल्लानां सगुणानां विद्यानाम् अविशेषेण एषा देवयानाख्या
गितभीवितुमहीति । ननु अनियमाभ्युपगमे प्रकरणिवरोध
उक्तः—नैषोऽस्ति विरोधः; शब्दानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः; तथा हि श्रुतिः— 'तद्य इत्थं विदुः' इति
पञ्चाग्निविद्यावतां देवयानं पन्थानमवतारयन्ती 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इति विद्यान्तरशीलिनामिप
पञ्चाग्निविद्याविद्भिः समानमार्गतां गमयित । कथं पुनरवगम्यते—विद्यान्तरशीलिनामियं गितिरिति? ननु श्रद्धातपःपरायणानामेव स्यात्, तन्मात्रश्रवणात्—नैष दोषः; न हि
केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्याम् अन्तरेण विद्यावलम् एषा गितिर्लभ्यते— 'विद्यया तदारोहिन्त यत्र कामाः परागताः ।
न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्धांसस्तपिस्वनः' इति श्रुद्धन्त-

रात्; तस्मात् इह श्रद्धातपोभ्यां विद्यान्तरोपस्रक्षणम् । वाजसनेयिनस्तु पञ्चामिविद्याधिकारेऽधीयते— 'य एवमे-तद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते दित; तत्र श्रद्धालवो ये सत्यं ब्रह्मोपासते इति व्याख्येयम्, सत्यश-ब्दस्य ब्रह्मणि असकृत्प्रयुक्तत्वात् । पञ्चाग्निविद्याविदां च इत्थंवित्तयैव उपात्तत्वात् , विद्यान्तरपरायणानामेव एत-दुपादानं न्याय्यम्। 'अथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटा: पतङ्गा यदिदं दन्दशूकम् ' इति च मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टामधोगतिं गमयन्ती श्रुति: देवयानपितृयाणयोरेव एनान् अन्तर्भावयति । तत्नापि विद्याविशेषादेषां देवयानप्रतिपत्तिः । म्मृतिरिप — ' शुक्ककृष्णे गती होते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ' इति । यत्पुनः देवयानस्य पथो द्विराम्नानम् उपकोसलविद्यायां पञ्चाग्निवि-द्यायां च, तत् उभयत्रापि अनुचिन्तनार्थम् । तस्मादनियमः॥

यावद्धिकारमवस्थितिराधिका-रिकाणाम् ॥ ३२ ॥

विदुषो वर्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते, न वा— इति चिन्त्यते । ननु विद्यायाः साधनभूतायाः संपत्तौ कैव- ल्यनिर्वृत्तिः स्यात्, न वेति नेयं चिन्ता उपपद्यते; न हि १९ यावदिधकारा- पाकसाधनसंपत्तौ, ओदनो भवेत्, न वेति

धिकरणम्। चिन्ता संभवति; नापि मुखान: तृष्ये-त्, न वेति चिन्त्यते — उपपन्ना तु इयं चिन्ता, ब्रह्मविद्राम-पि केषांचित् इतिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् ; तथा हि-अपान्तरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणिषः विष्णुनियो-गात कळिद्वापरयो: संधौ कुण्णद्वैपायन: संबभूवेति स्मरन्ति; वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन् निमिशापादपगतपूर्वदे-हः पुनर्बह्यादेशान्मित्रावरुणाभ्यां संबभूवेतिः भृग्वादीनाम-पि ब्रह्मण एव मानसपुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्थ-ते: सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानस: पुत्र: स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वेन प्रादुर्वभूव ; एवमेव दक्षनारदप्रभृती-नां भूयसी देहान्तरोत्पत्तिः कथ्यते तेन तेन निमित्तेन स्मृ-तौ । श्रुताविप मन्त्रार्थवाद्योः प्रायेणोपलभ्यते । ते च के-चित् पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते, केचित्तु स्थित एव त-स्मिन् योगैश्वर्यवशात् अनेकदेहादानन्यायेन। सर्वे च एते स-मधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्थनते। तत् एतेषां देहान्तरोत्पत्ति-द्र्शनात् प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्ष्रहेतुत्वम् , अहेतुत्वं वेति ॥

अत उत्तरमुच्यते—न, तेषाम् अपान्तरतम:प्रभृतीनां वे-दप्रवर्तनादिषु लोकस्थितिहेतुष्विधकारेषु नियुक्तानाम् अधि-कारतन्त्रत्वात्स्थिते: । यथासौ भगवान्सविता सहस्रयुगपर्य-न्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति—' अथ तत अर्ध्व उदेल नैवोदेता नास्तमे-तैकल एव मध्ये स्थाता ' इति श्रुते: ; यथा च वर्तमाना ब्र-ह्मविदः आरब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति-'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये 'इति श्रुते:—एवम् अपा-न्तरतमः प्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नि-युक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतौ अक्षीणकर्मा-णो यावद्धिकारमवतिष्ठन्ते, तद्वसाने च अपवृज्यन्त इत्य-विरुद्धम् । सकुत्प्रवृत्तमेव हि ते फलदानाय कर्माशयमतिवा-हयन्तः, खातन्त्रयेणैव गृहादिव गृहान्तरम् अन्यमन्यं देहं सं-चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनाय, अपरिमुषितस्मृतय एव देहेन्द्रि-यप्रकृतिविशक्तात् निर्माय देहान् युगपत् क्रमेण वा अधितिष्ठ-न्ति ; न च एते जातिसमरा इत्युच्यन्ते—त एवैते इति स्मृतिप्र-सिद्धे:-यथा हि सुलभा नाम ब्रह्मवादिनी जनकेन विवादितुका-मा व्युदस्य स्वं देहम् , जानकं देहमाविदय, व्युद्य तेन,पश्चात् स्वमेव देहमाविवेश-इति स्मर्थते । यदि हि उपयुक्ते सकुत्प्रवृ-

त्ते कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत , ततः अ-न्यद्प्यद्ग्धबीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसच्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वम् अहेतुत्वं वा शङ्क्रयेत; न तु इयमा-शङ्का युक्ता, ज्ञानात्कर्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात्। तथा हि श्रुति:- 'भिद्यते हृद्यप्रनिथि दिछ चन्ते सर्वसं-शया: । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्द्दष्टे परावरे 'इति, 'स्मृतिलम्भे सर्वप्रन्थीनां विष्रमोक्षः' इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि— 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन। ज्ञानामिः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ' इति, ' बीजान्य-ग्न्युपद्ग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानद्ग्धैस्तथा हेरौ-र्नात्मा संपद्यते पुनः ' इति चैवमाद्या । न च अविद्यादिक्टेश-दाहे सति क्वेशबीजख कर्माशयस्य एकदेशदाहः एकदेशप्ररो-हश्च इत्युपपद्यते ; न हि अग्निद्ग्धस्य शालिबीजस्य एक-देशप्ररोहो दृश्यते ; प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य मुक्तेषोरिव वेगक्षयात् निवृत्तिः, 'तस्य तावदेव चिरम् ' इति शरीरपाता-विधिक्षेपकरणात् । तस्मादुपपन्ना यावद्धिकारम् आधि-कारिकाणामवस्थिति:। न च ज्ञानफलस्य अनैकान्तिकता; च श्रुति: अविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति-- 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद्भवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम् ' इति । ज्ञानान्त-रेषु च ऐश्वर्यादिफलेष्वासक्ताः स्युर्महर्षयः; ते पश्चादैश्वर्य-क्षयदर्शनेन निर्विण्णाः परमासज्ञाने परिनिष्ठाय कैवल्यं प्रापुरित्युपपद्यते— 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति-संचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद्म्' इति स्मरणात् । प्रत्यक्षफलत्वाच ज्ञानस्य फलविरहाशङ्कान-पपत्ति:; कर्मफले हि स्वर्गादावनुभवानारूढे स्यादाशङ्का-भवेद्वा न वेति; अनुभवारूढं तु ज्ञानफलम्- 'यत्साक्षा-दपरोक्षाद्रह्म ' इति श्रुते:, 'तत्त्वमिस ' इति सिद्धवद्धपदे-शात्; न हि 'तत्त्वमासि' इत्यस्य वाक्यस्य अर्थ:- तत् त्वं मृतो भविष्यसीति- एवं परिणेतुं शक्यः । 'तद्धैतत्प-इयन्नृषिवीमदेव: प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च ' इति च सम्यग्दर्शनकालमेव तत्फलं सर्वात्मत्वं दर्शयति । तस्मात ऐकान्तिकी विदुषः कैवल्यसिद्धिः॥

अक्षरियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावा-भ्यामौपसद्वत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

वाजसनेयके श्रयते— 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्यस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहम् ' इत्यादि ;

s. w. 111. 8

तथा आथर्वणे श्रूयते— 'अथ परा यया तद्क्षरमधिग-२०. अक्षरध्य- म्यते यत्तदद्रेश्यमप्राह्यमगोत्रमवर्णम् 'इत्या-धिकरणम् । दि ; तथैव अन्यत्रापि विशेषनिराकरणद्वा-रेण अक्षरं परं ब्रह्म श्राव्यते ; तत्र च कचित् केचित् अतिरि-क्ता विशेषाः प्रतिषिध्यन्ते ; तासां विशेषप्रतिषेधबुद्धीनां किं स-र्वासां सर्वत्र प्राप्ति:, उत न्यवस्थेति संशये, श्रुतिविभागात् व्यवस्थाप्राप्तौ, उच्यते — अक्षरविषयास्तु विशेषप्रतिषेधबु-द्धयः सर्वाः सर्वत्रावरोद्धव्याः, सामान्यतद्भावाभ्याम्-समानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्र-कार:; तदेव च सर्वत्र प्रतिपाद्यं ब्रह्म अभिन्नं प्रत्यभि-ज्ञायते; तत्र किमिति अन्यत्र कृता बुद्धय: अन्यत्र न स्यु:। तथा च 'आनन्दादय: प्रधानस्य' इत्यत्र व्या-ख्यातम : तत्र विधिरूपाणि विशेषणानि चिन्तितानि, इह प्रतिषेधरूपाणीति विशेषः ; प्रपञ्चार्थश्चायं चिन्ताभेदः । औपसद्वदिति निद्र्शनम्; यथा जामद्ग्न्येऽहीने पुरोडा-शिनीषूपसत्सु चोदितासु, पुरोडाशप्रदानमन्त्राणाम् 'अग्ने-र्वेर्होत्रं वेरध्वरम्' इत्येवमादीनाम् उद्गातृवेदोत्पन्नानामपि अध्वर्युभिरभिसंबन्धो भवति, अध्वर्युकर्तृकत्वात्पुरोडाशप्र-दानस्य, प्रधानतन्त्रत्वाचाङ्गानाम्—एवमिहापि अक्षरत-

न्त्रत्वात् तद्विशेषणानां यत्र कचिद्य्यत्पन्नानाम् अक्षरेण सर्वत्राभिसंबन्ध इत्यर्थः । तदुक्तं प्रथमे काण्डे-'गुणमुख्य-व्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ' इत्यत्र ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिष्पलं स्वाह्यत्त्रयनश्रन्नन्यो अभिचाकशीति '-२१. इयद्धि- इत्यध्यात्माधिकारे मन्त्रमाथर्वणिका: श्वे-करणम्। ताश्वतराश्च पठन्ति ; तथा कठा:- 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये। छाया-तपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चामयो ये च न्निणाचिकेताः ' इति । किमत्र विद्यैकत्वम् , उत विद्यानानात्वमिति संज्ञाय:। किं तावत्प्राप्तम् ? विद्यानानात्विमिति ; कुत: ? विशेषदर्श-नात्— 'द्वा सुपर्णा ' इत्यत्र हि एकस्य भोक्तृत्वं दृश्यते. एकस्य च अभोक्तृत्वं दृश्यते; 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र उभयोरपि भोक्तृत्वमेव दृश्यते ; तत् वेद्यरूपं भिद्यमानं विद्यां भिन्द्यादित्येवं प्राप्ते—

त्रवीति विद्यैकत्विमिति ; कुतः ! यत: उभयोरप्य-नयोर्मन्त्रयोः इयत्तापरिच्छित्रं द्वित्वोपेतं वेद्यं रूपम् अभि-न्नम् आमनन्ति । ननु द्शितो रूपभेदः-नेत्युच्यते ; उभा-

वप्येतौ मन्त्रौ जीवद्वितीयमीश्वरं प्रतिपाद्यतः, नार्थान्तरम् । 'द्वा सुपर्णा' इत्यत्र तावन्- 'अनश्रन्नन्यो अभिचाकशीति' इत्यशनायाद्यतीत: परमात्मा प्रतिपाद्यते; वाक्यशेषेऽपि च स एव प्रतिपाद्यमानो हृइयतं 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम-स्य महिमानम् 'इति ; 'ऋतं पिबन्तौ ' इत्यत्र तु जीवे पि-बति, अज्ञानायाद्यतीतः परमात्मापि साहचर्यात् छत्रिन्यायेन पिबतीत्यपचर्यते ; परमात्मप्रकरणं हि एतत्- अन्यत्र धर्माद-न्यत्राधर्मान् ' इत्युपक्रमान् ; तद्विषय एव च अत्रापि वाक्य-क्षेषो भवति—'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ' इति। 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि ' इत्यत्र च एतत्प्रपश्चितम् । त-स्मान्नास्ति वेद्यभेद्:; तस्माच विद्यैकत्वम् । अपि च त्रिष्व-प्येतेषु वेदान्तेषु पौर्वापर्यालोचने परमात्मविद्येव अवगम्यते : तादात्म्यविवक्षयैव जीवोपादानम् , नार्थान्तरविवक्ष्या ; न च परमात्मविद्यायां भेदाभेदविचारावतारोऽस्तीत्युक्तम् । त-स्मात्प्रपञ्चार्थ एव एष प्रयोग:; तस्माचाधिकधर्मोपसंहार इति ॥

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५॥

'यत्साक्षादपरोक्षाद्वह्य य आत्मा सर्वान्तरः' इत्येवं द्विः उपस्तकहोलप्रश्नयोः नैरन्तयेंण वाजसनेयिनः समामनन्ति । तत्र संशय:-विद्यैकत्वं वा स्यात्, विद्यानानात्वं वेति । वि-२२. अन्तरत्वा- द्यानानात्वमिति तावत्त्राप्तम्, अभ्याससा-थिकरणम् । मर्थ्यात्; अन्यथा हि अनूनानतिरिक्तार्थे द्विराम्नानम् अनर्थकमेव स्यात्; तस्मात यथा अभ्यासा-त्कर्मभेद:, एवमभ्यासाद्विद्याभेद इत्येवं प्राप्ते, प्रत्याह— अन्तरा आम्नानाविशेषात् स्वात्मन: विद्यैकत्वमिति; सर्वा-न्तरो हि स्वात्मा उभयत्राप्यविशिष्टः पृच्छ्यते, प्रत्यु-च्यते च; न हि द्वावात्मानौ एकस्मिन्देहे सर्वान्तरौ सं-भवत:; तदा हि एकस्य आश्वसं सर्वान्तरत्वमवकल्पेत, एकस्य तु भूतग्रामवत् नैव सर्वान्तरत्वं स्यात् ; यथा च पश्चभूतसमूहे देहे- पृथिव्या आपोऽन्तरा:, अज्ञ्यस्तेजो-ऽन्तरमिति— सत्यप्यापेक्षिकेऽन्तरत्वे, नैव मुख्यं सर्वा-न्तरत्वं भवति, तथेहापीत्यर्थः । अथवा भूतमामवदिति श्रुत्यन्तरं निद्शेयति; यथा— 'एको देव: सर्वभूतेषु गृढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ' इटास्मन्मन्त्रे समस्तेषु भूत-श्रामेष्वेक एव सर्वान्तर आत्मा आन्नायते- एवमनयोरपि बाह्मणयोरित्यर्थः । तस्मात् वेद्यैक्यात् विद्यैकत्वमिति ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नो-पदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अथ यदुक्तम् - अनभ्युपगम्यमाने विद्याभेदे आम्नान-भेदानुपपत्तिरिति, तत्परिहर्तव्यम्; अत्रोच्यते— नायं दोष:; उपदेशान्तरवदुपपत्ते:; यथा ताण्डिनामुपनिषदि षष्ठे प्रपाठके- 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति नव-कृत्वोऽप्युपदेशे न विद्याभेदो भवति, एवमिहापि भवि-ष्यति । कथं च नवकृत्वोऽप्युपदेशे विद्याभेदो न भवति? उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थतावगमात्— 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु ' इति च एकस्यैवार्थस्य पुनः पुनः प्रति-पिपादियिषितत्वेन उपक्षेपात आशङ्कान्तरिनराकरणेन च असकृदुपदेशोपपत्ते: । एवमिहापि प्रश्ररूपाभेदान् , 'अतो-**ऽन्यदार्तम्' इति च परिसमाप्त्यविशेषात् उपक्रमोपसंहारौ** तावदेकार्थविषयौ दृश्येते ; 'यदेव साक्षादपरोक्षाद्वद्या ' इति द्वितीये प्रश्ने एवकारं प्रयुक्तानः पूर्वप्रश्नगतमेवार्थम् उत्तर-त्रानुकृष्यमाणं द्रीयति ; पूर्विसम्भ ब्राह्मणे कार्यकरणव्य-तिरिक्तस्य आत्मनः सद्भावः कथ्यते; उत्तरस्मिस्तु तस्यैव अज्ञनायादिसंसारधर्मातीतत्वं विशेषः कथ्यते-इसेकार्थतो-पपत्ति:। तस्मात् एका विद्येति ॥

व्यतिहारो विद्यांषान्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥ यथा- 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम ' इत्यादित्य- पुरुषं प्रकृत्यैतरेयिणः समामनन्ति, तथा जाबालाः-'त्वं २३. व्यतिहारा- वा अहमरिम भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि'

धिकरणम् । इति । तत्र संशय:-किमिह व्यतिहा-रेण उभयरूपा मति: कर्तव्या, उत एकरूपैवेति । एकरू-पैवेति तावदाह; न हि अत्र आत्मन ईश्वरेणैकत्वं मुक्त्वा अन्यत्किचिचिन्तयितव्यमस्ति ; यदि चैवं चिन्तयितव्यवि-शेषः परिकल्प्येत, संसारिणश्च ईश्वरात्मत्वम्, ईश्वरस्य संसार्यात्मत्वर्मिति—तत्र संसारिणस्तावदीश्वरात्मत्वे उ-त्कर्षो भवेत : ईश्वरस्य त संसार्यात्मत्वे निकर्षः कृतः म्यात् । तस्मात् ऐकरूप्यमेव मतेः । व्यतिहाराम्रायस्तु एकत्वदृढीकारार्थ इसेवं प्राप्ते, प्रत्याह--व्यतिहारोऽयम् आध्यानायाम्नायते: इतरवत्-यथा इतरे गुणा: सर्वात्म-त्वप्रभृतयः आध्यानाय आम्नायन्ते, तद्वत् । तथा हि विशिं-षन्ति समाम्नातारः उभयोचारणेन-- 'त्वमहमस्म्यहं च त्वमसि ' इति ; तच उभयरूपायां मतौ कर्तव्यायाम् अर्थ-वद्भवति ; अन्यथा हि इदं विशेषेणोभयाम्नानम् अनर्थकं स्यात्, एकेनैव कृतत्वात् । ननु उभयान्नानस्य अर्थविशेषे परिकल्प्यमाने देवतायाः संसायीत्मत्वापत्तेः निकर्षः प्रस-ज्येतेत्युक्तम् - नैष दोष:; ऐकात्म्यस्यैव अनेन प्रकारेणा- नुचिन्त्यमानत्वात् । ननु एवं सित स एव एकत्वदृढीकार आपद्येत—न वयमेकत्वदृढीकारं वारयामः; किं तिर्हं, व्यतिहारेण इह द्विरूपा मितः कर्तव्या वचनप्रामाण्यात्, नैकरूपेत्येतावत् उपपाद्यामः; फलतस्तु एकत्वमि दृढी-भवति । यथा आध्यानार्थेऽपि सत्यकामादिगुणोपदेशे त-द्रुण ईश्वरः प्रसिध्यति, तद्वत् । तस्माद्यमाध्यातव्यो व्य-तिहारः समाने च विषये उपसंहर्तव्यो भवतीति ॥

सैव हि सत्याद्यः॥ ३८॥

'स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म ' इत्यादिना वाजसनेयके सत्यविद्यां सनामाक्षरोपासनां विधाय, अनन्त-२४. सत्याद्यधि- रमाम्नायते— 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आ-

करणम्। दित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चा-यं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः 'इत्यादि । तत्र संशयः — किं द्वे एते सत्यविद्ये, किं वा एकैवेति । द्वे इति तावत्प्राप्तमः भेदेन हि फल्लसंयोगो भवति - 'जयतीमाँ होकान् 'इति पुरस्तातः , 'हन्ति पाप्मानं जहाति च' इत्युपरिष्ठात् । प्रकृताकर्षणं तु उपास्यैकत्वादित्येवं प्राप्ते —

त्रूमः एकैवेयं सत्यविद्येति; कुतः ? 'तद्यत्तत्सत्यम्' इति प्रकृताकर्षणात् । ननु विद्याभेदेऽपि प्रकृताकर्षणम् उपा-

स्यैकत्वादुपपद्यत इत्युक्तम्— नैतदेवम्; यत्र तु विस्पष्टात् कारणान्तरात् विद्याभेदः प्रतीयते, तत्र एतदेवं स्थात्; अत्र तु उभयथा संभवे 'तद्यक्तत्सत्यम्' इति प्रकृताकर्षणात् पूर्वविद्यासंबद्धमेव सत्यम् उत्तरत्र आकृष्यत इति एकविद्या-त्वित्रथः । यत्पुनम्क्तम्— फलान्तरश्रवणादिद्यान्तरिमिति, अत्रोच्यते— 'तस्योपनिषद्दः...अहम्' इति च अङ्गान्त-रोपदेशस्य स्तावकिमदं फलान्तरश्रवणिमत्यदोषः । अपि च अर्थवादादेव फले कल्पियतव्ये सति, विद्यैकत्वे च अवयवेषु श्रूयमाणानि बहून्यिप फलानि अवयिवन्यामेव विद्यायाम् उप-संहर्तव्यानि भवन्ति; तस्मात्सैवयम् एका सत्यविद्या तेन तेन विशेषणोपेता आङ्गाता— इत्यतः सर्व एव सत्यादयो गुणा एकस्मिन्त्रयोगे उपसंहर्तव्याः ॥

केचित्पुनरिस्मन्सूत्रे इदं च वाजसनेयकमक्ष्यादिसपुरुष-विषयं वाक्यम्, छान्दोग्ये च 'अथ य एषोऽन्तरादिसे हि-रण्मयः पुरुषो दृश्यते' 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति—उदाहृत्य, सैवेयम् अक्ष्यादिसपुरुषविषया विद्या उभ-यत्र एकैवेति कृत्वा, सत्यादीन्गुणान् वाजसनेयिभ्यश्चन्दो-गानामुपसंहार्यान् मन्यन्ते। तन्न साधु लक्ष्यते; छान्दोग्ये हि कर्मसंबन्धिनी उद्गीथव्यपाश्रया विद्या विज्ञायते; तत्र हि आदिमध्यावसानेषु कर्मसंबिन्धिचिह्नानि भवन्ति—' इयमेव-गिग्निः साम ' इत्युपक्रमे, ' तस्यक्च साम च गेष्णो तस्मादु-द्गीथः ' इति मध्ये, 'य एवं विद्वान्साम गायित ' इत्युपसं-हारे । नैवं वाजसनेयके किंचित् कर्मसंबिन्ध चिह्नम् अस्ति ; तत्व प्रक्रमभेदात् विद्याभेदे सित गुणव्यवस्थैव युक्तेति ।।

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः॥ ३९॥

'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरो-ऽम्मिन्नन्तराकाशः' इति प्रस्तुत्य, छन्दोगा अधीयते—— २५. कामार्थाध- 'एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-करणम्। विंशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकरुपः' इत्यादि; तथा वाजसनेथिनः—— 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्त-र्हृदय आकाशस्तास्मञ्झेते सर्वस्य वशीं इत्यादि । तत्र विद्यैकत्वं परस्परगुणयोगश्च, किं वा नेति संशये— विद्यैकत्वमिति । तत्रेदमुच्यते—— कामादीति, सत्यका-मादीत्यर्थः— यथा देवदत्तो दत्तः, सत्यभामा भामेति । यदेतत् छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य सत्यकामत्वादिगुणजातमु-पत्रभ्यते, तदित्तरत्र वाजसनेयके 'स वा एष महानज आ-त्मा' इत्यत्र संबध्येत; यच वाजसनेयके विशत्वादि

उपलभ्यते, तद्पि इतरत्र छान्दोग्ये 'एष आत्मापहतपा-प्मा ' इत्यत्र संबध्येत; कुत:! आयतनादिसामान्यात्; समानं हि उभयत्रापि हृद्यमायतनम्, समानश्च वेद्य ईश्वरः, समानं च तस्य सेतुत्वं लोकासंभेदप्रयोजनम्– इत्येवमादि बहुसामान्यं दृश्यते । ननु विशेषोऽपि दृश्यते-छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य गुणयोगः, वाजसनेयके तु आका-शाश्रयस्य ब्रह्मण इति—न, 'दहर उत्तरेभ्य:' इत्यत्न च्छा-न्दोग्येऽपि आकाशशब्दं ब्रह्मैवेति प्रतिष्ठापितत्वात् । अयं तु अत्र विद्यते विशेष:-- मगुणा हि ब्रह्मविद्या छान्दोग्ये उपद्रियते—' अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च स-त्यान्कामान् ' इत्यात्मवत् कामानामपि वेद्यत्वश्रवणात् , वाजसनेयके तु निर्गुणमेव ब्रह्म उपदिश्यमानं दृश्यते-'अथ उर्ध्व विमोक्षाय ब्रूहि''असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इत्या-दिप्रश्नप्रतिवचनसमन्वयात् । वशित्वादि तु स्तुत्यर्थमेव गुण-जातं वाजसनेयके संकीर्त्यते; तथा च उपरिष्टात् 'स एष नेति नेत्यात्मा ' इत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्म उपसंहरति। गुणवतस्तु ब्रह्मण एकत्वात् विभूतिप्रदर्शनाय अयं गुणोप-संहार: सूत्रित:, नोपासनाय- इति द्रष्टव्यम् ॥

आद्राद्लोपः ॥ ४० ॥

छान्दोरये वैश्वानरिवद्यां प्रकृत्य श्रूयते— 'तद्यद्रक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां २६. _{आदरा-} जुहुयात्प्राणाय स्वाहा ' इत्यादि; तत्र विकरणम् । पञ्च प्राणाहुतयो विहिता:; तासु च परस्तादग्निहोत्रशब्दः प्रयुक्तः 'य एतदेवं विद्वानिमहोत्रं जुहोति ' इति, 'यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते। एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते विति च। तत्रेदं विचार्यते- किं भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्य, उत अलोप इति। 'तद्यद्भक्तम् ' इति भक्तागमनसंयोगश्रवणात्, भक्तागमनस्य च भोजनार्थत्वात्, भोजनलोपे लोप: प्रा-णामिहोत्रस्येत्येवं प्राप्ते, न छुप्येतेति तावदाहः; कस्मातः? आद्रात्; तथा हि वैश्वानरविद्यायामेव जाबालानां श्रुति:-'पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयात्। यथा ह वै म्वयमहुत्वाग्निहोत्नं परस्य जुहुयादेवं तत् ' इति अतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा, स्वामिभोजनं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्रे आदरं करोति; या हि न प्राथम्यलोपं सहते, नतरां मा प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य छोपं सहेतेति मन्यते । ननु भोजनार्थभक्तागमनसंयोगाद्गोजनलोपे लोप: प्रा-पित:---न, तस्य द्रव्यविशेषविधानार्थत्वात् ; प्रा-

कृते हि अग्निहोत्रे पय:प्रभृतीनां द्रव्याणां नियत-त्वात् इहापि अग्निहोत्रशब्दात् कौण्डपायिनामयनवत् तद्धर्मप्राप्तौ सत्याम् , भक्तद्रव्यतागुणविशेषविधानार्थम् इदं वाक्यम् 'तद्यद्वक्तम् ' इति ; अतो गुणलोपे न मुख्यस्थेत्येवं प्राप्तमः भोजनलोपेऽपि अद्भिर्वा अन्येन वा दव्येणाविरुद्धेन प्रतिनिधानन्यायेन प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्टानमिति ॥

अत उत्तरं पहति--

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

उपस्थिते भोजने अतः तस्मादेव भोजनद्रव्यात् प्रथमो-पनिपतितात् प्राणाग्निहोत्रं निर्वर्तियतव्यम्; कस्मात् ? तद्व-चनात्; तथा हि—'तद्यद्गक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम' इति सिद्धवद्भक्तोपनिपातपरामर्शेन परार्थद्रव्यसाध्यतां प्राणा-हुतीनां विद्धाति । ताः अप्रयोजकलक्षणापन्नाः सत्यः, कथं भोजनलोपे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधापयेयु:। न च अत्र प्राकृता-मिहोत्रधर्मप्राप्तिरस्ति ; कुण्डपायिनामयने हि ' मासममिहोत्रं जुहोति 'इति विध्युदेशगतोऽग्निहोत्रशब्दः तद्वद्वावं विधाप-येदिति युक्ता तद्धर्मप्राप्तिः ; इह पुन: अर्थवादगतोऽग्निहोत्र-হাত্द: न तद्वद्भावं विधापयितुमर्हति; तद्वर्मेशाप्तौ च अभ्युपगम्यमानायाम् , अग्न्युद्धरणादयोऽपि प्राप्येर्न ; न

च अस्ति संभव:; अग्न्युद्धरणं तावत् होमाधिकरण-भावाय ; न च अयम् अग्रौ होम:, भोजनार्थताव्याघातप्रस-ङ्गात् ; भोजनार्थोपनीतद्रव्यसंबन्धाच आस्य एव एष होम: ; तथा च जाबालश्रुतिः 'पूर्वोऽतिथिभ्योऽशीयात् ' इति आस्याधारामेव इमां होमनिर्वृत्तिं दर्शयति; अत एव च इहापि सांपादिकान्येवाग्निहोत्नाङ्गानि दर्शयति-' उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिहृद्यं गाईपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्य-माह्वनीयः ' इति ; वेदिश्रुतिश्चात्र म्थण्डिलमात्रोपलक्षणार्था द्रष्टव्या, मुख्याग्निहोत्रे वेद्यभावात्, तदङ्गानां च इह संपि-पाद्यिषितत्वात् ; भोजनेनैव च कृतकालेन संयोगात् न अग्निहोत्रकालावरोधसंभवः; एवमन्येऽपि उपस्थानादयो धर्माः केचित्कथंचित् विरुध्यन्ते । तस्माद्गोजनपक्ष एव एतं मन्त्रद्रव्यदेवतासंयोगात् पश्च होमा निर्वर्तयितव्याः । यत्त आद्रदर्शनवचनम् , तत् भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थम् ; न ह्यस्ति वचनस्य अतिभारः; न तु अनेन अस्य नित्यता शक्यते दर्शयितुम्। तस्मात् भोजनलोपे लोप एव प्राणा-मिहोत्रस्येति ॥

> तन्निर्धारणानियमस्तदृष्टेः पृथग्घ्य-प्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२॥

सन्ति कर्माङ्गव्यपाश्रयाणि विज्ञानानि— 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्येवमादीनि । किं तानि नित्यान्येव
२७. तिन्धीरणा- स्युः कर्मसु, पर्णमयीत्वादिवत् ; उत अनिधिकरणम् । त्यानि, गोदोहनादिवदिति विचारयामः ।
किं तावत्प्राप्तम् श नित्यानीति ; कुतः श प्रयोगवचनपरिप्रहात्— अनारभ्याधीतान्यपि हि एतानि उद्गीथादिद्वारेण क्रतुसंबन्धात् क्रतुप्रयोगवचनेनैव अङ्गान्तरवत् संस्पुइयन्ते ; यत्तु एषां स्ववाक्येषु फळश्रवणम् — 'आपियता
ह वै कामानां भवति ' इत्यादि, तद्वर्तमानापदेशरूपत्वादर्थवादमात्रमेव, अपापऋोकश्रवणादिवत् , न फळप्रधानम् ;
तस्मात् यथा 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं ऋोकं
प्रणोति ' इत्येवमादीनाम् अप्रकरणपठितानामपि जुह्वादिद्वारेण क्रतुप्रवेशात् प्रकरणपठितवत् नित्यता, एवमुद्गीथाद्यपासनानामपीत्येवं प्राप्ते——

ब्रूम:—तिन्नर्धारणानियम इति । यान्येतानि उद्गीथादि-कर्मगुणयाथात्म्यनिर्धारणानि-रसतमः, आप्तिः, समृद्धिः, मुख्यप्राणः, आदित्यः-इत्येवमादीनि, नैतानि नित्यवत् कर्म-सु नियम्येरन्; कुतः ? तदृष्टेः; तथा हि अनित्यत्वमेवंजातीय-कानां दर्शयति श्रुतिः—'तेनोमौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद ' इत्यविदुषोऽपि क्रियाभ्यनुज्ञानात ; प्रस्तावादिदेव-ताविज्ञानविहीनानामपि प्रस्तोत्रादीनां याजनाध्यवसानदर्श-नान- 'प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेद्विद्वानप्र-स्तोष्यसि ' 'तां चेदविद्वानुद्राम्यसि ' 'तां चेदविद्वानप्रतिह-रिष्यसि ' इति च । अपि च एवंजातीयकस्य व्यपाश्रयस्य विज्ञानस्य पृथगेव कर्मणः फलम् उपल-भ्यते-कर्मफलसिद्धयप्रतिबन्धः तत्समृद्धिः अतिशयविशेषः कश्चित्-- 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद। नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयो-पनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति 'इति ; तत्र 'नाना तु ' इति विद्वद्विद्वत्प्रयोगयोः पृथक्करणात् , 'वीर्यवत्तरम्' इति च तरप्प्रत्ययप्रयोगान् विद्याहीनमपि वीर्यवदिति गम्यते; तच अनित्यत्वे विद्याया उपपद्यते ; नित्यत्वे तु कथं तद्वि-हीनं कर्म वीर्यवदित्यनुज्ञायत; सर्वाङ्गोपसंहारे हि वीर्यव-त्कर्मेति स्थिति:। तथा लोकसामादिषु प्रतिनियतानि प्रत्यु-पासनं फलानि शिष्यन्ते — 'कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वा-श्चावृत्ताश्च ' इस्रेवमादीनि । न चेदं फलश्रवणम् अर्थवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुम्; तथा हि गुणवाद आपद्येत; फलोपदेशे तु मुख्यवादोपपंत्तिः ; प्रयाजादिषु तु इतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य क्रतोः

प्रकृतत्वात् तादर्थ्ये सति युक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । अनारभ्याधीतेष्वपि पर्णमयीत्वादिषु—न हि पर्णमयीत्वा-दीनामिकयात्मकानाम् आश्रयमन्तरेण फल्लसंबन्धोऽवकल्पते ; गोदोहनादीनां हि प्रकृताष्प्रणयनाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फल-विधि: ; तथा बैल्वादीनामपि प्रकृतयूपाद्याश्रयस्राभादुपपन्नः फलविधि: ; न तु पर्णमयीत्वादिषु एवंविध: कश्चिदाश्रय: प्रकृतोऽस्ति ; वाक्येनैव तु जुह्वाद्याश्रयतां विविक्षत्वा फलेऽपि विधि विवक्षतो वाक्यभेदः स्यात् । उपासनानां तु क्रिया-त्मकत्वात् विशिष्टविधानोपपत्तेः उद्गीथाद्याश्रयाणां फले वि-धानं न विरुध्यते । तस्मात् यथा ऋत्वाश्रयाण्यपि गोदोह-नादीनि फलसंयोगादनित्यानि, एवमुद्रीथाद्युपासनान्यपि इति द्रष्टव्यम् । अत एव च कल्पसूत्रकारा नैवंजातीयकान्युपा-सनानि ऋतुषु कल्पयांचकुः॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

वाजसनेयके 'वदिष्याम्येवाहमिति वाग्द्धे ' इस्रत्र अ-ध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितः, अधिदैवतमग्न्या-दीनां वायु:; तथा छान्दोग्ये 'वायुर्वाव २८. प्रदाना-धिकरणम् । संवर्गः ' इत्यत्र अधिदैवतम् अग्न्यादीनां वायुः संवर्गोऽवधारितः, प्राणो वाव संवर्गः ' इत्यत्र

s. w. 111. 9

अध्यातमं वागादीनां प्राण: । तत्र संशय:--- किं पृथ-गेवेमौ वायुप्राणावुपगन्तव्यौ स्याताम् , उत अपृथगि-ति । अपृथगिति तावत्प्राप्तम् , तत्त्वाभेदान् ; न हि अ-भिन्ने तत्त्वे पृथगनुचिन्तनं न्याय्यम् ; दर्शयति च श्रुतिः अध्यात्ममधिदैवतं च तत्त्वाभेदम्— 'अग्निर्वाग्भृत्वा मुखं प्राविशत् ' इत्यारभ्य ; तथा 'त एते सर्व एव समा: सर्वे-Sनन्ताः ' इति आध्यात्मिकानां प्राणानाम् आधिदैविकीं वि-भूतिमात्मभूतां द्रीयति। तथा अन्यत्रापि तत्र तत्र अध्यात्म-मधिदैवतं च बहुधा तत्त्वाभेददर्शनं भवति ; कचिच 'यः प्रा-ण: स वायु: ' इति स्पष्टमेव वायुं प्राणं च एकं करोति । तथा उदाहृतेऽपि वाजसनेयित्राक्षणे 'यतश्चोदेति सूर्यः' इत्यस्मिन् उपसंहारऋोके, 'प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमे-ति ' इति प्राणेनैव उपसंहरन् एकत्वं दर्शयति ; 'तस्मादेक-मेव व्रतं चरेत्प्राण्याचैवापान्याच ' इति च प्राणव्रतेनैव एके-नोपसंहरन एतदेव द्रढयति। तथा छान्दोग्येऽपि परस्तात 'महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपाः' इट्येकमेव संवर्ग गमयति; न ब्रवीति-एक एव एषां चतुर्णी संवर्गः, अपरोऽपरेषामिति । तस्माद्पृथक्तवमुपगमनस्थेत्येवं प्राप्ते---

ब्रूम:- पृथगेव वायुप्राणावुपगन्तव्याविति ; कस्मात् ? पृथगुपदेशात् ; आध्यानार्थी हि अयम् अध्यात्माधि-दैवविभागोपदेशः ; सः असत्याध्यानपृथक्त्वे अनर्थक एव स्यात् । ननु उक्तम्, अपृथगनुचिन्तनं तत्त्वा-भेदादिति — नैष दोष: ; तत्त्वाभेदेऽप्यवस्थाभेदात् उपदे-शभेदवशेन अनुचिन्तनभेदोपपत्ते:, ऋोकोपन्यासस्य च तत्त्वाभेदाभिप्रायेणापि उपपद्यमानस्य पूर्वोदितध्येयभेद्नि-राकरणसामर्थ्याभावात्, 'स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः ' इति च उपमानोपमेय-करणात्। एतेन त्रतोपन्यासो व्याख्यात:; 'एकमेव व्रतम् 'इति च एवकारः वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतप्र-तिपत्त्यर्थः ; भग्नत्रतानि हि वागादीन्युक्तानि, 'तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे 'इति श्रुते:; न वायुत्रतनिवृत्त्यर्थ:, ' अथातो त्रतमीमांसा ' इति प्रस्तुत्य तुल्यवत् वायुप्राणयो-रभग्नव्रतत्वस्य निर्धारितत्वात्; 'एकभेव व्रतं चरेत्' इति च उक्त्वा, 'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सछोकतां जयति ' इति वायुप्राप्तिं फलं ब्रुवन् वायुव्रतमनिवर्तितं र्भयति ; देवतेत्यत्र वायुः स्यात् , अपरिच्छिन्नात्मकत्वस्य प्राप्सतत्वात्, पुरस्तात्प्रयोगाच- 'सैषानस्तमिता देवता य- द्वायु: 'इति । तथा 'तौ वा एतौ द्वौ संवर्गी वायुरेव देवेषु प्राण: प्राणेषु ' इति भेदेन व्यपदिशति; 'ते वा एते पश्चान्ये पश्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम् ' इति च भेदेनैव उपसंहरति; तस्मात्पृथगेव उपगमनम् । प्रदानवत्—यथा 'इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्रा-य स्वराज्ञे ' इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ, ' सर्वेषामिभगम-यन्नवद्यत्यंबद्कारम् ' इत्यतो वचनात् , इन्द्राभेदाच्च, सह-प्रदानाशङ्कायाम् - राजादिगुणभेदात् याज्यानुवाक्याव्यत्या-सविधानाच ឺ यथान्यासमेव देवतापृथक्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं भवति ; एवं तत्त्वाभेदेऽपि आध्येयांशपृथक्त्वात् आध्यान-पृथक्त्वमित्यर्थ: । तदुक्तं संकर्षे— 'नाना वा देवता पृथग्ज्ञानात्' इति । तत्र तु द्रव्यदेवताभेदात् यागभेदो विद्यते ; नैविमह विद्याभेदोऽस्ति, उपक्रमोपसंहाराभ्याम् अध्यात्माधिदैवोपदेशेषु एकविद्याविधानप्रतीते: ; विद्यैक्ये-ऽपि तु अध्यात्माधिदैवभेदात् प्रवृत्तिभेदो भवति— अग्निहोत्र इव सायंत्रात:कालभेदात्— इत्येतावद्भिप्रेत्य प्रदानवदि-त्युक्तम् ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तद्पि ॥ ४४ ॥ वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये 'नैव वा इदममे सदासीत् ' इसे- तस्मिन्त्राह्मणे मनोऽधिकृत्य अधीयते—' तत्षट्त्रिंशतं सहस्रा-ण्यपरयदात्मनोऽग्रीनकान्मनोमयान्मनश्चितः ' इत्यादि ; तथैव २९. लिङ्गभूय- 'वाक्चित: प्राणचितश्रक्षुश्चित: श्रोत्रचित: स्त्वाधि- कर्मचितोऽग्निचितः 'इति पृथगग्नीन् आम-निन्त सांपादिकान्। तेषु संशयः — किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेशिनः तच्छेषभूताः, उत स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति । तत्र प्रकरणात् कियानुप्रवेशे प्राप्ते, स्वातन्त्रयं तावत्प्रतिजानीते — छिङ्गभूयस्त्वादिति । भूयांसि हि लिङ्गानि अस्मिन्त्राह्मणे केवलविद्यात्मकत्वमेषामुपोद्गल-यन्ति दृश्यन्ते— 'तद्यत्किंचेमानि भूतानि मनसा संकल्प-यन्ति तेषामेव सा कृति: 'इति, 'तान्हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्यपि स्वपते ' इति च एवंजाती-यकानि । तद्धि लिङ्गं प्रकरणाद्वर्लीयः । तद्प्युक्तं पूर्वस्मि-न्काण्डे - 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां सम-वाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् इति ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्रिया मानसवत् ॥ ४५॥

नैतद्युक्तम्—स्वतन्त्रा एतेऽप्रयः अनन्यशेषभूता इति ; पूर्वस्य क्रियामयस्य अग्नेः प्रकरणात् तद्विषय एव अयं विकल्पविशेषोपदेशः स्यात , न स्वतन्त्रः । ननु प्रकरणाछिङ्गं बळीयः— सत्यमेवमेतत् ; छिङ्गमिप तु एवंजातीयकं
न प्रकरणाद्वळीयो भवति ; अन्यार्थदर्शनं हि एतत् , सांपादिकाग्निप्रशंसारूपत्वात् ; अन्यार्थदर्शनं च असत्यामन्यस्यां
प्राप्ती गुणवादेनाप्युपपद्यमानं न प्रकरणं वाधितुमुत्सहते ;
तस्मात् सांपादिका अप्येतेऽग्नयः प्रकरणाकियानुप्रवेशिन
एव स्युः । मानसवत— यथा दशरात्रस्य दशमेऽहिन
अविवाक्ये पृथिन्या पालेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये
देवताये गृद्यमाणस्य प्रहणासादनहवनाहरणोपह्वानभक्षणानि
मानसान्येव आम्नायन्ते, स च मानसोऽपि प्रहकल्पः
कियाप्रकरणात् क्रियाशेष एव भवति— एवमयमप्यग्निकल्प इत्यर्थः ॥

अतिदेशाच ॥ ४६॥

अतिदेशश्च एषामग्नीनां कियानुप्रवेशमुपोद्वलयति— 'षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽकांस्तेषामेकैक एव तावान्यावा-नसौ पूर्वः' इति ; सति हि सामान्ये अतिदेशः प्रवर्तते ; ततश्च पूर्वेण इष्टकाचितेन क्रियानुप्रवेशिना अग्निना सांपा-दिकानग्नीनितिदेशन् क्रियानुप्रवेशमेव एषां द्योतयति ॥

विद्यैव तु निर्धारणात्॥ ४७॥

तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विद्यात्मका एव एते स्वत-न्त्रा मनश्चिदादयोऽग्नयः स्युः, न क्रियाशेषभूताः। तथा हि निर्धारयति— 'ते हैते विद्याचित एव ' इति, 'विद्यया हैवैत एवंविद्श्चिता भवन्ति ' इति च ॥

दर्शनाच ॥ ४८ ॥

दृश्यते च एतेषां स्वातन्त्रये लिङ्गम् ; तत्पुरस्ताद्दशितम् - ' लिङ्गभूयस्त्वात् ' इत्यत्र ॥

नन लिङ्गमपि असलामन्यखां प्राप्तौ असाधकं कस्य-चिद्रथस्यति, अपास्य तत्, प्रकरणसामर्थ्यात् क्रियाशेष-त्वमध्यवसितम्-इस्रत उत्तरं पठति-

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच न बाधः॥ ४९॥

नैवं प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमध्यवसाय स्वातन्त्रय-पक्षो बाधितव्य:, श्रुत्यादेर्बलीयस्त्वात् ; बलीयांसि हि प्रक-रणात् श्रुतिछिङ्गवाक्यानीति स्थितं श्रुतिछिङ्गसूत्रे; तानि च इह स्वातन्त्र्यपक्षं साधयन्ति दृश्यन्ते; कथम्? श्रुति-स्तावत्-- 'ते हैते विद्याचित एव ' इति ; तथा छिङ्कम्--'सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्सिप स्वपते' इति; तथा वाक्यमपि- 'विद्यया हैवैत एवंविद्श्चिता भवन्ति' इति । 'विद्याचित एव' इति हि सावधारणा इयं श्रुति: क्रिया-नुप्रवेशेऽमीषामभ्युपगम्यमाने पीडिता स्यात्। ननु अबा-ह्यसाधनत्वाभिप्रायमिद्मवधारणं भविष्यति-नेत्युच्यते ; त-दिभप्रायतायां हि 'विद्याचितः' इति इयता स्वरूपसंकीर्तने-नैव कृतत्वात् , अनर्थकमवधारणं भवेत्-स्वरूपमेव हि एषाम् अबाह्यसाधनत्वमिति ; अबाह्यसाधनत्वेऽपि तु मानसप्रहवत् क्रियानुप्रवेशशङ्कायां तन्निवृत्तिफलम् अवधारणम् अर्थवद्भवि-ष्यति । तथा 'स्वपते जाप्रते चैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूता-न्येतानमींश्चिन्वन्ति ' इति सातत्यदर्शनम् एषां स्वातन्त्रयेऽव-कल्पते-यथा सांपादिके वाक्त्राणमयेऽग्निहोत्रे 'प्राणं तदा वाचि जुहोति...वाचं तदा प्राणे जुहोति ' इति च उक्त्वा उच्यते-' एते अनन्ते अमृते आहुती जाम्रच स्वपंश्च सततं जुहोति ' इति – तद्वत्; कियानुप्रवेशे तु क्रियाप्रयोगस्य अ-ल्पकालत्वात् न सातत्येन एषां प्रयोगः कल्पेत । न च इदमर्थ-वादमात्रमिति न्याय्यम् ; यत्र हि विस्पष्टो विधायको छि-ङादिः उपलभ्यते, युक्तं तत्र संकीर्तनमात्रस्यार्थवादत्वम् ; इह तु विस्पष्टविध्यन्तरानुपलब्धेः संकीर्तनादेव एषां विज्ञा-नविधानं कल्पनीयम्; तच यथासंकीर्तनमेव कल्पयितुं श-क्यत इति, सातत्यदर्शनात् तथाभूतमेव कल्प्यते; ततश्च सामर्थ्यादेषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः । एतेन 'तद्यत्किंचेमानि भू-तानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा क्रुतिः' इत्यादि व्याख्यातम् । तथा वाक्यमपि 'एवंविदे' इति पुरुषविशेष-संबन्धमेव एषामाचक्षाणं न ऋतुसंबन्धं मृष्यते । तस्मात् स्वातन्त्र्यपक्ष एव ज्यायानिति ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

इतश्च प्रकरणमुपमृद्य स्वातन्त्रयं मनश्चिदादीनां प्रतिपत्त-व्यम्, यत् कियावयवान् मनआदिव्यापारेष्वनुवश्नाति— 'ते मनसैवाधीयन्त मनसाचीयन्त मनसैव प्रहा अगृह्यन्त मनसास्तुवन्मनसाशंसन्यितंत्रच यज्ञे कर्म क्रियेत यितंत्रच यित्रयं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमय-मेव क्रियते 'इत्यादिना; संपत्फलो हि अयमनुबन्धः; न च प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः सन्तः संपदा लिप्सितव्याः । न च अत्र उद्गीथाद्यपासनवत् क्रियाङ्गसंबन्धात् तदनुप्रवेशित्वमा-शङ्कितव्यम्, श्रुतिवैरूप्यात्; न हि अत्र क्रियाङ्गं किंचिदा-दाय तिस्मन् अदो नामाध्यवसितव्यमिति वदति; षट्त्रिंश-त्सहस्राणि तु मनोवृत्तिभेदान् आदाय तेष्विग्नत्वं प्रहादींश्च कल्पयति, पुरुषयज्ञादिवत्; संख्या च इयं पुरुषायुषस्थाहःसु दृष्टा सती तत्संबिन्धनीषु मनोवृत्तिष्वारोप्यत इति द्रष्टव्यम् । एवमनुबन्धात्स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् । आदिशब्दात् अ-तिदेशाद्यपि यथासंभवं योजयितव्यम्; तथा हि,—'तेषामे-कैक एव तावान्यावानसौ पूर्व: ' इति कियामयस्याग्नेमीहात्म्यं ज्ञानमयानामेकैकस्य अतिदिशन कियायामनादरं दर्शयति; न च सत्येव क्रियासंबन्धे विकल्पः पूर्वेणोत्तरेषामिति शक्यं वक्तुम्; न हि, येन व्यापारेण आह्वनीयधारणादिना पूर्वः क्रियायामुपकरोति, तेन उत्तरे उपकर्तुं शक्नुवन्ति । पूर्वपक्षेऽप्यतिदेश उपोद्वलक इत्युक्तम् सित हि सामान्ये-ऽतिदेशः प्रवर्तत इति, तत् अस्मत्पक्षेऽप्यग्नित्वसामान्येनाति-देशसंभवात्प्रत्युक्तम् - अस्ति हि सांपादिकानामप्यग्नीनामग्नि-त्वमिति । श्रुत्यादीनि च कारणानि दर्शितानि । एवमनुब-न्धादिभ्यः कारणेभ्यः स्वातन्त्रयं मनश्चिदादीनाम् ; प्रज्ञान्त-रपृथक्तवत् — यथा प्रज्ञान्तराणि शाण्डिल्यविद्याप्रभृतीनि स्वेन स्वेन अनुबन्धेन अनुबध्यमानानि पृथगेव कर्मभ्यः प्रज्ञान्तरेभ्यश्च स्वतन्त्राणि भवन्ति, एवमिति ; दृष्टश्च अवेष्टे: राजसूयप्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षः - वर्णत्रयानुबन्धा-त ; राजयज्ञत्वाच राजसूयस्य ; तदुक्तं प्रथमे काण्डे- 'क-त्वर्थायामिति चेन्न वर्णत्रयसंयोगात् ' इति ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

यदुक्तं मानसवदिति, तत्प्रत्युच्यते । न मानसप्रहसामा-न्याद्पि मनश्चिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यम् , पूर्वोक्तेभ्यः श्रुत्यादिहेतुभ्य: केवलपुरुषार्थत्वोपलब्धे:; न हि किंचित् कस्यचित् केनचित् सामान्यं न संभवति; न च तावता यथास्वं वैषम्यं निवर्तते; मृत्युवत्—यथा 'स वा एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः ' इति, 'अग्निवें मृत्युः ' इति च अग्न्यादित्यपुरुषयोः समानेऽपि मृत्युशब्दप्रयोगे, न अत्यन्तसाम्यापत्ति:; यथा च 'असौ वाव छोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समित्' इत्यत्र न समिदादिसामा-न्यात् छोकस्याग्निभावापत्ति:- तद्वत् ॥

परेण च शब्दस्य ताबिध्यं भ्रय-स्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

परस्ताद्पि 'अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः' इत्यस्मिन् अनन्तरे ब्राह्मणे, ताद्विध्यं केवलविद्याविधित्वम् शब्दस्य प्रयोजनं लक्ष्यते, न शुद्धकर्माङ्गविधित्वम्; तत्र हि— 'विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामा: परागता:। न तत्र

पा. ३.

दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः ' इत्यनेन ऋोकेन केवलं कर्म निन्दन विद्यां च प्रशंसन इदं गमयति । तथा पुर-स्तादिप 'यदेतन्मण्डलं तपति' इत्यस्मिन्त्राह्मणे विद्याप्रधा-नत्वमेव लक्ष्यते— 'सोऽमृतो भवति मृत्युर्धस्यासा भवति ' इति विद्याफलेनैव उपसंहारात् न कर्मप्रधानता। तत्सामान्यात् इहापि तथात्वम् । भूयांस्तु अग्न्यवयवाः संपाद्यितव्या विद्यायाम् इत्येतस्मात्कारणात् अग्निना अनुबध्यते विद्या, न कर्माङ्गत्वात् । तस्मात् मनश्चिदादीनां केवलविद्यात्मकत्वासिद्धिः॥

एक आत्मनः दारीरे भावात्॥ ५३॥

इह देहव्यतिरिक्तस्य आत्मनः सद्भावः समर्थ्यते, बन्ध-मोक्षाधिकारसिद्धये; न हि असति देहव्यतिरिक्त आसनि 30. शरीरेभावा- परलोकफलाश्चोदना उपपद्येरन ; कस्य वा ^{धिकरणम् ।} ब्रह्मात्मत्वमुपद्दिश्येत । ननु शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्य आत्मनोऽस्तित्वमुक्तम्—सत्यमुक्तं भाष्यकृता; न तु तत्रा-त्मास्तित्वे सूत्रमस्ति ; इह तु स्वयमेव सूत्रकृता तदस्तित्व-माक्षेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितम्; इत एव च आकृष्य आचा-र्येण शबरस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम्; अत एव च भ-

गवता उपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शा-रीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः । इह च इदं चोदनालक्षणेषु उपासनेषु विचार्यमाणेषु आत्मास्तित्वं विचार्यते, कृत्स्त्रशा-स्त्रशेषत्वप्रदर्शनाय; अपि च पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रकरणोत्क-षाभ्युपगमेन मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वं वर्णितम्; कोऽसौ पुरुषः, यदर्था एते मनश्चिदादयः—इत्यस्तां प्रसक्तौ इदं देह-व्यतिरिक्तस्य आत्मनोऽस्तित्वमुच्यते; तदस्तित्वाक्षेपार्थमिद-मादिमं सूत्रम्—आक्षेपपूर्विका हि परिहारोक्तिः विवक्षितेऽर्थे स्थूणानिखननन्यायेन दृढां बुद्धिमुत्पादयेदिति ॥

अत्र एके देहमात्रात्मदिश्चां लोकायितकाः देहन्यितरिक्तस्य आत्मनोऽभावं मन्यमानाः, समस्तन्यस्तेषु बाह्येषु
पृथिन्यादिष्वदृष्टमिप चैतन्यं शरीराकारपरिणतेषु भूतेषु
स्यादिति—संभावयन्तस्तेभ्यश्चैतन्यम्, मदशक्तिवत् विज्ञानम्
चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः—इति च आहुः। न स्वर्गगमनाय अपवर्गगमनाय वा समर्थो देहन्यतिरिक्त आत्मा
अस्ति, यत्कृतं चैतन्यं देहे स्थात्; देह एव तु चेतनश्च
आत्मा च इति प्रतिजानते। हेतुं च आचक्षते— शरीरे
भावादिति; यद्धि यिसन्सित भवति, असित च न
भवति, तत् तद्धर्मत्वेनाध्यवसीयते—यथा अग्निधर्मावौष्णय-

प्रकाशौ । प्राणचेष्ठाचैतन्यस्मृत्याद्यद्य आत्मधर्मत्वेनाभि-मता आत्मवादिनाम्—तेऽपि अन्तरेव देहे उपलभ्यमानाः बहिश्च अनुपलभ्यमानाः असिद्धे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणि देह-धर्मा एव भवितुमईन्ति । तस्मादव्यतिरेको देहादात्मन इति ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूम:---

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

न त्वेतद्क्ति—यदुक्तमव्यितरेको देहादात्मन इति; व्यतिरेक एव अस्य देहाद्भवितुमहिति; तद्भावाभावित्वात्;
यदि देहभावे भावात् देहधर्मत्वम् आत्मधर्माणां मन्येत—
ततो देहभावेऽिष अभावात् अतद्भम्त्वमेव एषां किं न
मन्येत? देहधर्मवैलक्षण्यात्; ये हि देहधर्मा कृपाद्यः, ते
यावदेहं भवन्ति; प्राणचेष्टाद्यस्तु सत्यिप देहे मृतावस्थायां
न भवन्ति; देहधर्मादच कृपाद्यः परैरप्युपलभ्यन्ते, न
त्वात्मधर्मादचैतन्यस्मृत्याद्यः। अपि च सति हिं तावत्
देहे जीवद्वस्थायाम् एषां भावः शक्यते निद्दचेतुम्,
न तु असत्यभावः; पतितेऽिष कदाचिद्क्तिमन्देहे देहान्तरसंचारेण आत्मधर्मा अनुवर्तरम्; संशयमात्रेणापि परपक्षः

प्रतिषिध्यते । किमासकं च पुनरिदं चैतन्यं मन्यते, यस्य भूतेभ्य उत्पत्तिमिच्छति — इति परः पर्यनुयोक्तव्यः , न हि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण लोकायतिक: किंचित् तत्त्वं प्रसेति ; यत् अनुभवनं भूतभौतिकानाम् , तत् चैतन्यमिति चेत् , तर्हि विषयत्वात्तेषाम् न तद्धर्मत्वमञ्जुवीत्, स्वात्मनि क्रियाविरोधा-त्। न हि अग्निरुष्ण: सन् स्वात्मानं दहति, न हि नटः शिक्षि-तः सन् स्वस्कन्धमधिरोक्ष्यति । न हि भूतभौतिकधर्मेण सता चैतन्येन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन्; न हि रूपादिभिः स्वरूपं पररूपं वा विषयीक्रियते; विषयीक्रियन्ते तु बाह्या-ध्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन । अतदच यथैव अ-स्या भूतभौतिकविषयाया उपलब्धेभीवोऽभ्युपगम्यते, एवं व्यतिरेकोऽपि अस्यास्तेभ्यः अभ्युपगन्तव्यः; उपलब्धि-स्वरूप एव च न आत्मेति आत्मनो देहव्यतिरिक्तत्वम् । निस्रत्वं च उपलब्धेः, ऐकरूप्यात्, 'अहम् इदम् अद्राक्षम्' इति च अवस्थान्तरयोगेऽप्युपलब्धृत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्, स्मृ-त्याद्यपपत्तेश्च । यत्तृक्तम् – शरीरे भावाच्छरीरधर्म उपल-डिधरिति, तत् वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तम् । अपि च सत्सु प्रदीपादिषु उपकरणेषु उपलब्धिर्भवति असत्सु न भवतीति-न च एतावता प्रदीपादिधर्म एव उपलब्धिर्भवति; एवं सित देहे उपल्लिधभेवति, असित च न भवतीति— न देहधर्मो भिवतुमहिति; उपकरणत्वमात्रेणापि प्रदीपादिवत् देहोपयोगोपपत्तेः । न च अत्यन्तं देहस्य उपलब्धावुपयोगोऽपि हृदयते, निश्चेष्टेऽप्यस्मिन्देहे स्वप्ने नानाविधोपल्लिधदर्शनात्। तस्माद्नवद्यं देहव्यतिरिक्तस्य आत्मनोऽस्तित्वम् ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शास्त्रासु हि प्रति-वेदम्॥ ५५॥

समाप्ता प्रासङ्गिकी कथा; संप्रति प्रकृतामेवानुवर्तामहे।
'ओमित्येतद्श्वरमुद्रीथमुपासीत' ' लोकेषु पश्चिविधं सामोपा३१. अज्ञा- सीत' ' उक्थमुक्थमिति वे प्रजा वदन्ति
ववद्धा- तिद्दमेवोक्थम्' ' इयमेव पृथिवी' ' अयं
धिकरणम्। वाव लोकः ' ' एषोऽग्निरिचतः ' इत्येवमाद्या ये उद्गीथादिकमोङ्गावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विहिताः, ते तच्छाखागतेष्वेव उद्गीथादिषु भवेयुः,
अथवा सर्वशाखागतेषु— इति विशयः । प्रतिशाखं च
स्वरादिभेदात् उद्गीथादिभेदानुपादाय अयमुपन्यासः । किं
ताबत्प्राप्तम् ? स्वशाखागतेष्वेव उद्गीथादिषु विधीयेरिकति;
कुतः ? संनिधानात्— ' उद्गीथमुपसीत' इति हि सामान्यविहितानां विशेषाकाङ्कायां संनिकृष्ठेनैव स्वशाखागतेन

विशेषेण आकाङ्कादिनिवृत्ते:, तदतिलङ्क्षनेन शाखान्तरविहि-तिवशेषोपादाने कारणं नास्ति । तस्मात्प्रतिशाखं व्यव-स्थेत्येवं प्राप्ते, ब्रवीति अङ्गावबद्धास्त्वित । तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैते प्रतिवेदं स्वशाखास्वेव व्यवतिष्ठेरन् अपि तु सर्वशाखास्वनुवर्तेरन् ; कुतः ? उद्गीथादिश्रुत्यिवशे-षात्; स्वशाखाव्यवस्थायां हि 'उद्गीथमुपासीत ' इति सा-मान्यश्रुतिरविशेषप्रवृत्ता सती संनिधानवशेन विशेषे व्यव-स्थाप्यमाना पीडिता स्यात् ; न चैतन्न्याय्यम् ; संनिधानाद्धि श्रुतिर्बेळीयसी; न च सामान्याश्रय: प्रत्ययो नोपपद्यते। तस्मात् स्वरादिभेदे सत्यपि उद्गीथत्वाद्यविशेषात् सर्वशाखा-गतेष्वेव उद्गीथादिषु एवंजातीयकाः प्रत्ययाः स्युः ॥

मन्त्रादिवद्वाविरोधः॥ ५६॥

अथवा नैवात्र विरोध: शङ्कितव्य:- कथमन्यशाखाग-तेषु उद्गीथादिषु अन्यशाखाविहिताः प्रत्यया भवेयुरिति, मन्त्राद्वित् अविरोधोपपत्ते: । तथा हि --- मन्त्राणां कर्म-णां गुणानां च शाखान्तरोत्पन्नानामपि शाखान्तरे उपसंप्रहो दृत्रयते; येषामपि हि शाखिनाम् 'कुटरुरसि ' इत्यदमादान-मन्त्रो नाम्नातः, तेषामपि असौ विनियोगो दृश्यते—' कुक्-टोऽसीत्यइमानमाद्त्ते, कुटंबरसीति वा' इति; येषामि समिदादयः प्रयाजा नाम्नाताः, तेषामपि तेषु गुणिविधि-राम्नायते— 'ऋतवो वै प्रयाजाः समानत्र होतव्याः' इति; तथा येषामपि 'अजोऽम्नीषोमीयः' इति जातिविशेषोपदेशो नास्ति, तेषामपि तद्विषयो मन्त्रवर्ण उपलभ्यते— 'ल्लागस्य वपाया मेदसोऽनुत्रहिं इति; तथा वेदान्तरोत्पन्नानामपि 'अम्नेवेहींत्रं वेरध्वरम्' इत्येवमादिमन्त्राणां वेदान्तरे परि-प्रहो दृष्टः; तथा बह्वचपिठतस्य सूक्तस्य 'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' इत्यस्य, 'अध्वर्यवे सजनीयं शस्यम्' इत्यत्र परिष्रहो दृष्टः। तस्मात् यथा आश्रयाणां कर्माङ्गानां सर्वत्रानुवृत्तिः, एवम् आश्रितानामपि प्रत्ययानाम—इत्य-विरोधः॥

भ्रुम्नः ऋतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥

'प्राचीनशाल औपमन्यवः' इत्यस्यामाख्यायिकायां व्य-स्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्य उपासनं श्रूयते । व्यस्तो-३२. भूमज्या- पासनं तावत्— 'औपमन्यव कं त्वमा-यस्त्वाधि- सानमुपास्स इति द्विमेव भगवो राज-करणम् । न्निति होवाचैष वै सुतेजा आसा वैश्वा-नरो यं त्वमात्मानमुपास्से दिखादि ; तथा समस्तोपासन- मिष— 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाइचक्कुविश्वरूपः प्राणः पृथग्वत्मात्मा संदेहो बहुलो विस्तिरेव रियः पृथिव्येव पादौ इत्यादि । तत्र संशयः— किमिह उभयथापि उपासनं स्यात् व्यस्तस्य समस्तस्य च, उत समस्तस्यैवेति । किं तावत्प्राप्तम् प्रत्यवयवं सुतेजः- प्रभृतिषु 'उपास्से' इति कियापद्श्रवणात्, 'तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते द्र्यादिफलभेद्श्रवणाच, व्यस्तान्यप्युपासनानि स्यः— इति प्राप्तम् ॥

ततोऽभिधीयते— भूमः पदार्थोपचयात्मकस्य समस्तस्य वैश्वानरोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्राधान्येन अस्मिन्वाक्ये विविध्यतं भवितुमहिति, न प्रत्येकम् अवयवोपासनानामिषः; ऋतु-वत्—यथा ऋतुषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु सामस्त्येन साङ्गप्रधान-प्रयोग एव एको विवक्ष्यते, न व्यस्तानामिष प्रयोगः प्रयाजा-दीनाम्, नाप्येकदेशाङ्गयुक्तस्य प्रधानस्य—तद्वत्। कृत एतत्—भूमैव ज्यायानिति ? तथा हि श्रुतिः भूमो ज्यायस्त्वं दर्शय-ति, एकवाक्यतावगमातः; एकं हि इदं वाक्यं वैश्वानरविद्या-विषयं पौर्वापर्याल्यानाः, पद् ऋषयः वैश्वानरविद्यानाः पर्मत्वय उद्दालकावसानाः पद ऋषयः वैश्वानरविद्यायां परिनिष्ठामप्रतिपद्यमानाः अश्वपति कैकेयं राजानमभ्याजगमः—

इत्युपक्रम्य, एकैकस्य ऋषेक्ष्पास्यं द्युप्रभृतीनामेकैकं श्राविय-त्वा, 'मूर्घा त्वेष आसन इति होवाच ' इत्यादिना मूर्घादि-भावं तेषां विद्धाति; 'मूर्घा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागिमिष्यः' इत्यादिना च व्यस्तोपासनमपवद्ति; पुनश्च व्यस्तोपासनं व्यावर्त्य, समस्तोपासनमेवानुवर्त्य, 'स सर्वेषु छोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वासम्बन्नमित्ति ' इति भूमाश्रयमेव फलं दर्शयति। यत्तु प्रत्येकं सुतेजःप्रभृतिषु फलभेदश्रवणम्, तत् एवं सित्त अङ्गफलानि प्रधान एवाभ्युचिनोति—इति द्रष्टव्यम् । तथा 'उपास्से' इत्यपि प्रत्यवयवमाख्यातश्रवणं पराभिप्रायानुवा-दार्थम्, न व्यस्तोपासनविधानार्थम्। तस्मात्समस्तोपासन-पक्ष एव श्रेयानिति॥

केचित्तु अत्र समस्तोपासनपक्षं ज्यायांसं प्रतिष्ठाप्य, ज्यायस्त्ववचनादेव किल व्यस्तोपासनपक्षमिप सूत्रकारोऽनु-मन्यत इति कल्पयन्ति । तद्युक्तम् , एकवाक्यतावगतौ सल्यां वाक्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात् , मूर्घा ते व्यपतिष्यत् ' इति च एवमादिनिन्दाविरोधात् , स्पष्टे च उपसंहारस्थे समस्तो-पासनावगमे तदभावस्य पूर्वपक्षे वक्तुमशक्यत्वात् , सौत्र-स्य च ज्यायस्त्ववचनस्य प्रमाणवक्त्वाभिप्रायेणापि उपपद्य-मानत्वात् ॥

नाना शब्दादिभेदात्॥ ५८॥

पूर्विस्मित्रधिकरणे सत्यामि सुतेज:प्रभृतीनां फलभेदशुतौ समस्तरयोपासनं ज्याय इत्युक्तम्; अतः प्राप्ता बुद्धिः— ३३. शब्दादि- अन्यान्यपि भिन्नश्रुतीन्युपासनानि समस्य भेदाधि- उपासिष्यन्ते इति । अपि च नैव वेद्याभेदे करणम् । विद्याभेदो विज्ञातुं शक्यते ; वेदां हि रूपं विद्याया:, द्रव्यदैवतिमव यागस्य ; वेद्यश्च एक एव ईश्वरः श्रुतिनानात्वेऽप्यवगम्यते- 'मनोमयः प्राणशरीरः' 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म ' 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः ' इत्येवमादिषु- तथा 'एक एव प्राणः' 'प्राणो वाव संवर्गः' 'प्राणो वाव ज्ये-ष्ठश्च श्रेष्ठश्च ' 'प्राणो ह पिता प्राणो माता' इत्येवमादिषु ; वेद्यैकत्वाच विद्यैकत्वम् । श्रुतिनानात्वमपि अस्मिन्पक्षे गुणा-न्तरपरत्वात् न अनर्थकम् । तस्मात् स्वपरशाखाविहितम् एकवेद्यव्यपाश्रयं गुणजातमुपसंहर्तव्यं विद्याकात्स्न्यीय इत्येवं प्राप्ते—

प्रतिपाद्यते— नानेति; वेद्याभेदेऽपि एवंजातीयका वि-द्या भिन्ना भवितुमहित ; कुतः ? शब्दादिभेदात् ; भवित हि शब्दभेद:- 'वेद' 'उपासीत' 'स कतुं कुर्वीत' इत्येवमा-दि:; शब्दभेदश्च कर्मभेदहेतुः समधिगतः पुरस्तात् 'श- ब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ' इति । आदिप्रहणात् गुणादयोऽपि यथासंभवं भेदहेतवो योजायतव्याः । ननु 'वेद' इत्यादिषु शब्दभेद एव अवगम्यते, न 'यजित' इत्यादिवत् अर्थभेदः, सर्वेषामेवैषां मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदात्, अर्थान्तरासंभवाशः तत् कथं शब्दभेदाद्विद्याभेद इति—नैष दोष:, मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेऽपि अनुबन्धभेदाद्वेदाभेदे सति विद्याभेदोपपत्ते:; एकस्यापीश्वरस्य उपास्यस्य प्रतिप्रकरणं व्यावृत्ता गुणा: शिष्यन्ते; तथा एकस्यापि प्राणस्य उपास्यस्य अभेदेऽपि अन्यादृग्गुणोऽन्यत्रो-तत्र पासितव्य: अन्याहरगुणदचान्यत्र- इत्येवमनुबन्धभेदा-द्विधिभेदे सित विद्याभेदो विज्ञायते। न च अत्र एको विद्याविधि:, इतरे गुणविधय इति शक्यं वक्तुम्-विनिगमनायां हेत्वभावात् , अनेकत्वाच प्रतिप्रकरणं गुणानां प्राप्तविद्यानुवादेन विधानानुपपत्ते:। न च अस्मिन्पक्षे समा-नाः सन्तः सत्यकामादयो गुणा असकृच्छ्रावयितव्याः । प्रति-प्रकरणं च- इदंकामेनेदमुपासितव्यम्, इदंकामेन च इदम्-इति नैराकाङ्क्षयावगमात् नैकवाक्यतापत्तिः। न च अत्र वैश्वा-नरविद्यायामिव समस्तचोदना अपरा अस्ति, यद्वलेन प्रति-प्रकरणवर्तीन्यवयवोपासनानि भूत्वा एकवाक्यताम् इयुः।

वेधैकत्वनिमित्ते च विद्यैकत्वे सर्वत्न निरङ्क्षके प्रतिज्ञायमाने, समस्तगुणोपसंहारोऽशक्यः प्रतिज्ञायेत । तस्मात् सुष्टु उच्य-ते— नाना शब्दादिभेदादिति । स्थिते च एतस्मिन्नधिकरणे, सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यादि द्रष्टन्यम् ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्॥ ५९॥

स्थिते विद्याभेदे विचार्यते— किमासामिच्छया समुचयो विकल्पो वा स्यात्, अथवा विकल्प एव नियमेनेति।
३४. विकल्पाधि- तत्र स्थितत्वात् तावद्विद्याभेदस्य न समुकरणम्। चयनियमे किंचित्कारणमस्ति। नतु भिन्नानामप्यभिहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां समुचयनियमो दृश्यते—
नैष दोषः; नित्यताश्रुतिर्हि तत्र कारणमः; नैवं विद्यानां काचिन्नित्यताश्रुतिरस्तिः; तस्मान्न समुचयनियमः। नापि विकल्पनियमः, विद्यान्तराधिकृतस्य विद्यान्तराप्रतिषेधात्। पारिशेष्यात् याथाकाम्यमापद्यते। नतु अविशिष्टफळत्वादासां
विकल्पो न्याय्यः; तथा हि— 'मनोमयः प्राणश्रारः' 'कं
न्नद्य खं न्नद्या' 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इत्येवमाद्याः तुल्यवत् ईश्वरत्वप्राप्तिफळा छक्ष्यन्ते—नैष दोषः, समानफळेष्वपि
स्वर्गोदिसाधनेषु कर्मसु याथाकाम्यदर्शनात्। तस्मात् याथाकाम्यप्राप्तो, उच्यते— विकल्प एव आसां भवितुम-

पा. ३.

र्हति, न समुचयः; कस्मात्? अविशिष्टफलत्वात्। अ-विशिष्टं हि आसां फलसुपास्यविषयसाक्षात्करणम्; एकेन च उपासनेन साक्षात्कृते उपास्ये विषये ईश्वरादौ, द्वि-तीयमनर्थकम् । अपि च असंभव एव, साक्षात्करणस्य स-मुज्ञयपक्षे, चित्तविक्षेपहेतुत्वात; साक्षात्करणसाध्यं च वि-द्याफलं दर्शयन्ति श्रुतयः--- 'यस्य स्यादद्धा न विचि-कित्सास्ति ' इति, ' देवो भूत्वा देवानप्येति ' इति च एव-माद्या:; स्मृतयश्च- 'सदा तद्भावभावितः' इत्येवमाद्या:। तस्मात् अविशिष्टफलानां विद्यानामन्यतमामादाय तत्परः स्यात्, यावदुपास्यविषयसाक्षात्करणेन तत्फलं प्राप्तमिति॥

काम्यास्तु यथाकामं समुचीयरत्र वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

अविशिष्टफल्लादित्यस्य प्रत्युदाहरणम् । यासु पुनः काम्यासु विद्यासु 'स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न ३५. काम्याधि- पुत्ररोदं रोदिति ' 'स यो नाम ब्रह्मे-^{करणम् ।} त्युपास्ते यावन्नान्नो गतं तत्रास्य यथाका-मचारो भवति 'इति चैवमाद्यासु क्रियावत् अदृष्टेनात्मना आत्मीयं फलं साधयन्तीषु, साक्षात्करणापेक्षा नास्ति;

ता यथाकामं समुचीयेरन्, न वा समुचीयेरन् पूर्वहेत्व-भावात् पूर्वस्य अविशिष्टफल्लत्वादित्यस्य विकल्पहेतोः अ-भावात् ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

कर्माङ्गेषु उद्गीथादिषु ये आश्रिताः प्रत्यया वेदत्रय-३६. यथाश्रय- विहिताः, किं ते समुद्यीयेरन्, किं वा भावाधि- यथाकामं स्युरिति संशये— यथाश्रयभाव करणम्। इत्याह। यथैव एषामाश्रयाः स्तोत्रादयः संभूय भवन्ति, एवं प्रत्यया अपि, आश्रयतन्त्रत्वात्प्रत्यया-नाम्॥

शिष्टेश्च ॥६२॥

यथा वा आश्रयाः स्तोतादयः त्रिषु वेदेषु शिष्यन्ते, एव-माश्रिता अपि प्रत्ययाः— नोपदेशकृतोऽपि कश्चिद्विशेषः अङ्गानां तदाश्रयाणां च प्रत्ययानामित्यर्थः ॥

समाहारात्॥ ६३॥

'होतृषद्नाद्धैवापि दुरुद्गीतमनुसमाहरति ' इति च-प्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यात् उद्गाता स्वकर्मण्युत्पन्नं क्षतं होत्रात्कर्मणः प्रतिसमादधाति— इति ब्रुवन् वेदान्त-रोदितस्य प्रत्ययस्य वेदान्तरोदितपदार्थसंबन्धसामान्यात् सर्व-वेदोदितप्रत्ययोपसंहारं सूचयति— इति लिङ्जदर्शनम् ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

विद्यागुणं च विद्याश्रयं सन्तम् ओंकारं वेदत्रयसाधारणं श्रावयति—'तेनेयं वयी विद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्यो-मिति शंसत्योमित्युद्रायति' इति च; ततश्च आश्रयसाधारण्यात् आश्रितसाधारण्यमिति— छिङ्गदर्शनमेव । अथवा गुणसाधारण्यश्रुतेश्चेति; यदीमे कर्मगुणा उद्गीथादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणा न स्युः, न स्यात् ततः तदाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावः; ते तु उद्गीथादयः सर्वेङ्गप्राहिणा प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणाः श्राव्यन्ते; ततश्च आश्रयसहभावात्प्रत्ययसहभाव इति ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वेति पक्षव्यावर्तनम् । न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपासनानां भवितुमर्हति ; कुतः ? तत्सहभावाश्रुतेः ; यथा
हि विवेदविहितानामङ्गानां स्तोत्रादीनां सहभावः श्रूयते—
' प्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोज्ञीय स्तोत्रमुपाकरोति, स्तुतमनु-

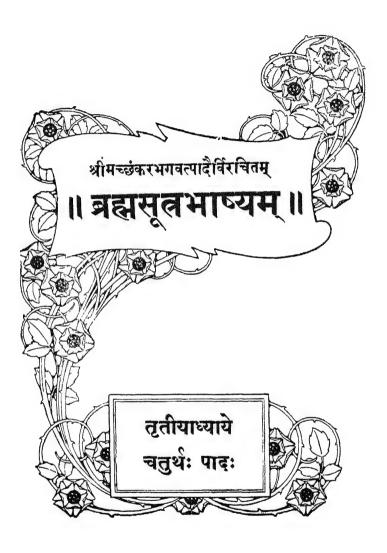
शंसति, प्रस्तोत: साम गाय, होतरेतद्यज 'इत्यादिना; नैव-मुपासनानां सहभावश्रुतिरस्ति । नतु प्रयोगवचन एषां सह-भावं प्रापयेत्—नेति ब्रमः, पुरुषार्थत्वादुपासनानाम् ; प्रयो-गवचनो हि ऋत्वर्थानामुद्रीथादीनां सहभावं प्रापयेत्; उद्गी-थाद्युपासनानि तु कत्वर्थाश्रयाण्यपि गोदोहनादिवत् पुरुषा-र्थानीत्यवोचाम 'पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम्' इत्यत्र अयमेव च उपदेशाश्रयो विशेष: अङ्गानां तदालम्बनानां च उपासनानाम्- यदेकेषां कत्वर्थत्वम् , एकेषां पुरुषार्थ-त्वमिति । परं च लिङ्गद्वयम् अकारणसुपासनसहभावस्य, श्रुतिन्यायाभावात् । न च प्रतिप्रयोगम् आश्रयकात्स्न्योप-संहारादाश्रितानामिप तथात्वं विज्ञातुं शक्यम्, अतत्प्रयु-क्तत्वादुपासनानाम् आश्रयतन्त्राण्यपि हि उपासनानि का-मम् आश्रयाभावे मा भूवन्; न त्वाश्रयसहभावेन सहभाव-नियममईन्ति, तत्सहभावाश्रुतेरेव। तस्मात् यथाकाममेव उपासनान्यनुष्ठीयेरन् ॥

्दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

दर्शयति च श्रुतिरसहभावं प्रत्ययानाम्—'एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वोद्यचर्तिंवजोऽभिरक्षति ' इति । सर्व- प्रत्ययोपसंहारे हि, सर्वे सर्वविद इति न विज्ञानवता ब्रह्मणा परिपाल्यत्विमतरेषां संकीत्येत । तस्मात् यथाकाम-मुपासनानां समुचयो विकल्पो वेति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
शारीरकमीमांसासूत्रभाष्ये
नृतीयाध्यायस्य नृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ॥

थेदानीम् औपनिषद्मात्मज्ञानं किमधि-कारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविश्वति, आहोस्वित् स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवतीति मीमां-समानः, सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते—

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बाद्रायणः ॥ १ ॥

पुरुषार्थोऽत इति । अस्माद्वेदान्तिविहितादात्मज्ञानात् स्व-तन्त्रात् पुरुषार्थः सिध्यतीति बादरायण आचार्यो मन्यते ; १. पुरुषार्थाधि- कुत एतदवगम्यते ? शब्दादित्याह । तथा करणम् । हि— 'तरित शोकमात्मिवित्' 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'आचार्यवानपुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये-ऽथ संपत्स्ये' 'य आत्मापहतपाप्मा ' इत्युपकम्य, 'स स-वीश्च छोकानाप्नोति सर्वीश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य वि-जानाति दिति ; 'आत्मा वा अरे द्रष्ट्वयः ' इत्युपकम्य, 'एता- वद्रे खरूवमृतत्वम्' इति एवंजातीयका श्रुति: केवलाया विद्याया: पुरुषार्थहेतुत्वं श्राव्यति ॥

अथात्र प्रत्यवतिष्ठते---

द्योषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्ये-ष्विति जैमिनिः॥ २॥

कर्तृत्वेन आत्मनः कर्मशेषत्वात् , तद्विज्ञानमपि व्रीहिप्रोक्षणादिवत् विषयद्वारेण कर्मसंबन्ध्येव— इत्यतः, तिस्मन्
अवगतप्रयोजने आत्मज्ञाने या फलश्रुतिः, सा अर्थवादः—
इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । यथा अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवित न स पापं श्लोकं श्रुणोति '
'यदाङ्के चक्षुरेव आतृव्यस्य वृङ्के ' 'यत्प्रयाजानूयाजा
इच्यन्ते, वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानाय आतृव्याभिभूत्ये ' इत्येवंजातीयका फलश्रुतिः अर्थवादः— तद्वत् ।
कथं पुनः अस्य अनारभ्याधीतस्य आत्मज्ञानस्य प्रकरणादीनामन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेश आशङ्क्यते शक्तिः
हारेण वाक्यात् तद्विज्ञानस्य क्रतुसंबन्ध इति चेत् , न,
वाक्याद्विनियोगानुपपत्तेः— अव्यभिचारिणा हि केनचिद्वारेण अनारभ्याधीतानामपि वाक्यनिमित्तः ऋतुसंबन्धोऽवकर्पते; कर्ता तु व्यभिचारि द्वारम्, लौकिकवैदिककर्म-

साधारण्यात्; तस्मान्न तद्दारेण आत्मज्ञानस्य क्रतुसंबन्धसिद्धिरिति— न, व्यतिरेकिविज्ञानस्य वैदिकेभ्यः कर्मभ्योऽन्यत्र अनुपयोगात्; न हि देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं छौकिकेषु कर्मसु उपयुज्यते, सर्वथा दृष्टार्थप्रवृत्त्युपपत्तेः; वैदिकेषु तु देहपातोत्तरकारुफलेषु देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानमन्तरेण प्रवृत्तिः नोपपग्यत इति, उपयुज्यते व्यतिरेकिविज्ञानम् । ननु अपहतपाप्मत्वादिविशेषणात् असंसार्थात्मविषयम् औपनिषदं दर्शनं न प्रवृत्त्यङ्गं स्यात्— न, प्रियादिसंसूचितम्य संसारिण एव आत्मनो द्रष्टव्यत्वोपदेशातः; अपहतपाप्मत्वादि विशेषणं तु स्तुत्यर्थं भविष्यति । ननु तत्र तत्र प्रसाधितमेतत्—अधिकमसंसारि ब्रह्म जगत्कारणम्; तदेव च संसारिण आत्मनः पारमार्थिकं स्वरूपम् उपनिषत्सु उपदिश्यत इति—सत्यं प्रसाधितमः; तस्यैव तु स्थूणानिखननवत् फलद्धारेण आक्षेपसमाधाने क्रियेते दार्ह्याय ॥

आचारद्दीनात्॥३॥

'जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे' 'यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमिस 'इस्रेवमादीनि ब्रह्मविदामि अन्यपरे-षु वाक्येषु कर्मसंबन्धदर्शनानि भवन्ति । तथा उद्दालका-दीनामिप पुत्रानुशासनादिदर्शनात् गाईस्थ्यसंबन्धोऽवगम्य

s. w. 111. 11

ते । केवलाचेत ज्ञानान् पुरुषार्थासिद्धिः स्यात्, किमर्थम् अनेकायाससमन्वितानि कर्माणि ते कुर्युः ? 'अत्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं ब्रजेत् 'इति न्यायान् ॥

तच्छूतेः ॥ ४ ॥

'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवक्तरं भवति' इति च कर्मशेषत्वश्रवणात विद्याया न केवलायाः पुरुषार्थहेतुत्वम् ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति च विद्याकर्मणीः फछारम्भे साहित्यदर्शनात् न स्वातन्त्रयं विद्यायाः ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६॥

'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशे-षेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः' इति च एवंजातीयका श्रुतिः समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्मा-धिकारं दर्शयतिः तस्माद्गि न विज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण फल्ल-हेतुत्वम् । ननु अत्र 'अधीत्य' इत्यध्ययनमात्रं वेदस्य श्रूयते, न अर्थविज्ञानम्— नैष दोषः; दृष्टार्थत्वान् वेदाध्ययनम् अर्थावबोधपर्यन्तमिति स्थितम् ।।

नियमाच ॥ ७ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवं त्विय नान्यथेतोऽिस्त न कर्म लिप्यते नरे' इति— तथा 'एतद्वै जरामर्य सत्तं यदिमहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा'— इत्येवंजातीयकान् नियमादिप कर्मशेषत्वमेव विद्याया इति ॥

एवं प्राप्ते, प्रतिविधत्ते—

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तु-शब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तम् 'शेषत्वात्पुरु-षार्थवादः' इति, तत् नोपपद्यते ; कस्मात् ? अधिकोपदेशात् ; यदि संसार्थेव आत्मा शारीरः कर्ता भोक्ता च शरीरमाल-व्यतिरेकेण वेदान्तेषु उपिदृष्टः स्यात् , ततो वर्णितेन प्रका-रेण फल्रश्रुतेरर्थवादत्वं स्यात् ; अधिकस्तावत् शारीरादा-त्मनः असंसारी ईश्वरः कर्तृत्वादिसंसारिधर्मरहितोऽपहतपा-प्मत्वादिविशेषणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदिश्यते वेदान्तेषु । न च तद्विज्ञानं कर्मणां प्रवर्तकं भवति, प्रत्युत कर्माण्यु-च्छिनत्ति— इति वक्ष्यति 'उपमर्द च' इस्रत्र । तस्मात्

'पुरुषार्थोऽतः शब्दात् ' इति यन्मतं भगवतो बादरायणस्य, तत् तथैव तिष्ठतिः न शेषत्वप्रभृतिभिहेंत्वाभासैश्चालियतुं शक्यते । तथा हि तमधिकं शारीरात् ईश्वरमात्मानं दर्शयन्ति श्रुतय:— 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'भीषास्माद्वातः पवते ' 'महद्भयं वज्रमुद्यतम् ' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' इस्रेवमाद्याः। यत् प्रियादिसंसूचितस्य संसारिण एव आत्मनो वेद्यतया अनुकर्षणम्— 'आत्मनम्तु कामाय सर्वे प्रियं भवति। आत्मा वा अरे द्रष्ट्रंच्य: ' 'यः प्राणेन प्राणिति स त आ-त्मा सर्वान्तरः ' 'य एषोऽश्चिणि पुरुषो दृइयते ' इत्युपक-म्य ' एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि ' इति चैवमादि-तद्पि, 'अख महतो भूतस्य नि:श्वसितमेतद्यद्यग्वेदः ' 'यो-ऽश्वनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति ' 'परं ज्यो-तिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तम: पुरुष:' इसेवमादिभिर्वाक्यशेषै: सत्यामेव अधिकोपदिदिक्षायाम्, अत्यन्ताभेदाभिप्रायमित्यविरोधः । पारमेश्वरमेव हि शारी-रस्य पारमार्थिकं स्वरूपम्; उपाधिकृतं तु ज्ञारीरत्वम्, 'त-न्वमसि ' 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ ' इत्यादिश्रुतिभ्य: । सर्वे च एतत् विस्तरेणास्माभिः पुरस्तात् तत्र तत्र वर्णितम् ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यत्तृक्तम् – आचारदर्शनात्कर्मशेषो विद्येति, अत्र ब्रूमः — तुल्यमाचारदर्शनम् अकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः। तथा हि श्रुतिर्भवति— 'एतद्ध सा वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषय: काव-षेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे । एतद्ध सा वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचिकिरे ' एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तै-षणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य चरन्ति ' इत्येवंजातीयका। याज्ञवल्क्यादीनामिप ब्रह्मविदाम् अकर्म-निष्ठत्वं दृइयते— 'एतावद्रे खल्वमृतत्विमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवत्राज ' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अपि च 'यक्ष्य-माणा वै भगवन्तोऽहमस्मि' इस्रेतत् लिङ्गदर्शनं वैश्वानर-विद्याविषयम्; संभवति च सोपाधिकायां ब्रह्मविद्यायां कर्मसाहित्यदर्शनमः; न तु अत्रापि कर्माङ्गत्वमस्ति, प्रकर-णाद्यभावात् ॥

यत्पुनकक्तम्- 'तच्छूतेः' इति, अत्र त्रूमः--

अमार्वत्रिकी ॥ १० ॥

'यदेव विद्यया करोति' इत्येषा श्रुतिर्न सर्वविद्याविषया,

प्रकृतिवद्याभिसंबन्धात् । प्रकृता च उद्गीथविद्या- 'ओमित्ये-तदक्षरमुद्गीथमुपासीत ' इत्यत्र ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

यद्ण्युक्तम्— 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इत्येतत् समन्वारम्भवचनम् अस्वातन्त्रये विद्याया लिङ्गमिति, तत् प्र-त्युच्यते— विभागोऽत्र द्रष्ट्रव्यः— विद्या अन्यं पुरुषमन्वा-रभते, कर्म अन्यमिति । शतवत्— यथा शतम् आभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते— पञ्चाशदेकस्मै पञ्चाशद्प-रस्मै, तद्वत् । न च इदं समन्वारमभवचनं मुमुक्षुविपयम्— 'इति नु कामयमानः' इति संसारिविषयत्वोपसंहारात् , 'अथाकामयमानः' इति च मुमुक्षोः पृथगुपक्रमात् ; तत्र संसारिविषये विद्या विहिता प्रतिषिद्धा च परिगृह्यते, विशे-षाभावातः ; कर्मापि विहितं प्रतिषिद्धं च, यथाप्राप्तानुवादि-त्वात् ; एवं सति अविभागेनापि इदं समन्वारमभवचनमव-कल्पते ॥

यचैतन्- 'तद्वतो विधानात्' इति, अत उत्तरं पठित---

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२॥

'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य' इत्यत्र अध्ययनमात्रस्य श्रव-

णान् अध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिरिद्यध्यवस्थामः । ननु एवं सति अविद्यलात् अनिधकारः कर्मसु प्रसज्येत — नैष दोष: ; न वयम् अध्ययनप्रभवं कमीवबोधनम् अधिकारका-रणं वारयामः ; किं तर्हि औपनिषदमात्मज्ञानम् , स्वातन्त्रये-णैव प्रयोजनवन् प्रतीयमानम् , न कर्माधिकारकारणतां प्र-तिपद्यते - इत्येतत्प्रतिपादयाम: । यथा च न ऋत्वन्तरज्ञानं ऋत्वन्तराधिकारेण अपेक्ष्यते, एवमेतदपि द्रष्ट्रव्यमिति ॥

यद्प्युक्तम्- 'नियमाच ' इति, अत्राभिधीयते-

नाविशेषात्॥ १३॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्' इत्येवमादिषु नियम-श्रवणेषु न विदुष इति विशेषोऽस्ति, अविशेषेण नियम-विधानात् ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इस्रत्र अपरो विशेष आख्यायते । यद्यपि अत्र प्रकरणसामध्यीत् विद्वानेव- कुर्वन- इति सं-बध्येत, तथापि विद्याम्तुतये कर्मानुज्ञानम् एतद्रष्टव्यम्; 'न कर्म छिप्यते नरे 'इति हि वक्ष्यति । एतदुक्तं भवति — यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि त्वयि विदुषि पुरुषे न कर्म लेपाय भवति, विद्यासामर्थ्यादिति— तदेवं विद्या स्तूयते ॥ कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि च एके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सन्तः, नद्वष्टमभान् फलान्तरसाधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं पराम्झिन्ति कामकारेण— इति श्रुतिभविति वाजसनेयिनाम— 'एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रज्या करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति '। अनुभवा- कृतमेव च विद्याफलं न क्रियाफलवन् कालान्तरभावि— इत्यसकृदवोचाम । अतोऽपि न विद्यायाः कर्मशेषत्वं नापि तिद्विषयायाः फलश्रुतेरयथार्थत्वं शक्यमाश्रियतुम् ॥

उपमर्दे च ॥ १६॥

अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफळळक्षणस्य स-मस्तस्य प्रपश्चस्य अविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात् स्वरूपो-पमर्दमामनन्ति— 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिन्नेत्' इत्यादिना । वेदान्तोदितात्मज्ञान-पूर्विकां तु कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्याशासानस्य कर्माधिका-रोच्छित्तरेव प्रसज्येत । तसादिष स्वातन्त्रयं विद्यायाः ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेत:सु च आश्रमेषु विद्या श्रूयते; न च तत्र कर्माक्वत्वं विद्याया उपपद्यते, कर्माभावात्; न हि अग्निहोत्रादीनि
वैदिकानि कर्माणि तेषां सन्ति । स्यादेतत्, ऊर्ध्वरेतस आश्रमा न श्रूयन्ते वेद इति—तद्गि नास्ति; तेऽपि हि वैदिकेषु शब्देष्ववगम्यन्ते—'त्रयो धर्मस्कन्धाः' 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' 'तपःश्रद्धे ये द्धुपवसन्त्यरण्ये'
'एतमेव प्रत्राजिनो लोकिमिच्छन्तः प्रत्रजन्ति' 'त्रद्धाचर्यादेव प्रत्रजेत्' इत्येवमादिषु । प्रतिपन्नाप्रतिपन्नगाईस्थ्यानाम्
अपाकृतानपाकृतर्णत्रयाणां च उर्ध्वरेतस्त्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । तस्मादिष स्वातन्त्रयं विद्यायाः ॥

परामर्शे जैमिनिरचोदना चाप-वदति हि॥ १८॥

'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यादयो ये शब्दा अर्ध्वरेतसामा-श्रमाणां सद्भावाय उदाहृताः, न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभव-२. परामर्शा- िन्तः यतः परामर्शम् एषु शब्देष्वाश्रमा-धिकरणम्। न्तराणां जैमिनिराचार्यो मन्यते, न वि-धिम्। कुतः? न हि अत्र लिङादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दो-ऽस्तिः अर्थान्तरपरत्वं च एषु प्रत्येकमुपलभ्यते। 'त्रयो ध-र्मस्कन्धाः' इत्यत्र तावत् 'यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुळवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मान-माचार्यकुळेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ' इति परामश्चेपूर्वकमाश्रमाणामनात्यन्तिकफलत्वं संकीर्ख, आत्य-न्तिकफळतया ब्रह्मसंस्थता स्तूयते—' ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ' इति । ननु परामर्शेऽपि आश्रमा गम्यन्त एव-सत्यं गम्य-न्ते; म्मृत्याचाराभ्यां तु तेषां प्रमिद्धिः, न प्रत्यक्षश्रुतेः; अतश्च प्रत्यक्षश्रतिविरोधे सति अनादरणीयास्ते भविष्यन्ति, अनिधकुतविषया वा । ननु गाईम्थ्यमपि सहैवोर्ध्वरेतोभिः परामृष्टम्- 'यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः ' इति- सत्य-मेवम् ; तथापि तु गृहस्थं प्रत्येव अग्निहोत्रादीनां कर्मणां विधानात् श्रृतिप्रिमिद्धमेव हि तद्गितत्वमः; तस्मात्म्तुत्यर्थ एव अयं परामर्श:, न चोदनार्थ: । अपि च अपवद्ति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरम्— 'वीरहा वा एष देवानां यो-ऽग्निमुद्वासयते ' 'आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ' 'नापुत्रम्य लोकोऽम्तीति तत्सर्वे पदावो विदु: 'इत्येवमाद्या । तथा 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्यु-पासते' 'तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये' इति च देवयानोप-देश:, न आश्रमान्तरोपदेश: । संदिग्धं च आश्रमान्तराभि-धानम्- 'तप एव द्वितीय: ' इत्येवमादिषु । तथा 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति 'इति लोकसंस्तवोऽय-म्, न पारिव्राज्यविधिः । नतु 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् 'इति विस्पष्टमिदं प्रत्यक्षं पारिव्राज्यविधानं जाबालानाम् – सत्य-मेवमेतत्; अनपेक्ष्य तु एतां श्रुतिम् अयं विचार इति दृष्टव्यम् ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

अनुष्ठेयम् आश्रमान्तरं वादरायण आचार्यो मन्यते— वेदेऽश्रवणाद्गिहोत्रादीनां च अवश्यानुष्ठेयत्वात् तद्विरोधाद-निधकृतानुष्ठेयमाश्रमान्तरम्— इति हि इमां मितं निराकरो-ति, गाईस्थ्यवदेव आश्रमान्तरमि अनिच्छता प्रतिपत्तव्य-मिति मन्यमानः । कुतः ! साम्यश्रुतेः ; समा हि गाई-म्थ्येनाश्रमान्तरस्य परामर्शश्रुतिर्दश्यते— 'त्रयो धर्मस्कन्धाः ' इत्याद्या ; यथा इह श्रुत्यन्तरविहितमेव गाईस्थ्यं परामृष्टम् , एवमाश्रमान्तरमपीति प्रतिपत्तव्यम्—यथा च शास्त्रान्तरप्राप्त-योरेव निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उपवीतिविधिपरे वाक्ये ; तम्मात् तुल्यमनुष्ठेयत्वं गाईस्थ्येन आश्रमान्तरस्य । तथा 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ' इत्यस्य वेदानुवचनादिभिः समिभव्याहारः ; 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते ' इत्यस्य च पश्चािप्रविद्यया । यत्तूक्तम्—

पा. ४.

'तप एव द्वितीय:' इत्यादिष्वाश्रमान्तराभिधानं संदिग्ध-मिति: नैष दोष:, निश्चयकारणसद्भावात: 'त्रयो धर्मस्क-न्धाः ' इति हि धर्मस्कन्धत्रित्वं प्रतिज्ञातमः ; न च यज्ञा-दयो भूयांसो धर्मा उत्पत्तिभिन्नाः सन्तः अन्यत्राश्रमसं-बन्धात् त्रित्वेऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते; तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको धर्मस्कन्धो निर्दिष्ट:, ब्रह्मचारीति च म्पष्ट आश्रमनिर्देशः, तप इत्यपि कोऽन्यस्तपः प्रधानांदाश्रमान् धर्मस्कन्धोऽभ्युपगम्येत । 'ये चेमेऽरण्ये' इति च अरण्य-छिङ्गात् श्रद्धातपोभ्यामाश्रमगृहीति: । तस्मान परामर्शेऽप्यनु-ष्ठेयमाश्रमान्तरम् ॥

विधिवी धारणवत् ॥ २० ॥

विधिर्वा अयमाश्रमान्तरस्य, न परामर्शमात्रम् । ननु विधित्वाभ्युपगमे एकवाक्यताप्रतीतिरूपरुध्येत; प्रतीयते चं एकवाक्यता- पुण्यलोकफलास्त्रयो धर्मस्कन्धाः, त्रह्मसंस्थता त्वमृतत्वफलेति— सत्यमेतत्; सतीमपि तु एकवाक्यताप्रतीतिं परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगन्तव्य:, अपू-र्वत्वात् , विध्यन्तरस्यादर्शनात् , विस्पष्टाश्वाश्रमान्तरप्रत्य-यात् गुणवादकरुपनया एकवाक्यत्वयोजनानुपपत्ते:। धारण-वन् — यथा 'अधस्तात्सिमधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवे-

भ्यो धारयति ' इत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेन एकवाक्यताप्र-तीतौ, विधीयत एव उपरिधारणम्, अपूर्वत्वातः तथा च उक्तं शेषलक्षणे 'विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्' इति ; तद्वन् इहापि आश्रमपरामश्रेश्रुति: विधिरेवेति कल्प्यते ॥

यदापि परामर्श एवायमाश्रमान्तराणाम्, तदापि ब्रह्म-संस्थता तावत् , संस्तवसामर्थ्यादवद्यं विधेया अभ्युपग-न्तव्या। सा च किं चतुर्वाश्रमेषु यस्य कस्य चित्, आहोस्वित्परित्राजकस्यैवेति विवेक्तव्यम् । यदि च ब्रह्मच-र्यान्तेष्वाश्रमेषु परामृश्यमानेषु परित्राजकोऽपि परामृष्टः, ततश्चतुर्णामप्याश्रमाणां परामृष्टत्वाविशेषात् अनाश्रमित्वानु-पपत्तेश्च यः. कश्चिचतुष्वीश्रमेषु ब्रह्मसंस्थो भविष्यति ; अथ न परामृष्ट:, ततः परिशिष्यमाणः परित्राडेव ब्रह्मसंस्थ इति सेत्स्यति । तत्र तप:शब्देन वैखानसम्राहिणा परामृष्टः परि-ब्राडिप इति केचित्। तद्युक्तम्; न हि सत्यां गतौ वानप्रस्थ-विशेषणेन परित्राजको प्रहणमहीति ; यथा अत ब्रह्मचारिगृहमे-धिनौ असाधारणेनैव स्वेन स्वेन विशेषणेन विशेषितौ, एवं भिक्षुवैखानसावपीति युक्तम्; तपश्च असाधारणो धर्मो वानप्रस्थानां कायक्केशप्रधानत्वात्, तप:शब्दस्य तत्र रूढे:; भिक्षोस्त धर्म इन्द्रियसंयमादिः लक्षणयैव तपःशब्देना- भिलप्येत । चतुष्ट्रेन च प्रसिद्धा आश्रमाः त्रित्वेन पराम-इयन्त इत्यन्याय्यम् । अपि च भेदव्यपदेशोऽत्र भवति--त्रय एते पुण्यलोकभाज:, एकोऽमतत्वभागिति; पृथक्त्वे च भेदव्यपदेशोऽवकल्पते; न ह्येवं भवति—देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञो, अन्यतरस्त्वनयोर्भहाप्रज्ञ इति ; भवति त्वेवम्---देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञौ, विष्णुमित्रम्तु महाप्रज्ञ इति ; त-स्मान् पूर्वे त्रय आश्रमिण: पुण्यलाकभाज:, परिज्ञिष्य-माणः परित्राट् अमृतत्वभाक् । कथं पुन: ब्रह्मसंस्थशब्दो योगात्प्रवर्तमानः सर्वत्र संभवन परित्राजक एवावतिष्ठेत ? रूट्यभ्युपगमे च आश्रममात्रादमृतत्वप्राप्तेज्ञीनानर्थक्यप्रसङ्ग इति- अत्रोच्यते- ब्रह्मसंस्थ इति हि ब्रह्मणि परिसमाप्तिः अनन्यव्यापारतारूपं तन्निष्ठत्वमभिधीयते : तच व्याणामा-श्रमाणां न संभवति, स्वाश्रमविहितकर्माननुष्ठाने प्रत्यवायश्रव-णात्; परित्राजकस्य तु सर्वकर्मसंन्यासात् प्रत्यवायो न संभ-वति अननुष्ठाननिमित्तः; शमद्मादिस्तु तदीयो धर्मो ब्रह्म-संस्थाया उपोद्वलकः, न विरोधी; ब्रह्मनिष्ठत्वमेव हि तस्य शमदमाद्यपबृंहितं स्वाश्रमविहितं कर्म ; यज्ञादीनि च इतरे-षाम्; तद्यतिक्रमे च तस्य प्रत्यवाय: । तथा च 'न्यास इति त्रह्मा त्रह्मा हि पर: परो हि त्रह्मा। तानि वा एतान्यवराणि

तपांसि न्यास एवात्यरेचयत् ' 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ' इत्याद्याः श्रुतयः, स्मृतयश्च 'तद्भृद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः' इत्याद्याः— त्रह्म-संस्थस्य कर्माभावं दर्शयन्ति । तस्मात् परित्राजकस्य आश्रम-मात्रादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग इत्येषोऽपि दोषो नाव-तरित । तदेवं परामर्शेऽपि इतरेषामाश्रमाणाम , पारित्राज्यं ताबद्वह्यसंस्थतालक्षणं लभ्येतैव । अनपेक्ष्यैव जाबालश्रुतिमाश्र-मान्तरविधायिनीम् अयमाचार्येण विचार: प्रवर्तितः ; विद्यत एव तु आश्रमान्तरविधिश्रुतिः प्रस्रक्षा— 'ब्रह्मचर्य समाप्य गृही भवेहृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रत्र-जेत्। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा' इति; न च इयं श्रुति: अनिधक्कतिविषया शक्या वक्तुम्, अ-विशेषश्रवणात् , पृथग्विधानाच अनिधकृतानाम्–' अथ पुनः रेव व्रती वाव्रती वा स्नातको वास्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्नि-को वा 'इत्यादिना; ब्रह्मज्ञानपरिपाकाङ्गत्वाच पारिव्राज्य-स्य न अनिधकुतविषयत्वम् , तच दर्शयति- 'अथ परित्रा-ड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षाणो ब्रह्मभूया-य भवति ' इति । तस्मात्सिद्धा ऊर्ध्वरेतसामाश्रमाः । सिद्धं च ऊर्ध्वरेत:सु विधानाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्ना-पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

'स एष रसानां रसतमः परमः पराध्योंऽष्टमो यदुद्धी-थः ' 'इयमेवर्गामः' साम ' 'अयं वाव लोकः, एपोऽमिश्चि-३. स्तुतिमात्रा-त:, तिददमेवोक्थम, इयमेव पृथिवी' धिकरणम् । इत्येवंजातीयकाः श्रुतयः किमुद्गीथादेः म्तु-त्यर्था:, आहोस्विन् उपासनाविध्यर्था इत्यम्मिन्संशये—स्तु-त्यर्था इति युक्तम्, उद्गीथादीनि कर्माङ्गान्युपादाय अवणा-त्; यथा 'इयमेव जुहूरादित्यः कूर्मः स्वर्गो लोक आहवनी-यः ' इत्याद्या जुह्वादिस्तुत्यर्थाः, तद्वत् - इति चेत् , नेत्याह ; न हि स्तुतिमात्रमासां श्रुतीनां प्रयोजनं युक्तम् , अपूर्वत्वातः ; विध्यर्थतायां हि अपूर्वे। ऽर्थो विहितो भवति; स्तुत्यर्थतायां त्वानर्थक्यमेव स्यात् ; विधायकस्य हि शब्दस्य वाक्यशेषभावं प्रतिपद्यमाना स्तुतिरूपयुज्यत इत्युक्तम् 'विधिना त्वेकवा-क्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ' इत्यत्र ; प्रदेशान्तरविहिता-नां तु उद्गीथादीनाम् इयं प्रदेशान्तरपठिता स्तुति: वाक्यशे-षभावमप्रतिपद्यमाना अनर्थिकैव स्यात्; 'इयमेव जुहू:' इलादि तु विधिसंनिधावेवाम्नातमिति वैषम्यम् । तस्मात् विध्यर्था एव एवंजातीयकाः श्रुतयः ॥

भावशब्दाच ॥ २२ ॥

'उद्गीथसुपासीत' 'सामोपासीत' 'अहसुक्थमस्मीति विद्यान्' इत्यादयश्च विस्पष्टा विधिशब्दाः श्रूयन्ते; ते च स्तुतिमात्रप्रयोजनतायां व्याहन्यरन् । तथा च न्यायिवदां स्मरणम्— 'कुर्यात्त्रियेत कर्तव्यं भवेत्खादिति पञ्चमम् । एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्'इति; लिङाद्यथीं विधिरिति मन्यमानास्त एवं स्मरन्ति । प्रतिप्रकरणं च फलानि श्राव्यन्ते— 'आपियता ह वै कामानां भवति' 'एष ह्येव कामागानस्येष्टे' 'कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च' इत्यादीनि; तस्माद्ण्युपासनविधानार्था उद्गीथादिश्चतयः ॥

पारिष्ठवार्था इति चेन्न विशेषि-

तत्वात्॥ २३॥

'अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये वभूवतुर्मेंत्रेयी च का-त्यायनी च' 'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामो-४. पारिष्ठवाधि- पजगाम' 'जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो करणम् । बहुदायी बहुपाक्य आस' इत्येवमादिषु वेदान्तपठितेष्वाख्यानेषु संशयः— किमिमानि पारिप्रवप्र-योगार्थानि, आहोस्वित्संनिहितविद्याप्रतिपत्त्यर्थानीति । पा-

s. w. III, 12

रिष्ठवार्था इमा आख्यानश्रुतय:, आख्यानसामान्यान्, आ-ख्यानप्रयोगस्य च पारिष्ठवे चोदितत्वात्; ततश्च विद्याप्रधा-नत्वं वेदान्तानां न स्यात्, मन्त्रवत् प्रयोगशेषत्वादिति चेत् —तन्न; कस्मात्? विशेषितत्वात्— 'पारिष्ठवमाचश्चीत' इति हि प्रक्रत्य, 'मनुर्वेवस्वतो राजा' इत्येवमादीनि कानि-चिदेव आख्यानानि तत्र विशेष्यन्ते; आख्यानसामान्याचेत सर्वगृहीति: स्यान्, अनर्थकमेवेदं विशेषणं भवेत्। तम्मान् न पारिष्ठवार्था एता आख्यानश्चतयः।।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात्॥ २४॥

असित च पारिप्रवार्थत्वे आख्यानानां संनिहितविद्या-प्रतिपादनोपयोगितैव न्याय्या, एकवाक्यतोपबन्धात्; तथा हि तत्र तत्र संनिहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते प्ररो-चनोपयोगात् प्रतिपत्तिसौकयोपयोगाच—मैत्रेयीब्राह्मणे ता-वत्—'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्याद्यया विद्यया एकवा-क्यता दृश्यते; प्रातर्देनेऽपि 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्या-द्यया; 'जानश्रुतिः' इत्यत्रापि 'वायुर्वाव संवर्गः' इत्याद्यया —यथा 'स आत्मनो वपामुद्खिद्त् ' इत्येवमादीनां कर्म-श्रुतिगतानामाख्यानानां संनिहितविधिस्तुत्यर्थता, तद्वत् । तस्मात्र पारिप्रवार्थत्वम् ॥

अत एव चाग्रीन्धनाचनपेक्षा॥ २५॥

'पुरुषार्थोऽतः शब्दात् ' इत्येतत् व्यवहितमपि संभवात् ५. अम्नीन्धनाद्य- 'अतः ' इति परामृद्यते । अत एव च धिकरणम् । विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात् अम्नीन्धनादी-न्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति आद्य-स्यैवाधिकरणस्य फल्रमुपसंहरत्यधिकविवक्षया ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

इदिमदानीं चिन्त्यते— किं विद्याया अत्यन्तमेवानपेक्षा आश्रमकर्मणाम्, उत अस्ति काचिद्पेक्षेति। तत्र अत ६. सर्वापेक्षाधि- एवाग्रीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वाकरणम्। र्थिसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते; एवमत्यन्तमेवानपेक्षायां प्राप्तायाम्, इद्मुच्यते— सर्वापेक्षा चेति; अपेक्षते च विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि, नात्यन्तमनपेक्षेत्र । ननु विरुद्धमिदं वचनम्— अपेक्षते च आश्रमकर्माणि विद्या, नापेक्षते चेति। नेति त्रूमः; उत्पन्ना हि विद्या फल्लसिद्धिं प्रति न किंचिदन्यद्पेक्षते, उत्पत्तिं प्रति तु अपेक्षते; क्रुतः? यज्ञादिश्रतेः; तथा हि श्रुतिः— 'तमेतं वेदानुवचनेन त्राह्मणा विविदिषनित यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इति, यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं दर्शयति; विविदिषासंयोगाचै-

षामुत्पत्तिसाधनभावोऽवसीयते; 'अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्' इत्यत्र च विद्यासाधनभूतस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवात् यज्ञादीनामि हि साधनभावः सूच्यितः 'सर्वे वेदा यत्पदमामनिन्त तपांसि सर्वाणि च यद्व-दिन्त । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्ये चरन्ति तत्ते पदं संप्रहेण ब्रवीमि' इत्येवमाद्या च श्रुतिः आश्रमकर्मणां विद्यासाधनभावं सूचयति; स्मृतिरिपि— 'कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पके ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इत्येवमाद्या । अश्ववदिति योग्यतानिदर्शनम्— यथा च योग्यतावश्चेन अश्वो न लाङ्गलाकर्षणे युज्यते, रथचर्यायां तु युज्यते, एवमाश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते, उत्पत्तौ च अपेक्ष्यन्त इति ।।

श्चमद्माद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्त-दङ्गतया तेषामवद्यानुष्ठेयत्वात्॥२७॥

यदि कश्चिन्मन्येत— यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो न न्याच्य:, विध्यभावात्; 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इत्येवंजाती-यका हि श्रुतिः अनुवादस्वरूपा विद्याभिष्टवपरा, न यज्ञादि-विधिपरा—इत्थं महाभागा विद्या, यत् यज्ञादिभिरेतामवाप्तुमि-च्छन्तीति—तथापि तु शमदमाद्युपेतः स्यात् विद्यार्थी, 'तस्मा- देवंविच्छान्तो दान्त उपरतिस्तितिश्च: समाहितो भूत्वात्मन्ये-वात्मानं पश्यति ' इति विद्यासाधनत्वेन शमद्मादीनां विधा-नात् विहितानां च अवस्यानुष्ठेयत्वात् । ननु अत्रापि शमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति वर्तमानापदेश उपलभ्यते, न विधि: — नेति ब्रूमः, 'तस्मान् ' इति प्रकृतप्रशंसापरित्रहाद्विधित्वप्रतीतेः; 'प-इयेत् ' इति च माध्यंदिना विस्पष्टमेव विधिमधीयते । तस्मात् यज्ञाद्यनपेक्षायामपि शमादीन्यपेक्षितव्यानि । यज्ञादीन्यपि तु अपेक्षितव्यानि, यज्ञादिश्चतेरेव। ननु उक्तम्-यज्ञादिभिर्वि-विदिषन्तीत्यत्र न विधिरूपलभ्यत इति— सत्यमुक्तम्; तथापि तु अपूर्वत्वात्संयोगस्य विधिः परिकल्प्यते ; न हि अयं यज्ञादीनां विविदिषासंयोग: पूर्वे प्राप्त:, येनानृद्येत ; 'तस्मा-त्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि ' इत्येवमादिषु च अश्रुतवि-धिकेष्वपि वाक्येषु अपूर्वत्वाद्विधि परिकल्प्य, 'पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेत '- इत्यादिविचारः प्रथमे तन्त्रे प्रवर्तितः; तथा च उक्तम् 'विधिर्वा धारणवत्' इति । स्मृतिष्विप भग-वद्गीताद्यासु अनभिसंघाय फलम् अनुष्ठितानि यज्ञादीनि मुमुक्षोर्ज्ञानसाधनानि भवन्तीति प्रपश्चितम् । तस्माद्यज्ञादीनि शमद्मादीनि च यथाश्रमं सर्वाण्येव आश्रमकर्माणि विद्यो-त्पत्तावपेक्षितव्यानि । तत्रापि 'एवंवित् ' इति विद्यासंयो- गात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि, विविदिषासं-योगात्तु बाह्यतराणि यज्ञादीनीति विवेक्तव्यम् ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्राणसंवादे श्रूयते छन्दोगानाम्—' न ह वा एवंविदि किंचनानत्रं भवति ' इति ; तथा वाजसनेयिनाम्-- 'न ह ७. सर्वानानुमत्य- वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रति-धिकरणम् । गृहीतम् 'इति ; सर्वमस्यादनीयमेव भ-वतीत्यर्थः । किमिदं सर्वान्नानुज्ञानं शमादिवत् विद्याङ्गं वि-धीयते, उत स्तुत्यर्थे संकिर्त्यत इति संशये-विधिरिति ता-वत्प्राप्तम् ; तथा हि प्रवृत्तिविशेषकर उपदेशो भवति ; अत: प्राणविद्यासंनिधानात् तद्ङ्गत्वेन इयं नियमनिवृत्तिरुपदि-इयते । नन् एवं सति भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रव्याघातः स्यात्-नैष दोष:, सामान्यविशेषभावात् वाघोपपत्ते:; यथा प्राणिहिंसाप्रतिषेधस्य पशुसंज्ञपनविधिना बाधः, यथा च 'न कांचन स्त्रियं परिहरेत्तद्वतम्' इत्यनेन वामदेव्यविद्या-विषयेण सर्वस्त्र्यपरिहारवचनेन सामान्यविषयं गन्यागन्य-विभागशास्त्रं बाध्यते-एवमनेनापि प्राणविद्याविषयेण सर्वात्र-भक्षणवचनेन भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रं वाध्येतेत्येवं प्राप्ते-

त्रूम:--नेदं सर्वात्रानुज्ञानं विधीयत इति ; न हि अत्र वि-धायक: शब्द उपलभ्यते, 'न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति ' इति वर्तमानापदेशात् । न च असत्यामपि विधि-प्रतीतौ प्रवृत्तिविशेषकरत्वलोभेनैव विधिरभ्युपगन्तुं शक्य-ते । अपि च श्वादिमर्थादं प्राणखात्रमित्युक्त्वा, इद्मुच्यते-नैवंविदः किंचिदनम्नं भवतीतिः; न च श्वादिमर्यादमम्नं मा-नुषेण देहेनोपभोक्तुं शक्यते ; शक्यते तु शाणखान्नामिदं सर्वमिति विचिन्तयितुम् । तस्मान् प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थी-ऽयमर्थवादः, न सर्वात्रानुज्ञानविधिः । तद्दर्शयति—' सर्वा-न्नानुमतिश्च प्राणात्यये 'इति ; एतदुक्तं भवति-प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञायते, तद्द-र्शनात्; तथा हि श्रुतिः चाकायणस्य ऋषेः कष्टायामवस्थायाम् अभक्ष्यभक्षणे प्रवृत्तिं दर्शयति 'मटचीहतेषु कुरुषु ' इत्यस्मि-न् ब्राह्मणे — चाकायण: किल ऋषि: आपद्भत: इभ्येन सामिखादितान्कुल्माषांश्चखाद ; अनुपानं तु तदीयम् उच्छि-ष्टदोषात्प्रसाचचक्षे; कारणं चात्रोवाच 'न वा अजी-विष्यमिमानखादन् 'इति, 'कामो म उदपानम् ' इति च; पुनश्च उत्तरेद्यु: तानेव स्वपरोच्छिष्टान्पर्युषितान्कुल्माषान् भक्षयांबभूव- इति ; तदेतत् उच्छिष्ठोच्छिष्टपर्युषितभक्षणं

अबाधाच ॥ २९ ॥

एवं च सति 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' इस्रेवमादि भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रम् अवाधितं भविष्यति ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३०॥

अपि च आपित सर्वान्नभक्षणमि स्मर्यते विदुषोऽवि-दुषश्च अविशेषेण—'जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमित्त यत-स्ततः। छिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा' इति। तथा 'मद्यं नित्यं ब्राह्मणः' 'सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामा-सिश्चेयुः', 'सुरापाः कृमयो भवन्त्यभक्ष्यभक्षणात्' इति च—स्मर्यते वर्जनमनन्नस्य।।

द्याब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

शब्दश्च अनन्नस्य प्रतिषेधकः कामकारिनवृत्तिप्रयोजनः कठानां संहितायां श्रूयते— 'तस्माद्वाह्मणः सुरां न पिवेत्' इति । सोऽपि 'न ह वा एवंविदि' इत्यस्यार्थवादत्वात् उपप-

न्नतरो भवति । तस्मादेवंजातीयका अर्थवादा न विधय इति ॥

विहितत्वाचाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

'सर्वापेक्षा च' इत्यत्र आश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्व-मवधारितम्; इदानीं तु किममुमुक्षोरप्याश्रममात्रनिष्ठस्य ८. आश्रमकर्मा- विद्यामकामयमानस्य तान्यनुष्ठेयानि, उ-धिकरणम्। ताहो नेति चिन्त्यते। तत्र 'तमेतं वेदानु-वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिना आश्रमकर्मणां वि-द्यासाधनत्वेन विहितत्वात् विद्यामनिच्छतः फलान्तरं कामय-मानस्य नित्यान्यननुष्ठेयानि; अथ तस्याप्यनुष्ठेयानि, न तर्हि एषां विद्यासाधनत्वम्, नित्यानित्यसंयोगविरोधात्—इत्यस्यां प्राप्तौ, पठति— आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः कर्तव्यान्येव नित्यानि कर्माणि, 'यावज्ञीवमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिना विहितत्वातः न हि वचनस्यातिभारो नाम कश्चिद्स्ति ॥

अथ यदुक्तम्— नैवं सति विद्यासाधनत्वमेषां स्यादिति, अत उत्तरं पठति—

सहकारित्वेन च॥ ३३॥

विद्यासहकारीणि च एतानि स्युः, विहितत्वादेव 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ' इत्यादिनाः, तदुक्तम्—

पा. ४.

'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' इति । न चेदं विद्यासहकारित्ववचनमाश्रमकर्मणां प्रयाजादिवत् विद्याफलविषयं
मन्तव्यम्, अविधिलक्षणत्वाद्विद्यायाः, असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्य; विधिलक्षणं हि साधनं दर्शपूर्णमासादि स्वर्गफलिसपाधियषया सहकारिसाधनान्तरम् अपेक्षते, नैवं विद्या; तथा
चोक्तम्—'अत एव चाग्रीन्धनाद्यनपेक्षा' इति; तस्मादुत्पित्तसाधनत्व एव एषां सहकारित्ववाचोयुक्तिः। न च अत्र
नित्यानित्यसंयोगविरोध आशङ्क्यः, कर्माभेदेऽपि संयोगभेदात्; नित्यो हि एकः संयोगो यावज्ञीवादिवाक्यकिपतः,
न तस्य विद्याफलत्वम्; अनित्यस्तु अपरः संयोगः 'तमेतं
वेदानुवचनेन' इत्यादिवाक्यकिपतः, तस्य विद्याफलत्वम्—
यथा एकस्यापि खादिरत्वस्य नित्येन संयोगेन कत्वर्थत्वम्,
अनित्येन संयोगेन पुरुषार्थत्वम्, तद्वत्।।

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथापि आश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च, त एव अग्निहोत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयाः । 'त एव ' इत्यवधारय-त्राचार्यः किं निवर्तयति श कर्मभेदशङ्कामिति ब्रूमः; यथा कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुह्वति ' इत्यत्र नित्याद-ग्निहोत्रात्कर्मोन्तरमुपदिइयते, नैविमिह् कर्मभेदोऽस्तीत्यर्थः । कुतः ! उभयलिङ्गान् श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच । श्रुतिलिङ्गं तावत्— 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनि-युङ्के, न तु 'जुह्वति ' इत्यादिवत् अपूर्वमेषां रूपमुत्पादय-तीति । स्मृतिलिङ्गमपि— 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ' इति विज्ञातकर्तव्यताकमेव कर्म विद्योत्पत्त्यर्थ दर्शयति ; 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः' इत्याद्या च सं-स्कारत्वप्रसिद्धिः वैदिकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य विद्योत्पत्तिम-भित्रेत्य स्मृतौ भवति । तस्मात्साध्विद्म् अभेदावधारणम् ॥

अनिभिमवं च दशीयति ॥ ३५॥

सहकारित्वस्यैव एतदुपोद्वलकं लिङ्गदर्शनम् । अनिभभवं च दर्शयति श्रुति: ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नस्य रागादिभि: क्रेशै:— 'एष ह्यात्मा न नदयति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्द्ते ' इत्यादिना । तस्मात् यज्ञादीन्याश्रमकर्माणि च भवन्ति वि-द्यासहकारीणि चेति स्थितम् ॥

अन्तरा चापि तु तदृष्टेः ॥ ३६ ॥

विधुरादीनां द्रव्यादिसंपद्रहितानां च अन्यतमाश्रमप्रति-पत्तिहीनानामन्तरालवर्तिनां किं विद्यायामधिकारोऽस्ति, किं- वा नान्ति— इति संशये, नान्तीति तावत्प्राप्तम्, आश्रम९. विधुराधि- कर्मणां विद्याहेतुत्वावधारणात्, आश्रमकरणम् । कर्मासंभवाचैतेषाम्— इत्येवं प्राप्ते, इदमाह्— अन्तरा चापि तु— अनाश्रमित्वेन वर्तमानाऽपि
विद्यायामधिकियते; कुतः १ तदृष्टे:— रैकवाचकवीप्रभृतीनामेवंभूतानामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपल्रब्धे: ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

संवर्तप्रभृतीनां च नग्नचर्यादियोगान् अनपेक्षित।श्रमक-र्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यत इतिहासे ॥

ननु लिङ्गमिदं श्रुतिस्मृतिदर्शनमुपन्यस्तम् ; का नु खलु प्राप्तिरिति, सा अभिधीयते—

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८॥

तेषामि च विधुरादीनाम् अविरुद्धैः पुरुषमात्रसंबिन्धि-भिर्जपोपवासदेवताराधनादिभिर्धमिविशेषैरनुप्रहो विद्यायाः सं-भवति । तथा च स्मृतिः— 'जप्येनैव तु संसिध्येद्घाह्मणो नात्र संशयः । कुर्योदन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ' इति असंभवदाश्रमकर्मणोऽपि जप्येऽधिकारं दर्शयति । जनमान्तरानुष्ठितैरपि च आश्रमकर्मभिः संभवत्येव विद्याया अनुप्रहः ; तथा च स्मृति:— 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ' इति जन्मान्तरसंचितानपि संस्कारवि-शेषान् अनुप्रहीतृन् विद्यायां दर्शयति । दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेघाभावमात्रेणापि अर्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु । त-स्मात् विधुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच ॥ ३९ ॥

अतस्तु अन्तरालवर्तित्वात् इतरत् आश्रमवर्तित्वं ज्यायो विद्यासाधनम् , श्रुतिस्मृतिसंदृब्धत्वात् ; श्रुतिस्रिङ्गाच- 'ते-नैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ' इति ; 'अनाश्रमी न तिष्टेत दिनमेकमपि द्विज: । संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकं चरेत् ' इति च स्मृतिलिङ्गात् ॥

तङ्क्तस्य तु नातङ्कावो जैमिनेरिप नियमातद्रूपाभावेभ्यः॥ ४०॥

सन्ति ऊर्ध्वरेतस आश्रमा इति स्थापितम्; तांस्तु प्राप्त-स्य कथंचित् ततः प्रच्युतिरस्ति, नास्ति वेति संशय:। पूर्व-धर्मस्वनुष्टानचिकीर्षया वा रागादिवशेन १०. तद्भता-धिकरणम् । वा प्रच्युतोऽपि स्यात् विशेषाभावादित्येवं प्राप्ते, उच्यते—तद्भुतस्य तु प्रतिपन्नोध्वरेतोभावस्य न कथं- चिद्पि अतद्भाव:, न ततः प्रच्युति: म्यात्; कुतः? निय-मातद्रुपाभावेभ्य: । तथा हि—' अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुळे-ऽवसादयन् ' इति, 'अरण्यामियादिति पदं ततो न पुनरेया-दित्युपनिषत्' इति, 'आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्र-मम् । आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ' इति च एवंजातीयको नियम: प्रच्युत्यभावं द्र्शयति । यथा च 'ब्रह्मचर्य समाप्य गृही भवेत्' 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इति च एवमादीनि आरोहरूपाणि वचांस्युपलभ्यन्ते, नैवं प्रत्य-वरोहरूपाणि । न चैवमाचाराः शिष्टा विद्यन्ते । यत्तु पूर्व-धर्मस्वनुष्टानचिकीर्षया प्रस्तवरोहणमिति, तद्सत्-- श्रेया-न्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् व इति स्मरणात्, न्यायाच- यो हि यं प्रति विधीयते स तस्य धर्मः, न तु यो येन स्वनुष्ठातुं शक्यते, चोद्नालक्षणत्वाद्धर्मस्य । न च रागादिवशात्प्रच्युति:, नियमशास्त्रस्य बळीयस्त्वात् । जैमिने-रपीति अपिशब्देन जैमिनिबादरायणयोरत्र संप्रतिपत्ति ज्ञा-स्ति प्रतिपत्तिदाढ्यीय ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमाना-त्तद्योगात् ॥ ४१ ॥

यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्येत, किं तस्य

'ब्रह्मचार्यवकीणीं नैर्ऋतं गर्दभमाळभेत' इत्येतत्प्रायश्चित्तं ११. आधिका-स्यात्, उत नेति । नेत्युच्यते ; यदपि अ-^{[रकाधि-} धिकारलक्षणे निर्णीतं प्रायश्चित्तम् 'अव-करणम् । कीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात् ' इति, तद्पि न नैष्ठिकस्य भवितुमईति; किं कारणम् ! 'आरूढो नैष्टिकं धर्म यस्तु प्रच्यवते पुन:। प्रायश्चित्तं न परयामि येन शुध्येत्स आत्महा ' इति अप्रतिसमाधेयपतन-स्मरणात् छिन्नशिरस इव प्रतिक्रियानुपपत्ते:; उपकुर्वाणस्य तु ताद्यक्पतनस्मरणाभावादुपपद्यते तत्प्रायश्चित्तम् ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमदानवत्त-दुक्तम्॥ ४२॥

अपि तु एके आचार्या उपपातकमेवैतदिति मन्यन्ते; यत् नैष्टिकस्य गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्य विशीर्येत, न तत् महापातकं भवति, गुरुतल्पादिषु महापातकेष्वपरिगण-नात्; तस्मात् उपकुर्वाणवत् नैष्ठिकस्यापि प्रायश्चित्तस्य भावभिच्छन्ति, ब्रह्मचारित्वाविशेषात् अवकीर्णित्वाविशेषाच ; अज्ञानवत्-यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाज्ञाने व्रतस्रोप: पुन: संस्कारश्च, एवमिति । ये हि प्रायश्चित्तस्याभावमिच्छन्ति, तेषां न मूळमुपळभ्यते ; ये तु भावमिच्छन्ति, तेषां 'ब्रह्म- चार्यवकीणीं 'इस्रेतद्विशेषश्रवणं मूलम्; तस्मात् भावो युक्त-तरः; तदुक्तं प्रमाणलक्षणे— 'समा विप्रतिपत्तिः स्यात्' 'शास्त्रस्था वा तित्रिमित्तत्वात्' इति; प्रायश्चित्ताभावस्मरणं तु एवं सित यल्लगौरवोत्पादनार्थमिति व्याख्यातव्यम् । एवं भिक्षुवैखानसयोरि — 'वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छूं द्वाद्श-रात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्धयेत्' 'भिक्षुवीनप्रस्थवत्सोमवृद्धि-वर्जं स्वशास्त्रसंस्कारश्च 'इस्रेवमादि प्रायश्चित्तस्मरणम् अनु-सर्तव्यम् ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच ॥ ४३ ॥

यदि उद्धरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापातकम्,
यदि वा उपपातकम्, उभयथापि शिष्टेस्ते बहिष्कर्तव्याः—
१२. बहिर्राधः 'आरूढो नैष्टिकं धर्म यस्तु प्रच्यवते पुनः।
करणम्। प्रायश्चित्तं न पद्मामि येन शुध्येत्स आत्महा' इति, 'आरूढपतिनं विष्रं मण्डलाच विनिःसृतम्। उद्वद्धं कृमिदष्टं च स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेन्' इति च एवमादिनिन्दातिशयस्मृतिभ्यः, शिष्टाचाराच्च— न हि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तैः सह आचरन्ति शिष्टाः।।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥ अङ्गेषुपासनेषु संशयः— किं तानि यजमानकर्माणि आहोस्वित् ऋत्विक्कमीणीति । किं तावत्प्राप्तम् ? यजमानक१३. स्वाम्य- मीणीति ; कुतः ? फल्र भुतेः ; फल्रं हि
धिकरणम् । श्रूयते— 'वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्यृष्टौ पश्चिविधं सामोपास्ते ' इत्यादि ; तच स्वामिगामि न्याय्यम् , तस्य साङ्गे प्रयोगेऽधिकृतत्वात् , अधिकृताधिकारत्वाच एवंजातीयकस्य ; फल्रं च कर्तरि उपासनानां श्रूयते— 'वर्षत्यस्मै य उपास्ते ' इत्यादि । ननु ऋत्विजोऽपि फल्रं दृष्टम् 'आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं
कामयते तमागायति ' इति— न, तस्य वाचिनकत्वात् ।
तस्मात् स्वामिन एव फल्रवत्सु उपासनेषु कर्तृत्वम्— इत्यात्रेय
आचार्यो मन्यते ॥

आर्तिवज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥

नैतद्स्ति— स्वामिकर्माण्युपासनानीति; ऋत्विक्कर्माण्ये-तानि स्यु:— इद्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते; किं कारणम्? तस्मै हि साङ्गाय कर्मणे यजमानेन ऋत्विक् परिक्रियते; तस्त्रयोगान्त:पातीनि च उद्गीथाद्युपासनानि अधिकृताधि-कारत्वात्; तस्मात् गोदोहनादिनियमवदेव ऋत्विग्भिनि-वेर्ट्येरन्; तथा च 'तं ह वको दालभ्यो विदांचकार स ह

s. w. 111, 13

नैमिशीयानामुद्गाता बभूव 'इत्युद्गातृकर्तृकतां विज्ञानस्य दर्श-यति । यत्तूक्तं कर्त्राश्रयं फलं श्रूयत इति— नैष दोष:, परार्थत्वादृत्विज: अन्यत्र वचनात् फलसंबन्धानुपपत्तेः ॥

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

'यां वै कांचन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासत इति य-जमानायैव तामाशासत इति होवाच ' इति, 'तस्मादु हैवं-विदुद्गाता त्रूयात्कं ते काममागायानि ' इति च ऋ ्त्विकर्तृ-कस्य विज्ञानस्य यजमानगामि फलं दर्शयति । तस्मात् अङ्गोपासनानामृत्विक्कर्मत्वसिद्धिः ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं नद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

'तस्माद्वाह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य वाल्येन तिष्ठासेद्वाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमोनं च मौनं च निर्विद्याथ १४. सहकार्यन्त- ब्राह्मणः' इति वृहद्रारण्यके श्रूयते । तत्र रिविध्यधि- संशयः— मौनं विधीयते, न वेति । न करणम् । विधीयत इति तावत्त्राप्तम् , 'बाल्येन तिष्ठासेत्' इत्यत्रैव विधेरवस्तित्त्वात् ; न हि 'अथ मुनिः' इत्यत्र विधायिका विभक्तिरूपलभ्यते ; तस्माद्यमनुवादो युक्तः ; कुतः प्राप्तिरिति चेत्— मुनिपण्डितशब्दयोर्ज्ञानार्थ-त्वात् 'पाण्डित्यं निर्विद्यं' इत्येव प्राप्तं मौनम् । अपि च 'अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः' इत्यत्र तावत् न ब्राह्मणत्वं विधीयते, प्रागेव प्राप्तत्वात् ; तस्मात् 'अथ ब्रा-ह्याणः' इति प्रशंसावादः, तथैव 'अथ मुनिः' इत्यपि भवि-तुमर्हति, समाननिर्देशत्वादित्येवं प्राप्ते—

ब्रूमः — सहकार्यन्तरविधिरित । विद्यासहकारिणो मौनस्य वाल्यपाण्डित्यविद्विधिरेव आश्रयितव्यः, अपूर्वत्वात् ।
ननु पाण्डित्यशब्देनैव मौनस्यावगतत्वमुक्तम् — नैष दोषः,
मुनिशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थत्वात् , मननान्मुनिरिति च व्युत्पित्तसंभवात् , 'मुनीनामप्यहं व्यासः ' इति च प्रयोगदश्वात् । ननु मुनिशब्द उत्तमाश्रमवचनोऽपि श्रूयते 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुळं मौनं वानप्रस्थम् ' इत्यत्र — न, 'वाल्मीकिर्मुनिपुंगवः ' इत्यादिषु व्यभिचारदर्शनात् ; इतराश्रमसंनिधानात्तु पारिशेष्यात् तत्र उत्तमाश्रमोपादानम् , ज्ञानप्रधानत्वादुत्तमाश्रमस्य । तस्मात् बाल्यपाण्डित्यापेश्चया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयक्षपं विधीयते । यत्तु बाल्य एव
विधिपर्यवसानमिति, तथापि अपूर्वत्वान्मुनित्वस्य विधेयत्वमाश्रीयते—मुनिः स्यादिति ; निर्वेदनीयत्विनर्देशादिप मौ-

नस्य बाल्यपाण्डिस्यविद्धियत्वाश्रयणम् । तद्वतः विद्यावतः संन्यासिनः ; कथं च विद्यावतः संन्यासिन इस्रवगम्यते ? तद्धिकारात्—आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येपणाभ्यो व्युत्थाय 'अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति । ननु सति विद्यावत्त्वे प्राप्नोत्येव तत्रातिशयः, किं मौनविधिना—इस्रत आह—पिश्लेणेति । एतदुक्तं भवति—यिस्मिन्पक्षे भेददर्शनप्रावल्यान् न प्राप्नोति, तस्मिन् एष विधिरिति । विध्यादिवत्—यथा 'दर्श-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इस्येवंजातीयके विध्यादौ सिह्मारित्वेन अग्न्यन्वाधानादिकम् अङ्गजातं विधीयते, एवम् अविधिप्रधानेऽपि अस्मिन्विद्यावाक्ये मौनविधिरिस्यर्थः ॥

एवं बाल्यादिविशिष्टे कैवल्याश्रमे श्रुतिमति विद्यमाने, कस्मात् छान्दोग्ये गृहिणा उपसंहारः 'अभिसमावृत्य कुटु-म्बे' इत्यत्र १ तेन हि उपसंहरन् तद्विषयमादरं दर्शयति— इत्यत उत्तरं पठति—

कृत्स्तभावात्तु गृहिणोपसंहारः॥ ४८॥

तु-शब्दो विशेषणार्थः ; कृत्स्त्रभावोऽस्य विशेष्यते ; बहु-लायासानि हि बहून्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि तं प्रति कर्त-व्यतयोपदिष्टानि, आश्रमान्तरकर्माणि च यथासंभवमहिंसे-निद्रयसंयमादीनि तस्य विद्यन्ते । तस्मात् गृहमेधिना उपसं- हारो न विरुध्यते ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात्॥ ४९॥

यथा मौनं गाईस्थ्यं च एतावाश्रमौ श्रुतिमन्तौ, एव-मितराविप वानप्रस्थगुरुकुछावासौ; दर्शिता हि पुरस्ता-च्छृति:--- 'तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृ-तीयः ' इत्याद्या । तस्मात् चतुर्णामप्याश्रमाणाम् उपदेशा-विशेषात् तुल्यवत् विकल्पसमुचयाभ्यां प्रतिपत्तिः । इतरे-षामिति द्वयोराश्रमयोर्बेहुवचनं वृत्तिभेदापेक्षया अनुष्टात्रभे-दापेक्षया वा- इति द्रष्टव्यम् ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

'तस्माद्भाह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्' इति बाल्यमनुष्टेयतया श्रूयते ; तत्र बाळस्य भावः कर्म १५. अनावि- वा बाल्यमिति तद्धिते सति, बाल्रभावस्य क्काराधि- वयोविशेषस्य इच्छया संपाद्यितुमशक्य-करणम्। त्वात्, यथोपपादमूत्रपुरीषत्वादि बाल-चरितम्, अन्तर्गता वा भावविशुद्धिः अप्ररूढेन्द्रियत्वं दम्भादिरहितत्वं वा बाल्यं स्यादिति संशय:। किं ताव-त्प्राप्तम् ? कामचारवादभक्षता यथोपपादमूत्रपुरीषत्वं च प्रसिद्धतरं लोके बाल्यमिति तद्ग्रहणं युक्तम्। ननु पतित-त्वादिदोषप्राप्तेनं युक्तं कामचारताद्याश्रयणम् न ; विद्यावत: संन्यासिनो वचनसामर्थ्यात दोषनिवृत्तिः, पशुहिंसादिष्वि-वेत्येवं प्राप्ते—

अभिधीयते—न, वचनस्य गत्यन्तरसंभवातः अविरुद्धे हि अन्यस्मिन् बाल्यशब्दाभिल्प्ये लभ्यमाने, न विध्यन्तर-व्याघातकल्पना युक्ता; प्रधानोपकाराय च अङ्गं विधीयते; ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानमिह यतीनामनुष्टेयमः ; न च मकलायां बालचर्यायामङ्गीकियमाणायां ज्ञानाभ्यासः संभाव्यते; त-म्मात् आन्तरो भावविशेषो वालम्य अप्ररूढेन्द्रियत्वादिः इह बाल्यमाश्रीयते; तदाह— अनाविष्कुर्वन्निति । ज्ञानाध्य-यनधार्मिकत्वादिभिः आत्मानमविख्यापयन दम्भदपीदिर-हितो भवेत्— यथा बार्छः अप्ररूढेन्द्रियतया न परेषाम् आत्मानमाविष्कर्तुमीहते, तद्वत् । एवं हि अस्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्थर्थानुगम उपपद्यते ; तथा च उक्तं स्मृतिकारै:— 'यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मण: ॥ गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञात-चरितं चरेत् । अन्धवज्जडवश्वापि मूकवश्व महीं चरेत्' 'अन्यक्तिस्क्रोऽन्यकाचारः' इति चैवमादि ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्श-नात्॥ ५१॥

'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत' इत्यत आरभ्य उच्चा-वचं विद्यासाधनमवधारितम्; तत्फलं विद्या सिध्यन्ती कि-१६. ऐहिका- मिहैव जन्मनि सिध्यति, उत कदाचित्

धिकरणम्। अमुत्रापीति चिन्त्यते। किं तावत्प्राप्तम् १ इहेनेति; किं कारणम् १ श्रवणादिपूर्विका हि विद्या; न च कश्चित् अमुत्र मे विद्या जायतामित्यनुसंधाय श्रवणादिषु प्रवर्तते; समान एव तु जन्मनि विद्याजन्म अभिसंधाय एतेषु प्रवर्तमानो हद्दयते। यज्ञादीन्यपि श्रवणादिद्वारेणैव विद्यां जनयन्ति, प्रमाणजन्यत्वाद्विद्यायाः। तस्मादैहिकमेव विद्याजन्मेत्येवं प्राप्ते—

वदामः एहिकं विद्याजन्म भवति, असित प्रस्तुतप्र-तिबन्ध इति । एतदुक्तं भवति — यदा प्रक्रान्तस्य विद्या-साधनस्य कश्चित्प्रतिबन्धो न क्रियते उपस्थितविपाकेन कर्मान्तरेण, तदा इहैव विद्या उत्पद्यते; यदा तु खलु तत्प्रति-बन्धः क्रियते तदा अमुत्रेति । उपस्थितविपाकत्वं च कर्म-णो देशकालिनिमित्तोपनिपाताद्भवति; यानि च एकस्य क-र्मणो विपाचकानि देशकालिनिमत्तानि, तान्येव अन्य- स्यापीति न नियन्तुं शक्यते; यतो विरुद्धफलान्यपि क-मीणि भवन्ति । शास्त्रमपि अस्य कर्मण इदं फल्लामित्येताव-ति पर्यवसितं न देशकालनिमित्तविशेषमपि संकीर्तयति । साधनवीर्यविशेषात्त् अतीन्द्रिया कस्यचिच्छक्तिराविर्भवति, तत्प्रतिबद्धा परस्य तिष्ठति । न च अविशेषेण विद्यायाम अभिसंधिनोंत्पद्यते— इह अमुत्र वा मे विद्या जायतामिति, अभिसंधेर्निरङ्कशत्वात् । श्रवणादिद्वारेणापि विद्या उत्पद्यमा-ना प्रतिबन्धक्षयापेक्षयैव उत्पद्यते । तथा च श्रुति: दुर्बोध-त्वमात्मनो दर्शयति— 'श्रवणायापि बहुभियों न लभ्य: भृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्यु: । आश्चर्योऽस्य वक्ता कु-शलोऽस्य लब्धाश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ' इति । गर्भस्थ एव च वामदेव: प्रतिपेदे ब्रह्मभाविमति वदन्ती जन्मान्तर-संचितात साधनात जन्मान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति : न हि गर्भस्थस्यैव ऐहिकं किंचित्साधनं संभाव्यते । स्मृतावपि-'अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति' इसर्जुनेन पृष्टो भगवान्वासुदेव: 'न हि कल्याणकृत्कश्चिहुर्गतिं तात गच्छति ' इत्युक्त्वा, पुनस्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिं साधुकुले संभू-तिं च अभिधाय, अनन्तरम् 'तत्र तं बुद्धिसंयोगं स्रभते पौ-वंदेहिकम ' इत्यादिना ' अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ' इस्रन्तेन एतदेव द्र्शयित । तस्मात् ऐहिकम् आ-मुष्मिकं वा विद्याजनम प्रतिबन्धक्षयापेक्षयेति स्थितम् ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तद्वस्थावधृते-स्तद्वस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

यथा मुमुक्षोर्विद्यासाधनावलिम्बनः साधनवीर्यविशेषादि-द्यालक्षणे फले ऐहिकामुब्मिकफल्लवकृतो विशेषप्रतिनियमो १७. मुक्तिफला- दृष्टः, एवं मुक्तिलक्षणेऽपि उत्कर्षापकर्ष-

धिकरणम्। कृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनियमः स्यात्—इत्याशङ्कथ, आह— मुक्तिफलानियम इति । न खलु मुक्तिफले
कश्चित् एवंभूतो विशेषप्रतिनियम आशङ्कितव्यः; कृतः?
तद्वस्थावधृते:— मुक्त्यवस्था हि सर्ववेदान्तेष्वेकरूपैव अवधार्यते; ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था; न च ब्रह्मणोऽनेकाकारयोगोऽस्ति, एकलिङ्गत्वावधारणात्— 'अस्थूलमनणु' 'स
एष नेति नेत्यासा' 'यत्र नान्यत्परयति' 'ब्रह्मैवेदममृतं
पुरस्तात्' 'इदं सर्वं यद्यमात्मा' 'स वा एष महानज
आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म 'यत्न त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पर्यत्' इत्यादिश्रुतिभ्यः। अपि च विद्यासाधनं
स्ववीर्यविशेषात् स्वफल एव विद्यायां कंचिद्तिशयमास अयेत्, न विद्याफले मुक्तौ; तद्धि असाध्यं नित्यसिद्धस्वभावमेव

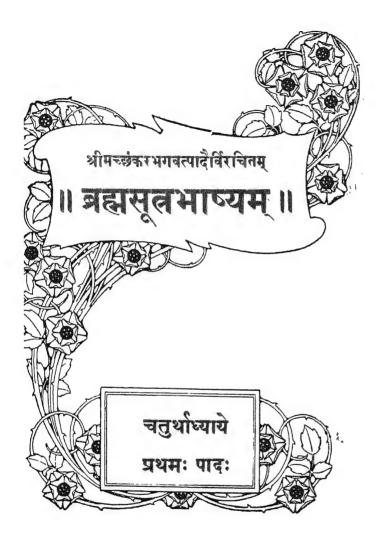
विद्यया अधिगम्यत इत्यसकृद्वाद्मि । न च तस्यामण्युत्कर्षनिकर्षात्मकोऽतिशय उपपद्यते, निकृष्टाया विद्यात्वाभावात्; उत्कृष्टैव हि विद्या भवति; तस्मान तस्यां चिराचिरोत्पत्तिस्पोऽतिशयों भवन् भवेत् । न तु मुक्तीं कश्चित् अतिशयसंभवोऽस्ति । विद्याभेदाभावाद्पि तत्फलभेदिनयमाभावः, कर्मफलवत्; न हि मुक्तिसाधनभूताया विद्यायाः
कर्मणामिव भेदोऽस्ति । सगुणासु तु विद्यासु 'मनोमयः
प्राणशरीरः' इत्याद्यासु गुणावापोद्धापवशाद्धेदोपपत्तौ सत्याम्, उपपद्यते यथास्वं फलभेदिनयमः, कर्मफलवत—तथा
च लिङ्गदर्शनम्—'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति;
नैवं निर्गुणायां विद्यायाम्, गुणाभावात्; तथा च स्मृतिः
— 'न हि गतिरिधकास्ति कस्वचित्सति हि गुणे प्रवद्त्यतुल्यताम्' इति । तदवस्थावधृतेस्तद्वस्थावधृतेरिति पदाभ्यासः अध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगव-त्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसासूत्रभाष्ये तृतीयोऽध्यायः॥

॥ ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

तीयेऽध्याये परापरासु विद्यासु सा-धनाश्रयो विचारः प्रायेण अत्यगात; अथेह चतुर्थे फलाश्रय आगमिष्यति; प्रसङ्गागतं च अन्यद्पि किंचिचिन्त-यिष्यते; प्रथमं तावत् कतिभिश्चिद-धिकरणैः साधनाश्रयविचारशेषमेवा-

नुसराम:---

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निद्ध्या-सितव्यः' 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' 'सोऽन्वे-१. आहत्यधि- ष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इति च एव-करणम्। मादिश्रवणेषु संशयः— किं सकृत्प्रत्ययः कर्तव्यः, आहोस्वित् आवृत्त्येति । किं तावत्प्राप्तम् १ सकृत्प्र-

त्ययः स्यात् , प्रयाजादिवत् , तावता शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् ; अश्रूयमाणायां हि आवृत्तौ क्रियमाणायाम अशास्त्रार्थः कृतो भवेत्। ननु असकृदुपदेशा उदाहृता:- 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निद्ध्यासितव्यः ' इत्येवमाद्यः - एवमपि याव-च्छब्दमावर्तयेन्– सकृच्छ्रवणं सकृन्मननं सकृन्निदिध्यासनं चेति, नातिरिक्तम्। सकृदुपदेशेषु तु 'वेद' 'उपासीत' इत्येवमादिषु अनावृत्तिरित्येवं प्राप्त, ब्रूमः— प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या; कुतः! असकृदुपदेशात्— 'श्रोतव्यो मन्त-व्यो निदिध्यासितव्यः ' इत्येवंजातीयको हि असकृदुपदेशः प्रस्यावृत्तिं सूचयति । नतु उक्तम् यावच्छव्दमेव आव-र्तयेत् , नाधिकमिति---न, दर्शनपर्यवसानत्वादेषाम ; दर्शन-पर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्द्यमानानि दृष्टार्थानि भव-न्ति— यथा अवघातादीनि तण्डुलादिनिष्पत्तिपर्यवसानानि हि, तद्वत्। अपि च उपासनं निदिध्यासनं च- इत्यन्तर्णी-तावृत्तिगुणैव क्रिया अभिधीयते; तथा हि छोके 'गुरुमुपास्ते' 'राजानमुपास्ते ' इति च-यस्तात्पर्येण गुर्वादीननुवर्तते, स एवमुच्यते; तथा 'ध्यायति प्रोषितनाथा पतिम्' इति-या निरन्तरस्मरणा पतिं प्रति सोत्कण्ठा, सा एवमभिधी-यते । विद्युपास्त्योश्च वेदान्तेषु अव्यतिरेकेण प्रयोगो

हद्यते; कचित् विदिनोपक्रम्य उपासिनोपसंहरति, यथा— 'यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्तः' इत्यत्र 'अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्से' इति; कचिच्च उपा-सिनोपक्रम्य विदिनोपसंहरति, यथा— 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यत्र 'भाति च तपति च कीर्ट्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद' इति । तस्मात्सकृदुपदेशेष्वापि आवृत्तिसिद्धिः । असकृदुपदेशस्तु आवृत्तेः सूचकः ॥

लिङ्गाच ॥ २ ॥

लिङ्गमिप प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति । तथा हि—उद्गीथ-विज्ञानं प्रस्तुत्य, 'आदित्य उद्गीथः' इत्येतत् एकपुत्रतादोषे-णापोद्य, 'रदमींस्त्वं पर्यावर्तयात्' इति रदिमबहुत्वविज्ञानं बहुपुत्रतायै विद्धत् सिद्धवत्प्रत्ययावृत्तिं द्शीयति; तत्सामा-न्यात् सर्वप्रत्ययेष्वावृत्तिसिद्धिः ॥

अत्राह—भवतु नाम साध्यफलेषु प्रत्ययेष्वावृत्तिः, ते-ष्वावृत्तिसाध्यस्यातिशयस्य संभवात्; यस्तु परब्रह्मविषयः प्रत्ययो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमेव आत्मभूतं परं ब्रह्म सम-पंयति, तत्र किमर्था आवृत्तिरिति । सकुच्छूतौ च ब्रह्मात्स-त्वप्रतीत्यनुपपत्तेरावृत्त्यभ्युपगम इति चेत्, न, आवृत्ताविप तद्नुपपत्तेः; यदि हि 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकं वाक्यं स- ७६८

एकमंश्रमवधारयति, अपरेण अपरम् इति स्याद्प्यभ्यासो-पयोगः, यथा दीर्घप्रपाठकत्रहणादिषुः, न तु निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यविशेषरिहते चैतन्यमात्रात्मके प्रमोत्पत्ताव-भ्यासापेक्षा युक्तेति ॥

अत्रोच्यते-- भवेदावृत्त्यानर्थक्यं तं प्रति, यः 'तत्त्व-मसि ' इति सकुदुक्तमेव ब्रह्मात्मत्वमनुभवितुं शक्नुयात्; यस्तु नै शक्नोति, तं प्रति उपयुज्यत एव आवृत्तिः। तथा हि च्छान्दोग्ये-- 'तत्त्वमिस श्वेतकेतो' इत्युपिद्रय, 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु' इति पुनः पुनः परिचो-द्यमानः तत्तदाशङ्काकारणं निराकृत्य, 'तत्त्वमसि ' इत्रेवास-क्रुदुपदिशति ; तथा च 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निद्ध्यासि-तव्यः ' इत्यादि दर्शितम् । ननु उक्तम् - सक्रच्छूतं चेत् तत्त्वमसिवाक्यं स्वमर्थमनुभावयितुं न शकोति, तत आवर्री-मानमपि नैव शक्ष्यतीति-- नैष दोष:; न हि दृष्टेऽनुप-पन्नं नाम ; हद्रयन्ते हि सकुच्छ्रुताद्वाक्यात् मन्दप्रतीतं वाक्यार्थे आवर्तयन्तः तत्तदाभासव्युदासेन सम्यक्प्रतिपद्य-मानाः । अपि च 'तत्त्वमसि' इत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थभावमाचष्टे; तत्पदेन च प्रकृतं सत् ब्रह्म ईक्षितः जगतो जन्मादिकारणमभिधीयते—' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म '

'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मः' 'अदृष्टं द्रष्टृ' 'अविज्ञातं विज्ञातृ' 'अजमजरममरम्' 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' इस्रादि-शास्त्रसिद्धम् ; तत्र अजादिशब्दैर्जन्मादयो भावविकारा निव-र्तिता: ; अस्थुलादिशब्दैश्च स्थौल्यादयो द्रव्यधर्मा: ; विज्ञा-नादिशब्दैश्च चैतन्यप्रकाशात्मकत्वमुक्तम्; एप व्यावृत्तस-र्वसंसारधर्मकोऽनुभवात्मको ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदान्ता-भियुक्तानां प्रसिद्धः ; तथा त्वंपदार्थोऽपि प्रत्यगात्मा श्रोता देहादारभ्य प्रत्यगात्मतया संभाव्यमानः चैतन्यपर्य-न्तत्वेनावधारित:: तत्र येपाम एतौ पदार्थौ अज्ञानसंशय-विपर्ययप्रतिबद्धौ, तेषां 'तत्त्वमिस ' इत्येतद्वाक्यं स्वार्थे प्रमां नोत्पाद्यितुं शकोति, पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य-इत्यतः, तान्प्रति एष्टव्यः पदार्थविवेकप्रयोजनः शास्त्रयुक्त्य-भ्यास:। यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंशः, तथापि अध्यारोपितं तस्मिन् बह्वंशत्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदना-दिलक्षणम्; तत्र एकेन अवधानेन एकमंशमपोहति, अप-रेण अपरम्— इति युज्यते तत्र क्रमवती प्रतिपत्ति:; तत्तु पूर्वेरूपमेव आत्मप्रतिपत्ते:। येषां पुन: निपुणमतीनां न अज्ञानसंशयविपर्ययळक्षणः पदार्थविषयः प्रतिबन्धोऽस्ति, ते शक्तुवन्ति सकृदुक्तमेव तत्त्वमसिवाक्यार्थम् अनुभवितु- मिति, तान्प्रति आवृत्त्यानर्थक्यिमष्टमेव; सकुदुत्पन्नेव हि आत्मप्रतिपत्ति: अविद्यां निवर्तयतीति, नात्र कश्चिदपि क्र-मोऽभ्युपगम्यते । सत्यमेवं युज्येत, यदि कस्त्रचित् एवं प्रतिपत्तिर्भवेत् ; बलवती हि आत्मनो दु:खित्वादिप्रतिपत्तिः ; अतो न दु:खित्वाद्यभावं कश्चित्प्रतिपद्यत इति चेत्-न, देहाद्यभिमानवत् दु:खित्वाद्यभिमानस्य मिथ्याभिमानत्वो-पपत्ते:; प्रत्यक्षं हि देहे छिद्यमाने दह्यमाने वा 'अहं छिद्ये दह्ये 'इति च मिध्याभिमानो दृष्टः; तथा बाह्यतरेष्विप पुत्रमित्रादिषु संतप्यमानेषु 'अहमेव संतप्ये' इसध्यारोपो दृष्टः ; तथा दु:खित्वाद्यभिमानोऽपि स्यात्, देहादिवदेव चैतन्याद्वहिरूपलभ्यमानत्वाद्दः खित्वादीनाम् , सुषुप्रादिषु च अननुवृत्ते:; चैतन्यस्य तु सुषुप्तेऽपि अनुवृत्तिमामनन्ति— 'यद्वै तम्न पर्याते पर्यन्वै तम्न पर्यति ' इत्यादिना ; त-स्मात सर्वदु:खिविनिर्भक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्येष आत्मानु-भव:। न च एवम् आत्मानमनुभवतः किंचिद्न्यत्कृत्यमव-शिष्यते; तथा च श्रुति:- 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नो-ऽयमात्मायं ल्रोकः' इत्यात्मविदः कर्तेव्याभावं दर्शयति ; स्मृति-रपि-- ' यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते 'इति । यस्य तु न एषोऽनुभवो

s. w. III. 14

द्रागिव जायते, तं प्रति अनुभवार्थ एव आवृत्त्यभ्युपगमः। तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थात् प्रच्याव्य आवृत्तौ प्रवर्तयेत् ; न हि वरघाताय कन्यामुद्राह्यन्ति; नियुक्तस्य च 'अस्मि-न्नधिकृतोऽहं कर्ता मयेदं कर्तव्यम ' इत्यवद्यं ब्रह्मप्रत्ययाद्धि-परीतप्रत्यय उत्पद्यते; यस्तु स्वयमेव मन्द्मितः अप्रतिभा-नात् तं वाक्यार्थे जिहासेत्, तस्य एतिसमन्नेव वाक्यार्थे स्थि-रीकार आवृत्त्यादिवाचोयुक्त्या अभ्युपेयते । तम्मात् परत्र-ह्मविषयेऽपि प्रत्यये तदुपायोपदेशेष्वावृत्तिसिद्धिः ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च॥३॥

य: शास्त्रोक्तविशेषण: परमात्मा, स किम् अहमिति प्रही-तब्यः, किं वा मदन्य इति—— एतद्विचारयति । कथं पुनरा-२. आत्मत्वो-त्मशब्दे प्रत्यगात्मविषये श्रुयमाणे संशय पासनाधि-इति, उच्यते — अयमात्मशब्दो मुख्यः शक्यतेऽभ्युपगन्तुम् , सति जीवश्वरयोरभे-दसंभवे; इतरथा तु गौणोऽयमभ्युपगन्तव्य:- इति मन्यते। किं तावत्प्राप्तम् ? न अहमिति प्राह्य: ; न हि अपहतपाप्म-त्वादिगुणो विपरीतगुणत्वेन शक्यते प्रहीतुम्, विपरीतगुणो वा अपहतपाष्मत्वादिगुणत्वेन; अपहतपाष्मत्वादिगुणश्च पर-मेश्वर:, तद्विपरीतगुणस्तु शारीर:; ईश्वरस्य च संसार्यात्मत्वे

ईश्वराभावप्रसङ्गः; ततः शास्त्रानर्थक्यम्; संसारिणोऽपि ईश्वरात्मत्वे अधिकार्यभावाच्छास्त्रानर्थक्यमेव, प्रस्रक्षाद्वि-रोधश्च । अन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शनं शास्त्रात् कर्तव्यम्— प्रतिमादिष्विव विष्णवादिदर्शनम् इति चेत्— काममेवं भवतु; न तु संसारिणो मुख्य आत्मा ईश्वर इत्येतत् नः प्रापयितव्यम् ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूमः—आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः।
तथा हि परमेश्वरप्रिक्रयायां जाबाला आत्मत्वेनैव एतमुपगच्छिन्ति— 'त्वं वा अहमिस्म भगवो देवतेऽहं वै त्वमिस
देवते 'इति; तथा अन्येऽपि 'अहं ब्रह्मास्मि ' इत्येवमादय
आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः। प्राह्यिन्त च आत्मत्वेनैव ईश्वरं
वेदान्तवाक्यानि— 'एष त आत्मा सर्वान्तरः' 'एष त
आत्मान्तर्याम्यमृतः' 'तत्मत्यं स आत्मा तत्त्वमिसे ' इत्येवमादीनि । यदुक्तम्—प्रतीकदर्शनिमदं विष्णुप्रतिमान्यायेन
भविष्यतीति, तद्युक्तम्, गौणत्वप्रसङ्गात्, वाक्यवैष्ठ्याच
—यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते, सकृदेव तत्र वचनं भवति
—यथा 'मनो ब्रह्म' 'आदित्यो ब्रह्म' इत्यादि; इह पुनः—
त्वम् अहमस्मि, अहं च त्वमसीत्याह—अतः प्रतीकश्रुतिवैक्ष्यात् अभेदप्रतिपत्तिः; भेददृष्ट्यपवादाचः; तथा हि—

'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद ' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पद्यति ' 'सर्वे तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वे वेद' इत्येवमाद्या भूयसी श्रुति: भेददर्शनमपवदति । यत्तृक्तम्-न विरुद्धगुण-योरन्योन्यात्मत्वसंभव इति, नायं दोपः, विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वोपपत्ते: । यत्पुनरुक्तम्-ईश्वराभावप्रसङ्ग इति, तद-सत्, शास्त्रप्रामाण्यात् अनभ्युपगमाचः; न हि ईश्वरस्य संसार्यात्मत्वं प्रतिपाद्यत इत्यभ्युपगच्छाम: ; किं तर्हि, संसा-रिणः संसारित्वापोहेन ईश्वरात्मत्वं प्रतिपिपाद्यिपितमिति । एवं च सति अद्वैतेश्वरस्य अपहतपाप्मत्वादिगुणता विपरी-तगुणता तु इतरस्य- मिध्येति व्यवतिष्ठते । यद्प्युक्तम्- अ-धिकार्यभावः प्रसक्षादिविरोधश्चेति, तद्प्यसत्, प्राक्प्रबो-धात् संसारित्वाभ्युपगमात्, तद्विषयत्वाच प्रत्यक्षादिव्यव-हारस्य ; 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना हि प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावं दर्शयति । प्रत्यक्षाद्य-भावे श्रुतेरप्यभावप्रसङ्ग इति चेत्, न, इष्टत्वात्; 'अत्र पितापिता भवति ' इत्युपऋम्य, 'वेदा अवेदाः ' इति वच-नात् इष्यत एव अस्माभि: श्रुतेरप्यभाव: प्रबोधे। कस्य पुनरयम् अप्रबोध इति चेत्, यस्त्वं पृच्छसि तस्य ते-इति वदाम: । नतु अहमीश्वर एवोक्तः श्रुत्या—यद्येवं प्रतिबु-द्धोऽसि, नास्ति कस्यचिदप्रबोधः । योऽपि दोषश्चोद्यते— कैश्चिद्विद्यया किल आत्मनः सद्वितीयत्वात् अद्वैतानुपप-त्तिरिति, सोऽपि एतेन प्रत्युक्तः । तस्मात् आत्मेलेव ईश्वरे मनो द्धीत ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ४॥

'मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति' तथा 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' 'स यो नाम ब्रह्मेत्यु३. प्रतीकाधि- पास्ते 'इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशकरणम्। यः— किं तेष्विप आत्मग्रहः कर्तव्यः, न
वेति । किं तावत्प्राप्तम् ? तेष्विप आत्मग्रह एव युक्तः कर्तुम् ;
कस्मात् ? ब्रह्मणः श्रुतिषु आत्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् , प्रतीकानामिप ब्रह्मविकारत्वाद्भद्धात्वे सित आत्मत्वोपपत्तेरित्येवं
प्राप्ते, ब्रूमः— न प्रतीकेष्वात्ममितं ब्रष्टीयात् ; न हि स
उपासकः प्रतीकानि व्यस्तानि आत्मत्वेन आकल्येत् ।
यत्पुनः ब्रह्मविकारत्वात्प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्च आत्मत्विमिति,
तदसत् , प्रतीकाभावप्रसङ्गात् ; विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेव आश्रितं भवति ; स्वरूपोपमर्दे च
नामादीनां कुतः प्रतीकत्वम् आत्मग्रहो वा ? न च ब्रह्मण

आत्मत्वात् ब्रह्मदृष्टुगुपदेशेष्वात्मदृष्टिः करूप्या, कर्तृत्वाद्यनि-राकरणात्; कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मानिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशः; तदनिराकरणेन च उपासनविधानम् । अतश्च उपासकस्य प्रतीकैः समत्वात् आत्मग्रहो नोपपद्यते; न हि रुचकस्वस्तिकयोः इतरेतरात्मत्वमस्ति; सुवर्णात्मनेव तु ब्रह्मात्मना एकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम् । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते ॥

ब्रह्मदृष्टिस्त्कर्षात् ॥ ५ ॥

तेष्वेव उदाहरणेष्वन्यः संशयः— किमादित्यादिष्टप्रयो ब्रह्मण्यथ्यसितव्याः, किं वा ब्रह्मष्टिरादित्यादिष्विति । कुतः ४. ब्रह्मष्ट्यिषि- संशयः १ सामानाधिकरण्ये कारणानवधा- करणम् । रणात्; अत्र हि ब्रह्मशब्दस्य आदित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपळभ्यते, 'आदित्या ब्रह्म ' 'प्राणो ब्रह्म ' 'विद्युद्वह्म ' इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात्; न च अन्त्र आश्वसं सामानाधिकरण्यमवकल्पते, अर्थान्तरवचनत्वा-द्वह्मादित्यादिशब्दानाम्; न हि भवति— गौरश्व इति सामानाधिकरण्यम् । ननु प्रकृतिविकारभावाद्वह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत्सामानाधिकरण्यं स्यात्— नेत्युच्यते; विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात्स्यात्, ततश्च प्रतीका-

भावप्रसङ्गमवोचाम; परमात्मवाक्यं चेदं तदानीं स्यात्, तत-श्चोपासनाधिकारो बाध्येत, परिमितविकारोपादानं च व्यर्थ-म् । तस्मात् 'ब्राह्मणोऽग्निवैश्वानरः ' इत्यादिवत् अन्यतरत्रा-न्यतरदृष्ट्यध्यासे सति, क किंदृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः । तत्र अनियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम् । अथवा आदित्यादिदृष्ट्य एव ब्रह्मणि कर्तव्या इत्येवं प्राप्तम् ; एवं हि आदित्यादिदृष्टिभिः ब्रह्म उपासितं भवति; ब्रह्मोपा-सनं च फलवदिति शास्त्रमर्यादा । तस्मात् न ब्रह्मदृष्टिरा-दित्यादिष्टिवत्येवं प्राप्ते—

त्रूम:— त्रह्मदृष्टिरेव आदित्यादिषु स्यादिति । कस्मात् ? उत्कर्षात् ; एवम् उत्कर्षण आदित्यादयो दृष्टा भवन्ति, उत्कृ-ष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात् ; तथा च छौिकको न्यायोऽनुगतो भवति ; उत्कृष्टदृष्टिहिं निकृष्टेऽध्यसितव्येति छौिकको न्याय:— यथा राजदृष्टि: क्षत्तरि ; स च अनुसर्तव्यः विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् ; न हि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्ष नीयमानः श्रेयसे स्यात् । ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गः, न च छौिककेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिनियन्तुं युक्तेति— अत्रोच्यते—— निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात् ; संदिग्धे तु तिस्मन् , तिन्नर्णयं प्रति छौिककोऽपि न्याय आ-

श्रीयमाणो न विरुध्यते: तेन च उत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थे-ऽवधार्यमाणे, निकृष्टदृष्टिमध्यस्यन्त्रत्यवेयादिति श्लिष्यते । प्राथम्याच आदित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वम् अविरोधात् प्रहीतव्यम् ; तै: स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ, पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यासंभवात्, ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैव अवतिष्ठते । इति-परत्वादपि ब्रह्मशब्द-स्य एष एवार्थो न्याय्यः ; तथा हि - ' ब्रह्मेत्यादेशः' ' ब्रह्मे-त्युपासीत ' 'ब्रह्मेत्युपास्ते ' इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्द-मुचारयति, शुद्धांस्तु आदित्यादिशन्दान् ; ततश्च यथा शुक्ति-कां रजतमिति प्रस्नेतीस्यल, शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्द:, रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिस्रक्षणार्थ:- प्रत्येत्येव हि केवसं रजतिमिति, न तु तत्र रजतमित्ति— एवमत्रापि आदित्या-दीन्ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते । वाक्यशेषोऽपि च द्वितीया-निर्देशेन आदित्यादीनेव उपास्तिक्रियया व्याप्यमानान्दर्श-यति— 'स य एतदेवं विद्वानादिसं ब्रह्मेत्युपास्ते' 'यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते ' 'य: संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते ' इति च। यत्तुक्तम्- ब्रह्मोपासनमेवात्र आदरणीयं फलवत्त्वायेति, तद-युक्तम् , उक्तेन न्यायेन आदित्यादीनामेव उपास्यत्वावगमान् ; फलं तु अतिथ्याद्यपासन इव आदित्याद्यपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति, सर्वाध्यक्षत्वात् ; वर्णितं चैतत् 'फल्रमत उपपत्तेः' इस्रत्र । ईदृशं च अत्र ब्रह्मण उपास्यत्वम् , यत्प्रतीकेषु तदृष्ट्यध्यारोपणम्— प्रतिमादिष्विव विष्णवादीनाम् ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६॥

'य एवासो तपति तमुद्गीथमुपासीत' 'लोकेषु पञ्च-विधं सामोपासीत ' 'वाचि सप्तविधं सामोपासीत ' 'इय-५. आदिलादि- मेवर्गप्ति: साम ' इत्येवमादिषु अङ्गावबद्धे-पूपासनेषु संशय:-- किमादित्यादिषु उद्गी-मत्यधिक-थादिदृष्ट्यो विधीयन्ते, किं वा उद्गीथादिष्वे-व आदित्यादिदृष्ट्य इति । तत्र अनियम:, नियमकारणाभावा-त्-इति प्राप्तम्; न हि अत्र ब्रह्मण इव कस्यचिदुत्कर्षविशेषो-ऽवधार्यते : ब्रह्म हि समस्तजगत्कारणत्वात् अपहतपाप्मत्वा-दिगुणयोगाच आदित्यादिभ्य उत्कृष्टमिति शक्यमवधा-रियतुम्; न तु आदित्योद्गीथादीनां विकारत्वाविशेषात् किंचिदुत्कर्षविशेषावधारणे कारणमस्ति । अथवा नि-यमेनैव उद्गीथादिमतय आदित्यादिषु अध्यस्येरन् ; क-स्मात् ? कर्मात्मकत्वादुद्गीयादीनाम् , कर्मणश्च फलप्राप्ति-प्रसिद्धे: ; उद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादय: कर्मा-त्मका: सन्तः फल्रहेतवो भविष्यन्ति । तथा च 'इयमेव- गिमिः साम' इत्यत्र 'तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम' इति ऋक्शब्देन पृथिवीं निर्दिशति, सामशब्देनामिमः; तच पृथिव्यग्न्योः ऋक्सामदृष्टिचिकीर्पायामवकत्पते, न ऋक्सामयोः पृथिव्यमिदृष्टिचिकीर्पायामवकत्पते, न ऋक्सामयोः पृथिव्यमिदृष्टिचिकीर्पायामः; क्षत्तिरि हि राजदृष्टिकरणान राज्ञशब्द उपचर्यते, न राजिन क्षत्तृशब्दः। अपि च 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' इति अधिकरणनिर्देशात् लोकेषु साम अध्यसितव्यमिति प्रतीयते; 'एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोत्मा अध्यसितव्यमिति प्रतीयते; 'एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोत्मा अध्यसितव्यमिति प्रतीयते; 'प्रतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोत्मा देति च एतदेव दर्शयति । प्रथमनिर्दिष्टेषु च आदित्यादिषु चरमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यस्तम् 'आदित्या ब्रह्मेत्यादेशः' इत्यादिषु; प्रथमनिर्दिष्टाश्च पृथिव्यादयः, चरमनिर्दिष्टा हिंकारादयः— 'पृथिवी हिंकारः' इत्यादिश्रुतिषु । अतः अनक्षेत्रधादियादिषु अङ्गमतिक्षेप इत्येवं प्राप्ते—

ब्रूम:— आदिलादिमतय एव अङ्गेषु उद्गीथादिषु क्षिप्येरन्; कुतः? उपपत्तेः; उपपद्यते हि एवम् अपूर्वसंनिकर्षात् आदिलादिमतिभिः संक्षित्रयमाणेषु उद्गीथादिषु कर्मसमृद्धिः । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति 'इति च विद्यायाः कर्मसमृद्धिहेतुत्वं दर्शयति । भवतु कर्मसमृद्धिफल्छेषु तु कथम्— 'य एतदेवं विद्वाँ होतेषु पश्चविधं सामो-

पास्ते ' इसादिषु ? तेष्विप अधिकृताधिकारात् प्रकृतापूर्वसं-निकर्षेणैव फल्लकल्पना युक्ता, गोदोहनादिनियमवत् । फलात्मकत्वाच आदित्यादीनाम उद्गीथादिभ्यः कर्मात्मकेभ्यः उत्कर्षोपपत्ति:; आदित्यादिप्राप्तिस्रक्षणं हि कर्मफलं शिष्य-श्रुतिषु । अपि च 'ओमिस्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' ' खल्वेतस्यैवाक्ष्रस्योपव्याख्यानं भवति ' इति च उद्गीथमेव उपास्यत्वेनोपक्रम्य, आदित्यादिमतीर्विद्धाति । यत्तूक्तम्-उद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मभूयं भूत्वा फलं करिष्यन्तीति, तद्युक्तम् , स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वान् फलवत्त्वोपपत्तेः आदित्यादिभावेनापि च दृश्यमानानामुद्गी-थादीनां कर्मात्मकत्वानपायात्। 'तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम' इति तु लाक्षणिक एव पृथिव्यग्न्योः ऋक्सामशब्द्वयोगः; लक्षणा च यथासंभवं संनिक्षष्टेन विष्रकृष्टेन वा स्वार्थसंब-न्धेन प्रवर्तते; तत्र यद्यपि ऋक्सामयोः पृथिव्यश्चिहिष्टिन-कीर्षा, तथापि प्रसिद्धयोः ऋक्सामयोर्भेदेनानुकीर्तनात्, पृ-थिव्यग्न्योश्च संनिधानात् , तयोरेव एष ऋक्सामश्रव्दप्रयोगः ऋक्सामसंबन्धादिति निश्चीयते ; क्षत्तृशब्दोऽपि हि कुतश्चि-त्कारणाद्राजानमुपसर्पन् न निवारियतुं पार्यते । 'इयमेवर्क्' इति च यथाक्षरन्यासम् ऋच एव पृथिवीत्वमवधारयति;

पृथिव्या हि ऋक्त्वेऽवधार्यमाणे-इयमृगेवेत्यक्षरन्यासः स्या-त्। 'य एवं विद्वान्साम गायति' इति च अङ्गाश्रयमेव विज्ञानमुपसंहरति, न पृथिन्याद्याश्रयम् । तथा ' छोकेषु प-श्विविधं सामोपासीत 'इति यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टा लोका:, तथापि साम्न्येव ते अध्यस्येरन् , द्वितीयानिर्देशेन साम्न उपा-स्यत्वावगमातु: सामनि हि लोकेष्वध्यस्यमानेषु साम लोका-त्मनोपासितं भवति, अन्यथा पुनः छोकाः सामात्मना-उपासिता: स्यु: । एतेन 'एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम ' इत्यादि न्याख्यातम् । यत्रापि तुल्यो द्वितीयानिर्देशः 'अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत ' इति, तत्रापि- ' स-मस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु ' 'इति तु पश्चिविधस्य ' 'अथ सप्तविधस्य ' इति च साम्न एव उपास्यत्वोपकमात्— तस्मिन्नेव आदित्याद्यध्यासः । एतस्मादेव च साम्न उपास्य-त्वावगमात् 'पृथिवी हिंकार:' इत्यादिनिर्देशविपर्ययेऽपि हिंकारादिष्वेव पृथिव्यादिदृष्टिः । तस्मात् अनङ्गाश्रया आ-दिवादिमतयः अङ्गेषुद्गीथादिषु क्षिप्येरित्रति सिद्धम् ॥

आसीनः संभवात्॥ ७॥

कर्माङ्गसंबद्धेषु तावत् उपासनेषु कर्मतन्त्रत्वात् न आसनादि-चिन्ता; नापि सम्यग्दर्शने, वस्तुतन्त्रत्वाद्विज्ञानस्य; इतरेषु तु उपासनेषु किम् अनियमेन तिष्ठन् आसीनः श्रयानो वा प्रवर्तेत ६. आसीनाधि- उत नियमेन आसीन एवेति चिन्तयति । करणम् । तत्र मानसत्वादुपासनस्य अनियमः शरीर-स्थितेरित्येवं प्राप्ते, ब्रवीति—आसीन एवोपासीतेति ; कुतः ? संभवात् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणम् ; न च तत् गच्छतो धावतो वा संभवति, गत्यादीनां चित्तविश्लेप-करत्वात् ; तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तु-निरक्षिणक्षमं भवति ; श्यानस्यापि अकस्मादेव निद्रया अ-भिभूयते ; आसीनस्य तु एवंजातीयको भूयान्दोषः सुपरि-हर इति संभवति तस्योपासनम् ॥

ध्यानाच ॥ ८॥

अपि च ध्यायत्यर्थ एष:, यत्समानप्रत्ययप्रवाहकरणम्; ध्यायतिश्च प्रशिथिलाङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिषु एकविषया-क्षिप्तचित्तेषु उपचर्यमाणो दृश्यते-ध्यायति बकः, ध्यायति प्रोषितबन्धुरिति । आसीनश्च अनायासो भवति; तस्माद्पि आसीनकर्मोपासनम् ॥

अचलखं चापेक्ष्य ॥ ९॥

अपि च 'ध्यायतीव पृथिवी' इस्रत्र पृथिव्यादिषु अच-

लत्वमेवापेक्ष्य ध्यायतिवादो भवति ; तच लिङ्गम् उपासन-स्य आसीनकर्मले ॥

स्मरन्ति च॥१०॥

म्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनाङ्गत्वेन आसनम्—' ग्रुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः' इत्यादिना । अत एव पद्मकादीनामासनविशेषाणासुपदेशो योगशास्त्रे ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविद्योषात् ॥ ११ ॥

दिग्देशकालेषु संशय:-िकमिस्त कश्चित्रियमः, नाम्ति वेति । प्रायेण वैदिकेष्वारम्भेषु दिगादिनियमदर्शनान्, स्था७. एकावता- दिहापि कश्चित्रियम इति यम्य मितः, तं
धिकरणम् । प्रत्याह— दिग्देशकालेषु अर्थलक्षण एव
नियमः; यत्रैव अस्य दिशि देशे काले वा मनसः सौकर्यणैकाव्रता भवति, तत्रैवोपासीत, प्राचीदिकपूर्वाह्वप्राचीनथवणादिवत् विशेषाश्रवणान्, एकाव्रताया इष्टायाः सर्वत्राविशेषात् । ननु विशेषमि केचिदामनन्ति—'समे शुचौ शर्कराविह्ववालुकाविवर्णिते शब्दजलाश्रयादिमः । मनोनुकूले न
तु चश्चपीढने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् 'इति यथेति—
उच्यते; सत्यमस्ति एवंजातीयको नियमः; सति त्वेतस्मिन्,

तद्गतेषु विशेषेष्वनियम इति सुहद्भत्वा आचार्य आचष्टे। 'मनोतुकूले' इति चैषा श्रुति: यत्रैकाप्रता तत्रैव-इस्रेतदेव दर्शयति ॥

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वादर्तव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे; तत्र यानि तावत् सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि, तानि अव-घातादिवत् कार्यपर्यवसानानीति ज्ञातमेव ८. आप्रायणा-धिकरणम् । एषामावृत्तिपरिमाणम् ; न हि सम्यग्द-र्शने कार्ये निष्पन्ने यत्नान्तरं किंचिच्छासितुं शक्यम् , अनि-योज्यब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । यानि पुनः अभ्यद्यफलानि, तेष्वेषा चिन्ता--किं कियन्तंचित्कालं प्रत्ययमावर्त्य उपरमेत्, उत यावज्जीवमावर्तयेदिति। किं तावत्प्राप्तम् ? कियन्तंचित्कालं प्रत्ययमभ्यस्य उत्सृजेत् , आ-वृत्तिविशिष्टस्योपासनशब्दार्थस्य कृतत्वादित्येवं प्राप्ते, ब्रुमः —आ प्रायणादेव आवर्तयेत्प्रत्ययम्, अन्त्यप्रत्ययवशाददः-ष्ट्रफलप्राप्ते:; कर्माण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं फलमारभ-माणानि तद्तुरूपं भावनाविज्ञानं प्रायणकाले आक्षिपन्ति -- 'सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववकामति ' 'यज्ञि-त्तरतेनेष प्राणमायाति ' प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासंकिल्पतं छोकं नयित 'इति चैवमादिश्रुतिभ्य:; तृणजल्रुकानिदर्शनाच; प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपानुवृत्ति मुक्त्वा
किमन्यत् प्रायणकालभावि भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्मान्
ये प्रतिपत्तव्यफलभावनास्नका: प्रत्यया:, तेषु आ प्रायणान्
आवृत्तिः । तथा च श्रुति:-'स यावत्कतुरयमस्माहोकात्प्रैति 'इति प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति । स्मृतिरिप--'यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ' इति, 'प्रयाणकाले मनसाचलेन 'इति च । 'सोऽन्तवेलायामेतत्रयं प्रतिपन्नेत 'इति च मरणवेलायामिष कर्तव्यशेषं श्रावयति ॥

तद्धिगम उत्तरपूर्वीघयोरश्छेष-विनाद्यौ तद्यपदेद्यात्॥ १३॥

गतस्तृतीयशेष:; अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रतायते। ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते, ९. तद्धिगमा- न क्षीयते वेति संशयः। किं तावत्प्रा-धिकरणम्। प्रम्? फलार्थत्वात्कर्मणः फलमदत्त्वा न संभाव्यते क्षयः; फलदायिनी हि अस्य शक्तिः श्रुट्या समधि-गता; यदि तत् अन्तरेणैव फलोपभोगमपवृज्येत, श्रुतिः कद-थिता स्यात्; स्मरन्ति च—'न हि कर्म क्षीयते' इति। नन्वेवं सित प्रायिश्वत्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति— नैष दोषः, प्रायिश्वत्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेः गृहदाहेष्ट्रधादिवत् । अपि च प्रायिश्वत्तानां दोषसंयोगेन विधानाद्भवेदिप दोषक्षपणार्थताः न त्वेवं ब्रह्मविद्यायां विधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविद्यः कर्मक्षये तत्फलस्यावद्यभोक्तव्यत्वादिनमीक्षः स्यात्— नत्युच्यते ; देशकालिनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवत् भवि- व्यति । तस्मान्न ब्रह्माधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते—

त्रूमः— तद्धिगमे ब्रह्माधिगमे सित उत्तरपूर्वयोरघयोरश्लेषिवनाशो भवतः— उत्तरस्य अश्लेषः, पूर्वस्य विनाशः।
कस्मात् शत्र्यपदेशात् ; तथा हि ब्रह्मविद्याप्रिक्रयायां संभाव्यमानसंबन्धस्य आगामिनो दुरितस्थानिभसंबन्धं विदुषो
व्यपदिशति— 'यथा पुष्करपछाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति ; तथा विनाशमिष
पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति— 'तद्यथेषीकातूछमग्नौ
प्रोतं प्रदूयतेंवं हास्य सर्वे पाष्मानः प्रदूयन्ते' इति ;
अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति— 'भिद्यते हृदयप्रनिधिदिछद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तिस्मन्द्रष्टे परावरे' इति । यदुक्तम्— अनुपभुक्तफळस्य कर्मणः
क्षयकल्पनायां शास्त्रं कद्थितं स्यादिति, नैष दोषः; न हि

वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे; विद्यत एव सा; सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः; शक्तिसद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियते, न प्रतिबन्धाप्रतिबन्ध-योरि । 'न हि कर्म क्षीयते' इत्येतद्पि स्मरणमौत्सिर्ग-कम्-न हि भोगादते कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति; इष्यत एव तु प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षय:-- 'सर्वे पाप्मानं तर्रात, तरित ब्रह्महत्याम् , योऽश्वमेधेन यजते, य उ चैनमेवं वेदं इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्तूक्तम् – नैमित्तिकानि प्रार्याश्चत्ता-नि भविष्यन्तीति, तद्सत्, दोषसंयोगेन चाद्यमानानामेषां दोषनिर्घातफलसंभवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः। यत्पुनरेन-दुक्तम् - न प्रायश्चित्तवत दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्ती-ति, अत्र ब्र्मः— सगुणासु तावद्विद्यासु विद्यत एव विधा-नम् , तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते, तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्ति-इत्यतः पाष्मप्रहाणपूर्व-कैश्वर्यप्राप्तिः तासां फलमिति निश्चीयते ; निर्गुणायां तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति, तथापि अकर्जात्मत्ववोधात्कर्मप्रदाहसि-द्धिः। अश्लेष इति च आगामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति । अतिकान्तेषु तु यद्यपि मिध्याज्ञाना-त्कर्तृत्वं प्रतिपेद् इव, तथापि विद्यासामर्थ्यानिमध्याज्ञानिन- वृत्तेः तान्यपि प्रविळीयन्त इत्याह् निवाश इति । पूर्वसि-द्धकर्तृत्वभोक्तृत्विषपीतं हि त्रिष्विप काळेष्वकर्तृत्वाभोक्तृ-त्वस्वरूपं ब्रह्माह्मास्मि, नेतः पूर्वमिप कर्ता भोक्ता वा अह-मासम्, नेदानीम्, नापि भविष्यत्काळे— इति ब्रह्मविदव-गच्छिति; एवमेव च मोक्ष उपपद्यते; अन्यथा हि अनादि-कालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात् । न च देशकालिनिमत्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवत् भवितुमहंति; अ-नित्यत्वप्रसङ्गात्, परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । तस्मात् ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥

इतरखाप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पूर्विसिन्निधिकरणे वन्धहेतोरघस्य स्वाभाविकस्य अश्लेष-विनाशौ ज्ञानिनिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ; धर्मस्य १०. इतरासंश्लेषा- पुनः शास्त्रीयत्वात् शास्त्रीयेण ज्ञानेन अ-धिकरणम् । विरोध इत्याशङ्क्रय तन्निराकरणाय पूर्वा-धिकरणन्यायातिदेशः क्रियते— इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मणः एवम् अघवत् असंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः; कुतः? तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिवन्धित्वप्रसङ्गात्, 'उभे उ हैवैष एते तरित ' इत्यादिश्रुतिषु च दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि

प्रणाशन्यपदेशात् , अकर्जात्मत्वबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य

सुक्रतदुष्क्रतयोस्तुस्यत्वात्, 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इति च अविशेषश्रुते: । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते, तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यम्, ज्ञानापेक्षया निक्षष्टफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः,—'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः' इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य, 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इत्यविशेषेणैव प्रकृते पुण्ये पाप्मशब्दप्रयोगात् । 'पाते तु' इति तु-शब्दोऽवधारणार्थः । एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोः विद्यासामर्थ्याद्श्रेषविनाशिसद्धेः अवश्यंभाविनी विद्रुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयित ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तद्वधेः ॥ १५॥

पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञानिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः; स किमविशेषेण आरब्धकार्ययोरनारब्धकार्य११. अनारब्धा- योश्च भवति, उत विशेषेणानारब्धकार्ययोधिकरणम्। रेवेति विचार्यते। तत्र 'उभे उ हैंवैष एते
तरित ' इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषश्रवणाद्विशेषेणैव क्षय इत्येवं
प्राप्ते, प्रत्याह— अनारब्धकार्ये एव त्विति। अप्रवृत्तफले एव
पूर्वे जन्मान्तरसंचिते, अस्मिन्नपि च जन्मिन प्राग्ज्ञानोत्पत्ते: संचिते, सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते; न तु आरब्धकार्ये सामिभुक्तफले, याभ्यामेतत् ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म

निर्मितम् । कुत एतत्? 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-क्ष्येऽथ संपत्स्ये ' इति शरीरपातावधिकरणात्क्षेमप्राप्तेः ; इत-रथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्रा-प्यनन्तरमेव क्षेममद्नुवीत; तत्र शरीरपातप्रतीक्षां न आ-चक्षीत । ननु वस्तुबलेनैव अयमकर्त्रात्मावबोधः कर्माणि क्षपयन् कथं कानिचित्क्षपयेत् कानिचिचोपेक्षेत ? न हि समानेऽप्रिबीजसंपर्के, केषांचिद्वीजशक्तिः क्षीयते, केषांचित्र क्षीयते- इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति ; उच्यते- न तावदना-श्रित्य आरब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरूपपद्यते ; आश्रिते च तस्मिन्कुलालचक्रवत्प्रवृत्तवेगस्य अन्तराले प्रतिबन्धासंभवात् भवति वेगक्षयप्रतिपालनम् । अकर्जात्मबोधोऽपि हि मिथ्या-ज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिनत्ति ; बाधितमपि तु मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत्संस्कारवशात्कंचित्कालमनुवर्तत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्यम् – ब्रह्मविदा कंचित्कालं शरीरं ध्रियते न वा ध्रियत इति; कथं हि एकस्य स्वहृद्यप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणं च अपरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत ? श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेन एतदेव निरुच्यते। तस्मादनारब्धका-र्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामध्योत्क्षय इति निर्णय: ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्॥

पुण्यस्याप्यऋषविनाशयोरघन्यायोऽतिदिष्ट:; सोऽतिदेशः सर्वेपुण्यविषय इत्याशङ्कय प्रतिवक्ति-अग्निहोत्रादि त्विति । १२. आंग्रहोत्राय- तु-शब्द आशङ्कामपनुद्ति ; यन्नित्यं कर्म धिकरणम् । वैदिकमिमहोत्रादि, तत् तत्कार्यायैव भ-वति ; ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेव अस्यापि कार्यमित्यर्थ: ; क्रतः ? 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविद्धिन्त यज्ञेन दानेन' इत्यादिदर्शनात् । ननु ज्ञानकर्मणोविलक्षणकार्यत्वात्कार्यैक-त्वानुपपत्ति:-नैष दोष:, ज्वरमरणकार्ययोरपि द्धिविषयोः गुडमन्त्रसंयुक्तयोस्तृप्तिपुष्टिकार्यदर्शनात , तद्वत कर्मणोऽपि ज्ञा-नसंयुक्तस्य मोक्षकार्योपपत्ते: । ननु अनारभ्यो मोक्षः, कथम-स्य कर्मकार्यत्वमुच्यते ? नैष दोष:, आरादुपकारकत्वात्कर्मण: ; ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत् कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्यपच-र्यते; अत एव च अतिक्रान्तविषयमेत्रत्कार्यैकत्वाभिधानम् । न हि ब्रह्मविद् आगाम्यिमहोत्रादि संभवति, अनियोज्यब्रह्मा-सत्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । सगुणासु तु विद्यासु कर्तृत्वानतिवृत्तेः संभवति आगाम्यपि अग्निहोत्रादि । तस्यापि निरभिसंधिनः कार्यान्तराभावाद्विद्यासंगत्युपपत्तिः ॥

किंविषयं पुनिरदम् अश्लेषविनाशवचनम्, किंविषयं वा अदो विनियोगवचनम् एकेषां शाखिनाम्- 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम् 'इति --अत उत्तरं प्रति--

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः॥ १७॥

अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मण: अन्यापि ह्यस्ति साधुकृत्या, या फलमभिसंधाय क्रियते, तस्या एष विनियोग उक्त: एकेषां शाखिनाम्- 'सुहृदः साधुकृत्यासुपयन्ति ' इति । त-स्या एव च इदम् अघवदश्लेषाविनाशानिरूपणम्-इतरस्याप्ये-वमसंश्लेष इति । तथाजातीयकस्य काम्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वे संप्रतिपत्तिः उभयोरपि जैमिनिबादरायण-योराचार्ययोः ॥

यदेव विद्ययेति हि॥ १८॥

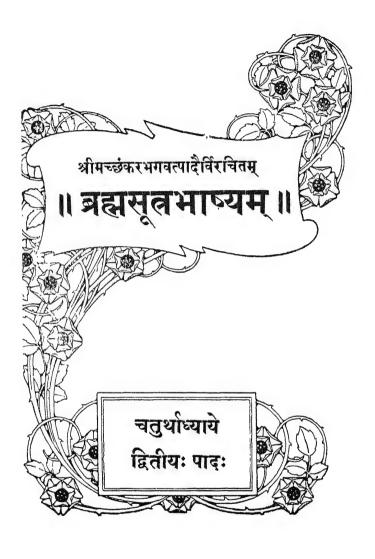
समधिगतमेतदनन्तराधिकरणे — नित्यममिहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन कृतमुपात्तदुरितक्षयहेतु-१३. विद्याज्ञान- द्वारेण सत्त्वशुद्धिकारणतां प्रतिपद्यमानं साधनत्वा- मोक्षप्रयोजनब्रह्माधिगमनिमित्तत्वेन ब्रह्म-_{धिकरणम् ।} विद्यया सह एककार्य भवतीति; तज्ञ अग्निहोत्रादि कर्माङ्गव्यपाश्रयविद्यासंयुक्तं केवलं चास्ति— 'य एवं विद्वान्यजति''य एवं विद्वाञ्जुहोति''य एवं विद्वाञ्ज्ञांसति ' 'य एवं विद्वान्गायति ' 'तस्मादेवंविद्मेव ब्रह्माणं कुर्वीत ' 'तेनोभी कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद्ं इत्यादिवचनेभ्यो विद्यासंयुक्तमस्ति, केवलमप्यम्ति । तत्रेदं विचार्यते—किं विद्यासंयुक्तमेव अग्निहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षोर्विद्याहेतुत्वेन तया सह एककार्यत्वं प्रतिपद्यते, न केवलम् ; उत विद्यासंयुक्तं केवलं च अविशेषेणेति । कुतः संशय: ? 'तमेतमासानं यज्ञेन विविदिषन्ति ' इति यज्ञादी-नामविशेषेण आत्मवेदनाङ्गत्वेन श्रवणात् , विद्यासंयुक्तस्य च अग्निहोत्रादेविशिष्टत्वावगमात् । किं तावत्प्राप्तम् ? विद्या-संयुक्तमेव कर्म अग्निहोत्रादि आत्मविद्याशेपत्वं प्रतिपद्यते, न विद्याहीनम् , विद्योपेतस्य विशिष्टत्वावगमाद्विद्याविही-नात्- 'यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयसेवं विद्वान ' इत्यादिश्रुतिभ्य:, 'बुद्धया युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहा-स्यसि ' 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ' इत्यादिस्मृ-तिभ्यश्च इत्येवं प्राप्ते—

प्रतिपाद्यते— यदेव विद्ययेति हि । सत्यमेतत्— विद्यासंयुक्तं कर्म अभिहोत्रादिकं विद्याविहीनात्कर्मणोऽभि-होत्राद्विशिष्टम्, विद्वानिव ब्राह्मणो विद्याविहीनाद्वाह्मणात्; तथापि नात्यन्तमनपेक्षं विद्याविहीनं कर्म अभिहोत्रादिकम्; कस्मात् ? 'तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति ' इत्यविशेषेण अग्निहोत्रादेर्विद्याहेतुत्वेन श्रुतत्वात् । ननु विद्यासंयुक्तस्य अग्निहोत्रादेविद्याविहीनाद्विशिष्टत्वावगमात् विद्याविहीनमग्नि-होत्रादि आत्मविद्याहेतुत्वेनानपेक्षमेवेति युक्तम् – नैतदेवम् ; विद्यासहायस्यामिहोत्रादेविद्यानिमित्तेन सामध्यातिशयेनयो-गात् आत्मज्ञानं प्रति कश्चित्कारणत्वातिशयो भविष्यति, न तथा विद्याविद्दीनस्य—इति युक्तं कल्पयितुम्; न तु 'यज्ञेन विविदिषन्ति ' इत्यत्राविशेषेणात्मज्ञानाङ्गत्वेन श्रुतस्याग्निहो-त्रादेरनङ्गत्वं शक्यमभ्युपगन्तुम् ; तथा हि श्रुति:—'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ' इति विद्यासंयुक्तस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेः वीर्यवत्तरत्वाभिधा-नेन स्वकार्यं प्रति कंचिदातिशयं ब्रुवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तत्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्त्वं दर्शयति ; कर्मणश्च वीर्यवत्त्वं तत् , यत्स्वप्रयोजनसाधनसहत्वम् । तस्माद्विद्यासं-युक्तं नित्यमग्निहोत्रादि विद्याविहीनं च उभयमपि मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन इह जन्मनि जन्मान्तरे च प्राग्ज्ञानो-त्पत्ते: कृतं यत्, तद्यथासामध्ये ब्रह्माधिगमप्रतिबन्धकार-णोपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण ब्रह्माधिगमकारणत्वं प्रतिपद्य-मानं श्रवणमननश्रद्धातात्पर्याद्यन्तरङ्गकारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सह एककार्य भवतीति स्थितम् ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥

अनारव्धकार्ययोः पुण्यपापयोविद्यासामध्यात्श्वय उक्तः । इतरे तु आरव्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपियत्वा ब्रह्म १४. इतरक्षपणा- संपद्यते, 'तस्य तावदेव चिरं यावत्र धिकरणम् । विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति 'ब्रह्मैव स-न्ब्रह्माप्येति' इति च एवमादिश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि म-म्यग्दर्शने यथा प्राग्देह्पाताद्भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेना-नुवृत्तम्, एवं पश्चाद्प्युनुवर्तत—न, निमित्ताभवान् । उपभोग्यशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तम्, न च तादृशमत्र कि-चिद्स्ति । ननु अपरः कर्माश्योऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते—न, तस्य दग्धबीजत्वात् ; मिध्याज्ञानावष्टमभं हि कर्मान्तरं देहपात उपभोगान्तरमारभेत ; तच्च मिध्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानेन दग्धम— इत्यतः साध्वेतत् आरव्धकार्यक्षये विदुषः कैव-स्यमवद्यं भवतीति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यस्य श्रागोविन्द-भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसासूत्रभाष्ये चतुर्थोध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः॥

थ्य अपरासु विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमवतारयिष्यन् प्रथमं तावत् यथा-शास्त्रमुत्क्रान्तिक्रममन्वाचष्टे; समाना हि विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्तिरिति वक्ष्यति—

वाञ्चनिस द्र्शनाच्छब्दाच ॥ १ ॥

अस्ति प्रायणविषया श्रुति:— 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाड्यनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः १. वागधि- परस्यां देवतायाम्' इति । किमिह वाच करणम्। एव वृत्तिमत्त्या मनसि संपत्तिरुच्यते, उत वाग्वृत्तेरिति विश्रयः। तत्र वागेव तावत् मनसि संपद्यत इति प्राप्तम्; तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति; इतरथा छक्षणा स्यात्; श्रुतिरुक्षणाविशये च श्रुतिन्यांय्या, न छक्षणा; तस्मात् वाच एव अयं मनसि प्रछय इति ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूमः— वाग्वृत्तिर्मनिस संपद्यत इति । कथं वाग्वृत्तिरिति व्याख्यायते, यावता 'वाड्यनिस ' इस्रेव 600

आचार्यः पठति ? सत्यमेतत् ; पठिष्यति तु परस्तात्— 'अविभागो वचनात्' इति ; तस्मादत्र वृत्त्युपशममात्रं विवक्षतीति गम्यते । तत्त्वप्रलयविवक्षायां तु सर्वत्रैव अवि-भागसाम्यात् किं परत्रैव विजिष्यात्- 'अविभागः' इति; तस्मादत्र वृत्त्युपसंहारविवक्षा । वाग्वृत्तिः पूर्वमुपसंह्रियते मनोवृत्ताववस्थितायामित्यर्थः । कस्मात् ? दर्शनान् -- दर्यते हि वाग्वृत्ते: पूर्वोपसंहारो मनोवृत्तौ विद्यमानायाम्; न तु वाच एव वृत्तिमत्त्या मनस्युपसंहारः केनचिद्पि द्रष्टुं शक्यते। ननु श्रुतिसामर्थ्यात् वाच एवायं मनम्यप्ययो युक्त इत्युक्तम् -- नेत्याह, अतत्प्रकृतित्वातः; यस्य हि यत उत्पत्ति:, तस्य तत्र प्रलयो न्याय्य:, मृदीव शरावस्य: न च मनसो वागुत्पद्यत इति किंचन प्रमाणमस्ति । वृत्त्युद्भवा-भिभवौ तु अप्रकृतिसमाश्रयाविप दृश्येते; पार्थिवेभ्यो हि इन्धनेभ्यः तैजसस्याग्नेर्वृत्तिरुद्भवति, अप्सु च उपशाम्यति । कथं तर्हि अस्मिन्पक्षे शब्द:- 'वाड्यनासि संपद्यते ' इति? वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २॥

'तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भविमान्द्रियैर्मनिस संपद्यमानैः'

इत्यत्र अविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि संपत्तिः श्रूयते; तत्रापि अत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सवृत्तिके मन-स्यवस्थिते वृत्तिळोपदर्शनात् तत्त्वप्रळयासंभवात् शब्दोपपत्ते-श्च वृत्तिद्वारेणेव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । सर्वेषां करणानां मनस्युपसंहाराविशेषे सति वाचः पृथग्प्रहणम् 'वाङ्मनसि संपद्यते' इत्युदाहरणानुरोधेन ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

समिधगतमेतत्—'वाङ्मनिस संपद्यते' इत्यत्र वृत्तिसं-पत्तिविवक्षेति; अथ यदुत्तरं वाक्यम् 'मनः प्राणे' इति, २. मनोऽधि- किमत्रापि वृत्तिसंपत्तिरेव विवक्ष्यते, उत करणम्। वृत्तिमत्संपत्तिः— इति विचिकित्सायाम्, वृत्तिमत्संपत्तिरेव अत्र इति प्राप्तम्, श्रुत्यनुप्रहात्; तत्प्रक्र-तित्वोपपत्तेश्च; तथा हि—'अन्नमयं हि सोम्य मन आपो-मयः प्राणः' इत्यन्नयोनि मन आमनित, अब्योनिं च प्रा-णम्; आपश्चान्नमसृजन्त—इति श्रुतिः। अतश्च यन्मनः प्राणे प्रळीयते, अन्नमेव तद्प्सु प्रळीयते; अन्नं हि मनः, आपश्च प्राणः, प्रकृतिविकाराभेदादिति। एवं प्राप्ते, ब्रूमः— तद्पि आगृहीतबाह्येन्द्रियवृत्ति मनो वृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्र-ळीयत इति उत्तराद्वाक्यादवगन्तव्यम्; तथा हि सुषुप्सो- र्मुमूर्षोश्च प्राणवृत्तौ परिस्पन्दात्मिकायामवस्थितायाम्, म-नोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते; न च मनसः खरूपाप्ययः प्रा-णे संभवति; अतत्प्रकृतित्वात् । ननु दर्शितं मनसः प्राण-प्रकृतित्वम्—नैतत्सारम्; न हि ईदृशेन प्राणाडिकेन तत्प्र-कृतित्वेन मनः प्राणे संपत्तुमईति; एवमपि हि अन्ने मनः संपद्येत, अप्सु चान्नम्, अप्स्वेव च प्राणः; न ह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽद्भ्यो मनो जायत इति किंचन प्रमाणमितः; तस्मात् न मनसः प्राणे खरूपाप्ययः । वृत्त्य-प्ययेऽपि तु शब्दोऽवकल्पते, वृत्तिवृत्तिमतोरभेदापचारान् इति दर्शितम् ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

स्थितमेतत्—यस्य यतो नोत्पत्तिः, तस्य तिस्मन्यृत्ति-प्रलयः, न खरूपप्रलय इति ; इद्मिदानीम् 'प्राणस्तेजिसि ' ३. अध्यक्षा- इत्यत्र चिन्त्यते—िकं यथाश्रुति प्राणस्य धिकरणम् । तेजस्येव यृत्त्युपसंहारः, किं वा देहेन्द्रिय-पश्जराध्यक्षे जीव इति । तत्र श्रुतेरनतिशङ्कयत्वात् प्राणस्य तेजस्येव संपत्तिः स्यात् , अश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वात्— इत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते—सोऽध्यक्ष इति । स प्रकृतः प्राणः, अध्यक्षे अविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मिन अवतिष्ठते ; तत्प्रधाना प्राणवृत्तिभेवतीत्पर्थः; कुतः ! तदुपगमादिभ्यः—
'एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूष्वोंच्छ्यासी भवति 'इति हि श्रुत्यन्तरम् अध्यक्षोपगामिनः सर्वान्प्राणान् अविशेषेण दर्शयितः; विशेषेण च 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति 'इति पञ्चवृत्तेः प्राणस्य अध्यक्षानुगामितां दर्शयित, तदनुवृत्तितां च इतरेषाम् 'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति 'इति ; 'सविज्ञानो
भवति 'इति च अध्यक्षस्य अन्तर्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन तसिमन् अपीतकरणप्रामस्य प्राणस्य अवस्थानं गमयित ।
ननु 'प्राणस्तेजसि 'इति श्रूयते ; कथं प्राणोऽध्यक्षे इत्यधिकावापः क्रियते ! नैष दोषः, अध्यक्षप्रधानत्वादुत्क्रमणादिव्यवहारस्य, श्रुत्यन्तरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयस्वात् ॥

कथं तर्हि 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतिरित्यत आह— भूतेषु तच्छूतेः॥ ५॥

स प्राणसंपृक्तोऽध्यक्षः तेजःसहचरितेषु भूतेषु देहबीज-भूतेषु सूक्ष्मेषु अवतिष्ठत इत्यवगन्तव्यम्, 'प्राणस्तेजिस ' इति श्रुतेः । ननु च इयं श्रुतिः प्राणस्य तेजिसि स्थितिं

s. w. III. 16

दर्शयति, न प्राणसंष्ट्रक्तस्याध्यक्षस्य— नैप दोष:, सो-ऽध्यक्षे— इति अध्यक्षस्याप्यन्तराल उपसंख्यातत्वात्; यो-ऽपि हि स्नुन्नान्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्नं त्रजति, सोऽपि स्नुन्नात्पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदितुम्; तस्मात् 'प्राणस्तेजसि' इति प्राणसंष्टकस्याध्यक्षस्यैव एतत् तेज:-सहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् ॥

कथं तेज:सहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते, यावता एकमेव तेज: श्रूयते— 'प्राणस्तेजसि ' इति ? अत आह—

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

न एकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रेप्सावेछायां जीवोऽवतिष्ठते, कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनात्। दर्शयतश्च
एतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने 'आपः पुरुषवचसः' इति ; तद्धाख्यातम् 'ज्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्' इत्यत्र । श्रुतिस्मृती च
एतमर्थं दर्शयतः ; श्रुतिः— 'पृथ्वीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः' इत्याद्या ; स्मृतिरिपि— अण्व्यो
मात्राविनाशिन्यो दशार्थानां तु याः स्मृताः । ताभिः
सार्थमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः' इत्याद्या । ननु च उपसंहतेषु वागादिषु करणेषु शरीरान्तरप्रेप्सावेछायाम् 'कायं तदा

पुरुषो भवति 'इत्युपकम्य श्रुत्यन्तरं कर्माश्रयतां निरूपयति— 'तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ ह यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः 'इति; अत्रोच्यते— तत्र कर्मप्रयुक्तस्य प्रहातिप्रहसंज्ञकस्य इन्द्रियविषयात्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्ति-रिति कर्माश्रयतोक्ता; इह पुनः भूतोपादानाद्देहान्तरोत्पत्ति-रिति भूताश्रयत्वमुक्तम्; प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्मणः प्रदर्शितम्, न त्वाश्रयान्तरं निवारितम्; तस्मादवि-रोधः।।

समाना चासृत्युपऋमाद्सृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

सेयमुत्कान्तिः किं विद्वद्विदुषोः समाना, किं वा विशेषवती— इति विशयानानां विशेषवतीति तावत्प्राप्तम् । भूताथ. आसत्युपकः श्रयविशिष्टा होषाः पुनर्भवाय च भूतान्यामाधिकरणम् । श्रीयन्ते ; न च विदुषः पुनर्भवः संभवति ;
अमृतत्वं हि विद्वानश्तुते— इति स्थितिः ; तस्माद्विदुष
एव एषा उत्क्रान्तिः । नतु विद्याप्रकरणे समाम्रानात् विदुष
एव एषा भवेत्— न, खापाद्वित् यथाप्राप्तानुकीतेनात् ;
यथा हि 'यत्रैतत्पुरुषः स्विपिति नाम' 'अशिशिषति नाम'
'पिपासति नाम' इति च सर्वप्राणिसाधारणा एव स्वापाद-

योऽनुकीर्त्यंन्ते विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादियिषितवस्तुप्रतिपा-दनानुगुण्येन, न तु विदुषो विशेषवन्तो विधित्स्यन्ते; एवम् इयमपि उत्क्रान्तिः महाजनगतैवानुकीर्त्यते, यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतः तेजः संपद्यते स आत्मा तत्त्वम-सि— इत्येतत्प्रतिपादियतुम् । प्रतिषिद्धा च एषा विदुषः— 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ' इति । तस्मात् अविदुष एवै-षेति ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूम:—समाना चैषा उत्क्रान्तिः 'वाङ्मनिसे ' इत्याद्या विद्वद्विदुषोः आसृत्युपक्रमात् भवितुमहैति, अविशेषश्रवणात्; अविद्वान् देहवीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याशित्य कर्मश्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवन् संसरित, विद्वांस्तु ज्ञानश्रकाशितं मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते— तदेतत् 'आसृत्युपक्रमात् ' इत्युक्तम् । ननु अमृतत्वं विदुषा प्राप्तव्यम्, न च तहेशानतरायत्तम्, तत्र कुतो भूताश्रयत्वं सृत्युपक्रमो वेति— अत्रोच्यते— अनुपोष्य च, इदम्, अदग्ध्वा अत्यन्तमविद्यादीन्छेशान्, अपरविद्यासामर्थ्यात् आपेक्षिक्रममृतत्वं प्रेप्सते
संभवित तत्र सृत्युपक्रमः; भूताश्रयत्वं च— न हि निराशयाणां प्राणानां गतिरुपपद्यते; तस्माददोषः ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८॥

'तेजः परस्यां देवतायाम् ' इस्रत्र प्रकरणसामर्थ्यात् तत् यथा प्रकृतं तेजः साध्यक्षं सप्राणं सकरणप्रामं भूतान्तरस-५. संसारव्यपदे- हितं प्रयतः पुंसः परस्यां देवतायां संपद्यत शाधिकरणम् । इत्येतदुक्तं भवति ; कीदृशी पुनरियं संप-ति: स्यादिति चिन्त्यते । तत्र आत्यन्तिक एव तावत् खरू-पप्रविलय इति प्राप्तम् , तत्प्रकृतित्वोपपत्ते: ; सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति प्रतिष्ठापितम्; तस्मात् आत्यन्तिकी इयमविभागापितिरिति । एवं प्राप्ते, त्रूमः —तत् तेजआदि भूतसृक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतम् आपीतेः आसंसारमोक्षात् सम्यग्ज्ञाननिमित्तात् अवतिष्ठते—' योनि-मन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽतुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ' इत्यादिसंसारव्यपदेशात् ; अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एव उपाधिप्रत्यस्तमयाद्त्यन्तं ब्रह्म संपद्येत, तत्र विधिशास्त्रमनर्थकं स्यात् , विद्याशास्त्रं च ; मिध्याज्ञान-निमित्तश्च बन्धो न सम्यग्ज्ञानादते विस्नंसितुमईति; तस्मात् तत्प्रकृतित्वेऽपि सुषुप्तिप्रलयवत् बीजभावावशेषैव एषा सत्सं-पत्तिरिति ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

तच इतरभूतसाहितं तेजो जीवस्य अस्माच्छरीरात्प्रवसत

आश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति । तथा हि नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिभ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते । तत्र तनुत्वात्संचारोपपत्तिः ; स्वच्छत्वाच अप्रतिघातोपपत्तिः ; अत एव च देहान्निर्गच्छत् पार्श्वस्थैनोपलभ्यते ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च सूक्ष्मत्वात् नास्च स्थूलस्य शरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्तेन इतरत्सूक्ष्मं शरीरसुपमृद्यते ॥

अस्यैव चोपपत्तरेष ऊष्मा ॥ ११ ॥

अस्यैव च सूक्ष्मस्य शरीरस्य एष ऊष्मा, यमेतस्मिश्जीव-च्छरीरे संस्पर्शेनोष्माणं विजानन्ति । तथा हि मृतावस्थायाम् अवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेष्विप च रूपादिषु देहगुणेषु, न ऊष्मा उपलभ्यते, जीवदवस्थायामेव तु उपलभ्यते— इस्रत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एव एष ऊ-ष्मेति । तथा च श्रुति:—'उष्ण एव जीविष्यव्शीतो मरिष्यन्' इति ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्॥ १२॥

' अमृतत्वं चानुपोष्य ' इस्रतो विशेषणात् आस्यन्तिकेऽमृ-

तत्वे गत्युत्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः ; तत्रापि केनचित्कारणेन उत्क्रान्तिमाशङ्कय प्रतिषेधति-- 'अथा-६. प्रतिषधा-धिकरणम् । कामयमानो योऽकामो निष्काम आप्रकाम आत्मकामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्र-ह्याप्येति ' इति । अतः परिवद्याविषयात्प्रतिषेधात् न परब्रह्म-विदो देहात् प्राणानामुत्कान्तिरस्तीति चेत् , नेत्युच्यते, यतः शारीरादात्मन एष उत्कान्तिप्रतिषेधः प्राणानाम् , न शरीरात्। कथमवगम्यते ? ' न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति ' इति शाखान्तरे पश्चमीप्रयोगान् : संबन्धसामान्यविषया हि षष्टी शाखान्तर-गतया पञ्चम्या संबन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते ; 'तस्मात्' इति च प्राधान्यात् अभ्यद्यनिःश्रेयसाधिकृतो देही संबध्यते, न देह:; न तस्मादुचिक्रमिषोजीवात् प्राणा अपकामन्ति, सहैव तेन भवन्ति-- इत्यर्थ: । सप्राणस्य च प्रवसतो भव-त्युत्कान्तिर्देहादिति ॥

एवं प्राप्ते, प्रत्युच्यते-

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

नैतद्स्ति यदुक्तम् , परब्रह्मविदोऽपि देहात् अस्त्यु-त्क्रान्तिः उत्क्रान्तिप्रतिषेधस्य देह्मपाद्गनत्वादितिः; यतो

पा. २.

देहापादान एव उत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समाम्नातृणां स्पष्ट उपलभ्यते । तथा हि-- आर्तभागप्रश्ने 'यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्याहो नेति ' इत्यत्र, 'नेति हो-वाच याज्ञवल्क्यः ' इत्यनुत्क्रान्तिपक्षं परिगृह्य, न तर्ह्ययम-नुत्कान्तेषु प्राणेषु मृत:- इत्यस्यामाशङ्कायाम् 'अत्रैव सम-वनीयन्ते ' इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय, तिसद्धये ' स उच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते' इति स-शब्दपरामृ-ष्टस्य प्रकृतस्य उत्क्रान्त्यवधे: उच्छ्रयनादीनि समामनन्ति; देहस्य च एतानि स्युः न देहिनः; तत्सामान्यात्, 'न तस्मात्राणा उत्कामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ' इत्यत्रापि--अभे-दोपचारेण देहापादानस्यैव उत्क्रमणस्य प्रतिषेध:- यद्यपि प्राधान्यं देहिन:- इति व्याख्येयम्, येषां पश्चमीपाठः। येषां तु षष्ठीपाठः, तेषां विद्वत्संबन्धिनी उत्क्रान्तिः प्रति-षिध्यत इति, प्राप्तोत्कान्तिप्रतिषेधार्थत्वात् अस्य वाक्यस्य, देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुत्क्रान्तिः प्राप्ता, न देहिनः; अपि च 'चक्षुष्टो वा मूर्झो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्कामन्तं प्राणोऽनूत्कामति प्राणमनूत्का-मन्तं सर्वे प्राणा अनुत्कामन्ति ' इत्येवमविद्वाद्विषये सप्रपञ्च-मुत्क्रमणं संसारगमनं च दर्शियत्वा, 'इति नु कामयमानः'

इति उपसंहत्य अविद्वत्कथाम्, 'अथाकामयमानः' इति व्यपदिश्य विद्वांसम्-यदि तद्विषयेऽप्युत्कान्तिमेव प्राप-येत्, असमज्जस एव व्यपदेशः स्यात्; तस्मात् अविद्वद्वि-षये प्राप्तयोर्गत्युत्कान्त्योः विद्वद्विषये प्रतिषेध:-इत्येवमेव व्याख्येयम्, व्यपदेशार्थवत्त्वाय । न च ब्रह्मविद: सर्वगत-ब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मणः उत्कान्तिः गतिर्वो उपप-द्यते, निमित्ताभावात्। 'अत्र ब्रह्म समइनुते ' इति च एवं-जातीयकाः श्रुतयो गत्युत्कान्त्योरभावं सूचयन्ति ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

स्मर्थतेऽपि च महाभारते गत्युतकान्त्योरभावः — ' सर्व-भूतात्मभूतस्य सम्यग्भृतानि पदयत: । देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः ' इति । ननु गतिरपि ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य स्मर्थते - 'शुकः किल वैयासिकर्मुमु-क्षुरादित्यमण्डलम्भिप्रतस्थे पित्रा चा**नुग**म्याहूतो भो इति प्रतिशुश्राव ' इति—— न ; सशरीरस्यैव अयं योगबळेन वि-शिष्टदेशप्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यम् , सर्वभूतदः-इयत्वाद्युपन्यासातः; न हि अज्ञारीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः ; तथा च तत्त्रैवोपसंहतम्— ' शुकस्तु मारु-ताच्छीचां गतिं कुत्वान्तरिक्षगः । दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवत् वहित । तस्मादभावः परब्रह्मविदो गत्युत्कान्त्योः ; गतिश्रुतीनां तु विषयमुपरिष्टाद्याख्या-स्यामः ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

तानि पुनः प्राणशब्दोदितानि इन्द्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदः तिसमन्नेव परिसम्जासानि प्रलीयन्ते; कस्मात् ? ७. वागादि- तथा हि आह श्रुतिः—'एवमेवास्य परिद्र-ल्याधि- ष्रुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं करणम् । प्राप्यास्तं गच्छन्ति 'इति । ननु 'गताः कलाः पश्चदश प्रतिष्ठाः 'इति विद्वद्विषयैवापरा श्रुतिः परस्मादात्मनोऽन्यत्रापि कलानां प्रलयम् आह स्म— न; सा खलु व्यवहारापेक्षा— पार्थिवाद्याः कलाः प्रथि-व्यादितेव स्वप्रकृतीरपियन्तीति; इतरा तु विद्वत्प्रतिपत्त्य-पेक्षा— कृत्स्तं कलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैव संपद्यत इति; तस्माददोषः ॥

अविभागो वचनात्॥ १६॥

स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किम् इतरेषामिव सावशेषो भवति, आहोस्वित्रिरवशेष इति । तत्र प्रलयसामान्यात् शक्यवशेषताप्रसक्तौ व्रवीति -- अविभागापित्तरेवेति ; कुत:?

८. अविभागा- वचनात ; तथा हि कलाप्रलयमुक्त्वा धिकरणम् । वक्ति— 'भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इसेवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति ' इति । अवि-द्यानिमित्तानां च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेष-त्वोपपत्तिः । तम्मादविभाग एवेति ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामध्यीत्तच्छेषगत्यन-स्मृतियोगाच हार्दानुगृहीतः ज्ञाताधिकया ॥ १७ ॥

समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता; संप्रति तु अ-परविद्याविषयामेव चिन्तामनुवर्तयति । समाना च आसृत्यु-९. तदोकोऽधि- पक्रमात् विद्वद्विदुषोक्तःकान्ति:- इत्युक्त-करणम्। म्; तम् इदानीं सृत्युपक्रमं दर्शयति । तस्य उपसंहतवागादिकलापस्योचिक्रमिषतो विज्ञानासनः, ओक: आयतनं हृद्यम्-' स एतास्तेजोमात्राः समभ्याद्दा-नो हृद्यमेवान्ववकामति 'इति श्रुते:, तद्यप्रज्वलनपूर्विका चक्षुरादिस्थानापादाना च उत्क्रान्ति: श्रूयते—'तस्य हैत- स्य हृद्यस्यामं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आसा निष्कामति चक्षुष्टो वा मूर्झो वान्येभ्यो वा इररिरदेशेभ्यः ' इति । सा किमनियमेनैव विद्वद्विदुषोर्भवति, अथास्ति कश्चिद्विदुषो वि-शेषनियम:- इति विचिकित्सायाम् , शुत्यविशेषाद् नियमप्राप्तौ, आचष्टे—समानेऽपि हि विद्वद्विदुषोर्ह्वद्यात्रप्रद्योतने तत्प्र-काशितद्वारत्वे च, मूर्थस्थानादेव विद्वान्निष्कामति, स्थाना-न्तरेभ्यस्तु इतरे; कुतः! विद्यासामर्थ्यात्; यदि विद्वानिप इतरवत् यतः कुतश्चिद्देहदेशात् उत्कामेत्, नैव उत्कृष्टं छोकं लभेत, तत्र अनर्थिकैव विद्या स्यात् । तच्छेषगत्यनुस्मृतियो-गाच-विद्यारोषभूता च मूर्धन्यनाडीसंबद्धा गति: अनुशी-लियतव्या विद्याविशेषेषु विहिता; तामभ्यस्यन् तयैव प्रति-ष्ठत इति युक्तम् । तस्मात् हृदयालयेन ब्रह्मणा सूपासितेन अनुगृहीतः तद्भावं समापन्नो विद्वान् मूर्धन्ययैव शताधिकया शताद्तिरिक्तया एकशततम्या नाड्या निष्कामति, इतरा-भिरितरे। तथा हि हार्दविद्यां प्रकृत्य समामनन्ति- ' शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनि:सृतैका । तयोर्ध्वमायत्रमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ' इति ॥

रइम्यनुसारी ॥ १८॥

अस्ति हार्दविद्या 'अथ यदिद्मस्मिन्त्रह्मपुरे दहरं पुण्ड-रीकं वेदम ' इत्युपक्रम्य विहिता; तत्प्रिकियायाम् 'अथ या १०. रक्ष्म्याध- एता हृदयस्य नाड्यः ' इत्युपक्रम्य सप्र-करणम्। पश्चं नाडीर्दिमसंबन्धमुक्त्वा उक्तम् — 'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्कामस्यथैतैरेव रिदमभिरूर्ध्वमा-क्रमते ' इति ; पुनश्चोक्तम्— 'तयोर्ध्वमायत्रमृतत्वमेति ' इति; तस्मात् शताधिकया नाड्या निष्कामन् रश्म्यनु-सारी निष्कामतीति गम्यते । तत् किम् अविशेषेणैव अहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रदम्यनुसारित्वम्, आहोस्विद्हन्येव -इति संशये सति, अविशेषश्रवणात् अविशेषेणैव तावत् रक्म्यनुसारीति प्रतिज्ञायते ॥

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावदेहभा-वित्वाइर्शयति च ॥ १९ ॥

अस्ति अहनि नाडीरदिमसंबन्ध इति अहनि मृतस्य स्यात् रइम्यनुसारित्वम् ; रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात् , नाडी-रिश्मसंबन्धविच्छेदात्— इति चेत् , न, नाडीरिश्मसं-वन्धस्य यावदेहभावित्वात्; यावदेहभावी हि शिराकिरण-संपर्क: ; दर्शयति चैतमर्थे श्रुति:— 'अमुष्मादादिखात्त्र- तायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः 'इति; निदाघसमये च निशास्वपि किरणानुवृत्तिरूपलभ्यते, प्रतापादिकार्यदर्शनात्; स्तोकानु-वृत्तेस्तु दुर्छक्ष्यत्वम् ऋत्वन्तररजनीषु, शैशिरेष्विव दुर्दिनेषु; 'अहरेवैतद्वात्रौ दधाति' इति च एतदेव दर्शयति । यदि च रात्रौ प्रेत: विनैव रइम्यनुसारेण ऊर्ध्वमाक्रमेत, रइम्य-नुसारानर्थक्यं भवेत् ; न ह्येतत् विशिष्य अभिधीयते-यो दिवा प्रैति, स रइमीनपेक्ष्योर्ध्वमाक्रमते, यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यैवेति; अथ तु विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधमा-त्रेण नोर्ध्वमाक्रमेत, पाक्षिकफला विद्येति अप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यात् , मृत्युकालानियमात् ; अथापि रात्रावुपरतोऽहराग-मम् उदीक्षेत, अहरागमेऽप्यस्य कदाचित् अरिकमसंब-न्धाई शरीरं स्यात् पावकादिसंपर्कात् ; 'स याविश्विप्येन्म-नस्तावदादित्यं गच्छति ' इति च श्रुति: अनुदक्षिां दर्श-यति । तस्मात् अविशेषेणैव इदं रात्रिंदिवं रदम्यनुसा-रित्वम् ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २०॥

अत एव च उदीक्षानुपपत्ते:, अपाक्षिकफलत्वाच वि-द्याया:, अनियतकालत्वाच मृत्यो:, दक्षिणायनेऽपि म्रियमा- णो विद्वान् प्राप्तोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राशस्त्रप्र११. दक्षिणायना- सिद्धेः, भीष्मस्य च प्रतीक्षादर्शनात्, 'आधिकरणम् । पूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान् '
इति च श्रुतेः, अपेक्षितव्यमुत्तरायणम्— इतीमामाशङ्काम्
अनेन सूत्रेणापनुदति; प्राशस्त्यप्रसिद्धिः अविद्वद्विषया; भीष्मस्य प्रतिपालनम् आचारपरिपालनार्थे पितृप्रसादलब्धस्वच्छन्दमृत्युताख्यापनार्थे च। श्रुतेस्तु अर्थे वक्ष्यति 'आतिवाहिकास्तालिङ्कात् ' इति ॥

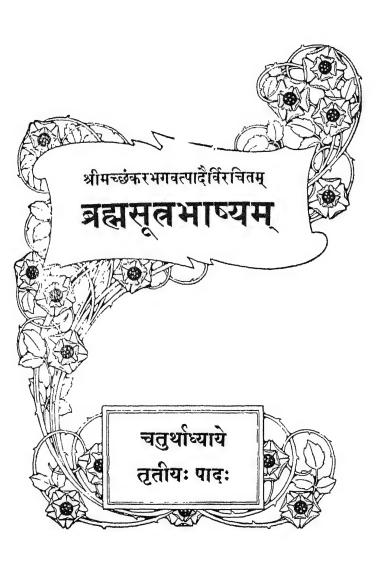
नतु च 'यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्ति चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ 'इति कालप्राधान्येन उपक्रम्य अहरादिकालिविशेषः स्मृतावनावृत्तये नियतः; कथंरात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायात्— इत्यत्रोच्यते—

योगिनः प्रति च स्मर्थते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

योगिन: प्रति च अयम् अहरादिकालविनियोग: अनावु-त्तये सार्यते; स्मार्ते चैते योगसांख्ये, न श्रौते; अतो विष-यभेदात् प्रमाणविशेषाच नाख स्मार्तख कालविनियोगस्य श्रीतेषु विज्ञानेषु अवतारः । ननु 'अग्निज्योतिरहः शुक्तः षण्मासा उत्तरायणम् । धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ' इति च श्रीतावेतौ देवयानापितृयाणौ प्रत्यभिक्षायेते स्मृतावपीति, उच्यते— 'तं कालं वक्ष्यामि ' इति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानात् विरोधमाशङ्कय अयं परिहारः उक्तः । यदा पुनः स्मृतावपि अग्न्याद्या देवता एव आतिवाहिक्यो गृह्यन्ते, तदा न कश्चिद्विरोध इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
शारीरकमीमांसासूत्रभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।।

s. w. III. 17

तृतीयः पादः॥

स्टर्यपक्रमात् समानोक्कान्तिरि-त्युक्तमः; सृतिस्तु श्रुत्यन्तरेष्वनेकधाः श्रूयते— नाडीरिइमसंबन्धेनैका 'अ-थैतैरेव रिइमिमक्तर्ध्व आक्रमते' इति ; अचिरादिकैका 'तेऽचिषमिमसंभव-न्त्यचिषोऽहः' इति ; 'स एतं देवयानं

पन्थानमासाद्याग्निलोकमागच्छिति दस्यन्या; 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकास्प्रैति स वायुमागच्छिति इस्यपरा; 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति दिति च अपरा। तत्र संशयः—
किं परस्परं भिन्ना एताः सृतयः, किं वा एकैव अनेकिवशेषणेति। तत्र प्राप्तं तावत्—भिन्ना एताः सृतय इति,
भिन्नप्रकरणत्वात्, भिन्नोपासनशेषत्वाचः; अपि च 'अथैतैरेव रिश्मभिः' इस्यवधारणम् अर्चिराद्यपेक्षायाम् उपरुध्येत, त्वरावचनं च पीड्येत—'स यावित्क्षप्येन्मनस्तावदादिस्यं गच्छिति दितः, तस्मादन्योन्यभिन्ना एवैते पन्थान
इति। एवं प्राप्ते, अभिद्ध्यहे—

अर्चिरादिना तत्प्रथितः॥१॥

अर्चिरादिनेति ; सर्वो ब्रह्म प्रेप्सुः अर्चिरादिनैवाध्वना रंहतीति प्रतिजानीमहे; कुतः? तत्प्रथिते:; प्रथितो ह्येष १. अर्विराय- मार्गः सर्वेषां विदुषाम् ; तथा हि पञ्चा-धिकरणम् । भ्रिविद्याप्रकरणे- 'येचामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते ' 'इति विद्यान्तरशीिलनामपि अर्चिरादिका सृतिः श्राव्यते । स्यादेतत्-यासु विद्यासु न काचिद्गतिरु-च्यते, तासु इयमचिरादिका उपतिष्ठताम्; यासु तु अन्या श्राव्यते, तासु किमित्यर्चिराद्याश्रयणमिति, अत्रोच्यते-भवेदेतदेवम् , यद्यत्यन्तभिन्ना एव एताः सृतयः स्युः ; एकैव त्वेषा सृति: अनेकविशेषणा ब्रह्मछोकप्रपदनी कचित् केन-चित् विशेषणेनोपलक्षितेति वदामः, सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञा-नान् इतरेतरिवशेषणविशेष्यभावोपपत्ते: ; प्रकरणभेदेऽपि हि विद्यैकत्वे भवति इतरेतरविशेषणोपसंहारवत् गतिवि-शेषणानामप्युपसंहार: ; विद्याभेदेऽपि तु गत्येकदेशप्रत्याभ-ज्ञानात् गन्तव्याभेदाच गत्यभेद एव; तथा हि — 'ते तेषु ब्रह्मछोकेषु परा: परावतो वसन्ति ' तस्मिन्वसन्ति शाश्वतीः समाः' 'सा या ब्रह्मणो जितियी व्युष्टिस्तां जिति जयित तां व्युष्टिं व्यर्जते 'तदा एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दति दित च तत्र तत्र तद्व एकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणं प्रदर्श्यते । यत्तु 'एतेरंव ' इत्यव-धारणम् अचिराद्याश्रयणे न स्यादिति, नेष दाषः, रिन्नप्राप्तिपरत्वाद्स्य; न हि एक एव शब्दो रह्मांश्च प्रापयितुमह्निति, अचिरादींश्च व्यावर्तयितुम्; तस्मान् रिह्मसंबन्ध एवा-यमवधार्यत इति द्रष्टव्यम् । त्वरावचनं तु अचिराद्यपेक्षाया-मिप गन्तव्यान्तरापेक्ष्या क्षेप्रधार्थत्वान् नोपरूध्यते – यथा निमेपमात्रेणात्रागम्यत इति । अपि च 'अथैतयोः पथोर्न कन्तरेणचन' इति मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टं तृतीयं स्थानमाचक्षाणा पितृयाणव्यतिरिक्तमेकमेव देवयानमर्चिरादिपर्वाणं पन्थानं प्रथयति; भूयांन्यर्चिरादिसृतौ मार्गपर्वाणि, अल्पीयांसि त्वन्यत्र; भूयसां च आनुगुण्येन अल्पीयसां नयनं न्याय्यमित्यतोऽपि अचिरादिना तत्प्रथितेरित्युक्तम् ॥

वायुमब्दादविद्योषविद्योषाभ्याम् ॥ २ ॥

केन पुनः संनिवेशविशेषेण गतिविशेषणानाम् इतरेतर-विशेषणिवशेष्यभावः—इति तदेतन् सुहृद्भूत्वा आचार्यो प्रथ-२. वाष्विध- यति । 'स एतं देवयानं पन्थानमासाद्या-करणम् । भिलोकमागच्छिति स वायुलोकं स वरुण-लोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापितलोकं स ब्रह्मलोकम् ' इति कौषीतिकनां देवयानः पन्थाः पठ्यते; तत्र अचिरिम-लोकशब्दौ तावत् एकार्थौ ज्वलनवचनत्वादिति नाव संनिवेशक्रम: कश्चिदन्वेष्य:; वायुस्तु अर्चिरादौ वर्सनि कतमस्मिन्स्थाने निवेशयितव्य इति, उच्यते— 'ते-ऽचिषमेवाभिसंभवन्याचिषोऽहरह्व आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमा-णपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं सं-वत्सरादादित्यम् ' इत्यत्र संवत्सरात्पराश्वम् आदित्याद्वीश्वं वायुमभिसंभवन्ति ; कस्मात् ? अविशेषविशेषाभ्याम् । त-था हि 'स वायुळोकम्' इत्यत्र अविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रयन्तरेण विशेषोपदेशो हश्यते— 'यदा वै पुरुषोऽस्मा-ह्रोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति ' इति ; एतस्मात् आदित्यात् वायोः पूर्वत्वदर्शनात् विशेषात् अब्दादित्ययोरन्तराले वायुर्निवेशयितव्यः । कस्मात्पुनरग्नेः परत्वदर्शनाद्विशेषादर्चिषोऽनन्तरं वायुर्न निवेदयते ? नैषो-ऽस्ति विशेष इति वदाम: ; नन्दाहृता श्रुति:- 'स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलोकमागंच्छति स वायुलोकं स वरुणलो-कम् ' इति ; उच्यते-केवलोऽत पाठः पौर्वापर्येणावस्थितः, नात क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति ; पदार्थोपदर्शनमात्रं ह्यत क्रियते— एतं एतं च आगच्छतीति; इतरत्र पुनः, वायुप्रत्तेन रथचक्रमात्रेण च्छिद्रेण ऊर्ध्वमाक्रम्य आदित्यमागच्छतीति— अवगम्यते क्रमः; तस्मात् सूक्तम् अविशेषविशेषाभ्यामिति । वाजसनेयिनस्तु 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यम्' इति समामनित; तत्र आदित्यानन्तर्याय देवलोकाद्वायुम-भिसंभवेयुः; 'वायुमब्दात्' इति तु च्छन्दोगश्रुत्यपेक्षयो-क्तम् । छान्दोग्यवाजसनेयकयोस्तु एकत्र देवलोको न विद्यते, परत्र संवत्सरः; तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययात् उभाविप उभयत्र प्रथियतव्यो; तत्रापि माससंवन्धात्संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यम् ॥

तडितोऽधि वरुणः संबन्धात्॥३॥

'आदित्याचनद्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम्' इत्यस्या विद्युत उपिष्टात् 'स वरुणलोकम्' इत्ययं वरुणः संबध्येत ; अस्ति ३. तिडदिधि हि संबन्धो विद्युद्धरुणयोः ; यदा हि करणम्। विशाला विद्युतस्तीत्रस्तनितिनिर्घोषा जीमू-तोदरेषु प्रमृत्यिन्त, अथ आपः प्रपतिन्त ; 'विद्योतते स्तन-यति विष्ट्यिति वा' इति च ब्राह्मणम् ; अपां च अधिपति-वरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः ; वरुणादिध इन्द्रप्रजापती स्थानान्तराभावात् पाठसामर्थ्याच ; आगन्तुकत्वादिप वरु- णादीनामन्ते एव निवेशः, वैशेषिकस्थानाभावात् ; विद्युच अन्त्या अचिरादौ वर्त्भनि ॥

आतिवाहिकास्तछिङ्गात्॥४॥

तेष्वेव अर्चिरादिषु संज्ञयः— किमेतानि मार्गचिह्नानि, उत भोगभूमयः, अथवा नेतारो गन्तॄणामिति । तत्र मार्ग-४. आतिवाहिका- लक्षणभूता अर्चिरादय इति तावत्प्राप्तम्,

श्र. आत्वाहका- उद्यंग्यूता जापराय्य श्रेत तार्यात्य, धिकरणम्। तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य; यथा हि लोके कश्चिद्रामं नगरं वा प्रतिष्ठासमानोऽनुशिष्यते—गच्छ इतस्त्व- ममुं गिरिं ततो न्यप्रोधं ततो नदीं ततो प्रामं ततो नगरं वा प्राप्त्यसीति— एविमहापि 'अचिषोऽहरह आपूर्यमाणपश्चम्' इत्याचाह । अथवा भोगभूमय इति प्राप्तम्; तथाहि लोक- शब्देन अग्न्यादीननुबन्नाति— 'अग्निलोकमागच्छिति ' इत्यादि; लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते— 'मनुष्य- लोकः पिन्लोको देवलोकः ' इति च; तथा च ब्राह्मणम्— 'अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्जन्ते ' इत्यादि । तस्मान्नातिवाहि- का अचिरादयः । अचेतनत्वाद्प्येषामातिवाहिकत्वानुपपत्तिः; चेतना हि लोके राजनियुक्ताः पुरुषा दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्यान् अतिवाहयन्तीति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः— आतिवाहिका एवेते भवितुमईन्ति; कुतः श तिल्ङ्कात्; तथा हि—'चन्द्रम-

सो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयति ' इति सिद्धवद्गमयितृत्वं दर्शयति ; तद्वचनं तद्विषयमेवोपक्षीणामिति चेत् , न, प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिपरत्वाद्विशेषणस्य ; यद्यार्चिरा-दिपु पुरुषा गमयितारः प्राप्ताः ते च मानवाः, ततो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणम्— अमानव इति ॥

नतु तिहाङ्गमात्रमगमकम् , न्यायाभावात् ; नैष दोषः—

उभयव्यामोहात्तिसद्धेः ॥ ५ ॥

ये तावदि स्वारिमार्गगाः ते देहवियोगात् संपिण्डितक-रणयामा इति अस्वतन्त्राः, अचिरादीनामण्यचेतनत्वादस्वा-तन्त्र्यम्—इत्यतः अचिराद्यभिमानिनश्चेतना देवताविशेषा अतियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते; छोकेऽपि हि मक्तम्-छितादयः मंपिण्डितकरणाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवन्ति । अनवस्थितत्वादप्यचिरादीनां न मार्गछक्षणत्वोपपात्तिः; न हि रात्रो प्रेतस्य अहःस्वरूपाभिसंभव उपपद्यते; न च प्रतिपाछनमम्तीत्युक्तं पुरस्तात्; ध्रुवत्वाक्तु देवतात्मनां नायं दोषो भवति। अचिरादिशब्दता च एषाम अचिराद्यभिमाना-दुपपद्यते; 'अचिषोऽहः' इत्यादिनिर्देशस्तु आतिवाहिक-त्वेऽपि न विरुध्यते—अचिषा हेतुना अहरभिसंभवति, अहा

पा. ३.

हेतुना आपूर्यमाणपक्षमिति ; तथा च लोके प्रसिद्धेष्वप्या-तिवाहिकेषु एवंजातीयक उपदेशो दृश्यते-गच्छ त्वम् इतो बलवर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति। अपि च उपक्रमे 'तेऽचिरभिसंभवन्ति' इति संबन्धमात्रमुक्तम् , न संबन्धविशेष: कश्चित्; उपसंहारे तु 'स एतान्त्रह्म गम-यति ' इति संबन्धविशेष: अतिवाह्यातिवाहकत्वलक्षण उक्तः ; तेन स एवोपऋमेऽपीति निर्धार्थते । संपिण्डितकरणत्वादेव च गन्तृणां न तत्र भोगसंभव:; लोकशब्दस्तु अनुपमुञ्जा-नेष्वपि गन्तृषु गमयितुं शक्यते, अन्येषां तह्नोकवासिनां भोगभूमित्वात् । अत: अग्निस्वामिकं छोकं प्राप्त: अग्निना अतिवाह्यते, वायुस्वामिकं प्राप्तो वायुना-- इति योजयित-व्यम् ॥

कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे वरुणादिषु तत्संभव: १ वि-द्युतो ह्यघि वरुणादय उपश्चिप्ताः, विद्युतस्त्वनन्तरम् आ ब्रह्मप्राप्तेः अमानवस्यैव पुरुषस्य गमयितृत्वं श्रुतम्-इत्यत उत्तरं प्रति-

वैद्युतेनैव ततस्तच्छूतेः॥ ६॥

ततो विद्युद्भिसंभवनादृर्ध्व विद्युद्नन्तरवर्तिनैवामानवेन पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्य- वगन्तव्यम् , 'तान्वैद्युतात्पुरुषोऽमानवः स एत्य ब्रह्म-लोकं गमयति ' इति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणाद्यस्तु तस्यैव अप्रतिबन्धकरणेन साहाय्यानुष्ठानेन वा केनचित् अनुप्राहका इत्यवगन्तव्यम् । तस्मात्साधूक्तम् आतिवा- ' हिका देवतात्मानोऽर्चिरादय इति ॥

कार्ये बादिरस्य गत्युपपत्तेः॥ ७॥

'स एनान्ब्रह्म गमयति' इत्यत्र विचिकित्स्यते— किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयित, आहोस्वित्परमेवाविकृतं मुख्यं ५. कार्याधि- ब्रह्मोति । कुतः संशयः १ ब्रह्मशब्दप्रयो- करणम् । गात्, गतिश्रुतेश्च । तत्र कार्यमेव सगुण-मपरं ब्रह्म एनान्गमयत्यमानवः पुरुष इति बादिरराचार्यो मन्यते ; कुतः १ अस्य गत्युपपत्ते:— अस्य हि कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते, प्रदेशवत्त्वात् ; न तु परिस्मिन्ब्रह्मणि गन्तृत्वं गन्तव्यत्वं गतिर्वा अवकल्पते, सर्वगतत्वात्प्रत्यगात्म-त्वाच गन्तृणाम् ॥

विशेषितत्वाच ॥ ८॥

'ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति' इति च श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वात् कार्यब्रह्मविषयैव

पा ३.

गतिरिति गम्यते; न हि बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन्त्रह्म-ण्यवकल्पते ; कार्ये तु अवस्थाभेदोपपत्ते: संभवति बहुवच-नम् । लोकश्रुतिरिप विकारगोचरायामेव संनिवेशविशिष्टायां भोगभूमावा असी ; गौणी त्वन्यत्र 'ब्रह्मैव लोक एष सम्राट् ' इत्यादिषु । अधिकरणाधिकर्तव्यानिर्देशोऽपि पर-स्मिन्ब्रह्मणि अनाश्वसः स्यात् । तस्मात् कार्यविषयमेवेदं नयनम् ॥

ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते, समन्वये हि समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति स्थापितम- इत्यत्रो-च्यते-

सामीप्यातु तद्यपदेशः॥ ९॥

तु-शब्द आशङ्काव्यावृत्त्यर्थः ; परब्रह्मसामीप्यात् अपरस्य ब्रह्मण:, तस्मित्रपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसंबन्धं कचित्कैश्चिद्विकारधर्मेंर्मनोमयत्वा-दिभि: उपासनाय उपदिश्यमानम् अपरमिति स्थिति: ॥

ननु कार्यप्राप्तौ अनावृत्तिश्रवणं न घटते; न हि परस्मा-द्वहाणोऽन्यत कचिन्नित्यतां संभावयन्ति ; दर्शयति च देव-यानेन पथा प्रस्थितानामनावृत्तिम्-' एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त नावर्तन्ते 'इति, तेषामिह न पुनरावृत्तिर- स्ति-' तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ' इति च ; अत्र ब्रमः-

कार्याखये तदध्यक्षेण सहातः पर-मभिधानात्॥ १०॥

कार्यत्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैव उत्पन्नसम्य-ग्दर्शनाः सन्तः, तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सह अतः परं प-रिशुद्धं विष्णोः परमं पदं प्रतिपद्यन्ते—इतीत्थं क्रममक्तिः अनावृत्त्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या । न ह्यञ्जसैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः संभवतीत्युपपादितम् ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति— 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सं-प्राप्ते प्रतिसंचरे । परखान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद-म् ' इति । तस्मात्कार्यत्रह्मविषया एव गतिश्रुतय: इति सिद्धान्तः ॥

कं पुन: पूर्वपक्षमांशङ्कय अयं सिद्धान्त: प्रतिष्ठापित: 'कार्यं बादरिः' इत्यादिनेति, स इदानीं सूत्रैरेवोपद्दर्यते—

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२॥

ः जैमिनिस्त्वाचार्यः (स_ाएनान्त्रह्या गमयति े इद्येत्र परमें स

व ब्रह्म प्रापयतीति मन्यते; कुतः १ मुख्यत्वात् । परं हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनम्, गौणमपरम्; मुख्यगौ-णयोश्च मुख्ये संप्रत्ययो भवति ॥

द्र्शनाच ॥ १३ ॥

'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति च गतिपूर्वकममृतत्वं दर्शयितः; अमृतत्वं च परिसान्ब्रह्मण्युपपद्यते, न कार्ये, वि-नाशित्वात्कार्यस्य—'अथ यत्रान्यत्पद्यति तदल्पं तन्मर्सम्' इति प्रवचनात् परिवषयैव च एषा गतिः कठवछीषु पठ्यते; न हि तत्र विद्यान्तरप्रक्रमोऽस्ति—'अन्यत्र धर्मोद्न्यत्राध-मात्' इति परस्यैव ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वात्॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्याभिसंधिः॥ १४॥

अपि च 'प्रजापते: सभां वेदम प्रपद्ये 'इति नायं कार्य-विषय: प्रतिपत्त्यभिसंधि:, 'नामरूपयोर्निर्वाहिता ते यदन्तरा तद्भक्ष 'इति कार्यविलक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वात्; 'यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम् 'इति च सर्वासत्वेनोपक्रम-णात्; 'न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः 'इति च परस्यैव ब्रह्मणो यशोनामत्वप्रसिद्धेः । सा चेयं वेदम-प्रतिपत्तिर्गतिपूर्विका हार्दविद्यायामुदिता— 'तद्पराजिता पु- र्बह्मणः प्रभुविमितं हिरण्मयम् इत्यत्र । परेरपि च गत्य-र्थत्वात् मार्गापेक्षता अवसीयते । तस्मात्परब्रह्मविषया गति-श्रुतय इति पक्षान्तरम् । तावेतौ द्वौ पक्षावाचार्येण सूत्रितौ— गत्युपपत्त्यादिभिरेकः, मुख्यत्वादिभिरपरः । तत्र गत्युपप-त्त्यादयः प्रभवन्ति मुख्यत्वादीनाभासियतुम्, न तु मुख्य-त्वाद्यो गत्युपपत्त्यादीन् इति आद्य एव सिद्धान्तो व्या-ख्यातः, द्वितीयस्तु पूर्वपक्षः । न ह्यसत्यपि संभवे मुख्यस्यै-वार्थस्य प्रहणमिति कश्चिदाज्ञापयिता विद्यते। परविद्याप्रकर-णेऽपि च तत्स्तुत्यर्थे विद्यान्तराश्रयगत्यनुकीर्तनमुपपद्यते-'विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इतिवत् । 'प्रजापते: सभां वेइम प्रपद्ये ' इति तु पूर्ववाक्यविच्छेदेन कार्येऽपि प्रतिप-त्त्यभिसंधिर्न विरुध्यते । सगुणेऽपि च ब्रह्मणि सर्वात्मत्व-संकीर्तनम् 'सर्वकर्मा सर्वकामः' इत्यादिवत् अवकल्पते । तस्मादपरविषया एव गतिश्रुतयः॥

केचित्पुनः पूर्वाणि पूर्वपश्चसूत्राणि भवन्ति उत्तराणि सिद्धान्तसूत्राणि— इत्येतां व्यवस्थामनुरुध्यमानाः परविषया एव गतिश्रुतीः प्रतिष्ठापयन्ति ; तत् अनुपपन्नम् , गन्तव्य-त्वानुपपत्तेन्नद्धाणः ; यत्सर्वगतं सर्वान्तरं सर्वात्मकं च परं नद्धा 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्वद्धां ' 'य आत्मा सर्वान्तरः' 'आत्मैवेदं सर्वम् ' 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ' इत्यादिश्रुतिनिर्घारितविशेषम्—तस्य गन्तव्यता न कदाचिद्प्युपपद्यते ; न हि गतमेव गम्यते ; अन्यो ह्यन्यद्गच्छ-तीति प्रसिद्धं लोके। ननु लोके गतस्यापि गन्तव्यता देशान्तर-विशिष्टस्य दृष्टा-यथा पृथिवीस्थ एव पृथिवीं देशान्तरद्वारेण गच्छति, तथा अनन्यत्वेऽपि बालस्य कालान्तरविशिष्टं वार्धकं स्वात्मभूतमेव गन्तव्यं दृष्टम्, तद्वत् ब्रह्मणोऽपि सर्वशक्त्युपेतत्वात् कथंचित् गन्तव्यता स्यादिति-न, प्रतिषिद्धसर्वेविशेषत्वाद्भद्धणः ; 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ' 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम् ' 'स वा-ह्याभ्यन्तरो हाजः ' 'स वा एष महानज आत्माजरोऽमरो-ऽमृतोऽभयो ब्रह्म ' 'स एष नेति नेत्यात्मा ' इत्यादिश्चिति-स्मृतिन्यायभ्यो न देशकालादिविशेषयोगः परमात्मनि क-ल्पयितुं शक्यते, येन भूशदेशवयोवस्थान्यायेनास्य गन्त-व्यता स्यात् ; भूवयसोस्तु प्रदेशावस्थादिविशेषयोगादुपपद्यते . देशकालविशिष्टा गन्तव्यता । जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्व-श्रुतेरनेकशक्तित्वं ब्रह्मण इति चेत्, न, विशेषनिराकरण-श्रुतीनामनन्यार्थत्वात् 🕦 उत्पत्त्यादिश्रुतीनामपि समानमन-न्यार्थत्वमिति चेत्, न, तांसामेकत्वप्रतिपादंनपरत्वात् ;

मृदादिदृष्टान्तेर्हि सतो ब्रह्मण एकस्य सत्यत्वं विकारम्य च अनृतत्वं प्रतिपादयन् शास्त्रं नोत्पत्त्यादिपरं भवितु-महिति ॥

कस्मात्पुनकत्पत्त्यादिश्रुतीनां विशेषनिराकरणश्रुतिशेषत्व-म्, न पुनरितरशेषत्विमतरासामिति, उच्यते— विशेष-निराकरणश्रुतीनां निराकाङ्कार्थत्वात्; न हि आत्मन एक-त्वनित्यत्वशुद्धत्वाद्यवगतौ सत्यां भूय: काचिदाकाङ्का उपजायते, पुरुपार्थसमाप्तिबुद्धचुत्पत्तेः, 'तत्र को मोहः क: शोक एकत्वमनुपद्यतः ' 'अभयं वै जनक प्रा-प्रोऽसिं' 'विद्वान्न विभेति कुतश्चन । एतः ह वाव न तपति । किमह्र साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवम् ' इसादिश्रुतिभ्य:, तथैव च विदुषां तुष्टयनुभवादिद्र्शनात्, विकारानृताभिसंध्यपवादाच- 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव परयति ' इति ; अतो न विशेषनिराकरणश्रुती-नामन्यशेषत्वमवगन्तुं शक्यम् । नैवमुत्पत्त्याद्श्रितीनां नि-राकाङ्कार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति ; प्रस्यक्षं तु तासामन्यार्थ-त्वं समनुगम्यते; तथा हि -- 'तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेद्ममूळं भविष्यति 'इत्युपन्यस्य उद्कें सत एवैकस्य जगन्मूळस्य विज्ञेयत्वं दर्शयति; 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसं-विश्वान्ति । तद्विजिज्ञासस्य । तद्वस्य 'इति च; एवसुत्पत्त्या-दिश्रुतीनाम् ऐकात्म्यावगमपरत्वात् नानेकशक्तियोगो ब्रह्मणः; अतश्च गन्तव्यत्वानुपपत्तिः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ' 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति 'इति च परस्मिन्ब्रह्मणि गतिं निवा-रयति; तद्यख्यातम् 'स्पष्टो ह्येकेषाम् ' इत्यत्र ॥

गतिकल्पनायां च गन्ता जीवो गन्तव्यस्य ब्रह्मणः अव-यवः विकारः अन्यो वा ततः स्यात् , अत्यन्ततादात्म्ये गमनानुपपत्तेः । यद्येवम् , ततः किं स्यात् ? अत उच्यते— यद्येकदेशः, तेन एकदेशिनो नित्यप्राप्तत्वात् न पुनर्ब्रह्मगम-नमुपपद्यते ; एकदेशैकदेशित्वकल्पना च ब्रह्मण्यनुपपन्ना, निरवयवत्वप्रसिद्धेः । विकारपश्चेऽप्येतत्तुल्यम् , विकारेणापि विकारिणो नित्यप्राप्तत्वात् ; न हि घटो मृदात्मतां परित्यज्य अवतिष्ठते, परित्यागे वा अभावप्राप्तेः । विकारावयवपश्चयोश्च तद्वतः स्थिरत्वात् ब्रह्मणः संसारगमनमपि अनवक्त्य्प्तम् । अथ अन्य एव जीवो ब्रह्मणः, सोऽणुः व्यापी मध्यमपरि-माणो वा भवितुमईति ; व्यापित्वे गमनानुपपत्तिः ; मध्यम-परिमाणत्वे च अनित्यत्वप्रसङ्गः ; अणुत्वे कृतस्वश्ररीरवेदना-नुपपत्तिः ; प्रतिषिद्धे च अणुत्वमध्यमपरिमाणत्वे विस्तरेण पुरस्तात् । परस्माच अन्यत्वे जीवस्य 'तत्त्वमिस ' इत्यादि-शास्त्रवाधप्रसङ्गः । विकारावयवपक्षयोरिप समानोऽयं दोषः । विकारावयवयोस्तद्वतोऽनन्यत्वात् अदोष इति चेत्, न, मुख्यैकत्वानुपपत्तेः । सर्वेषु च एतेषु पक्षेषु अनिर्मोक्षप्रसङ्गः, संसार्योत्मत्वानिवृत्तेः ; निवृत्तौ वा स्वरूपनाशप्रसङ्गः, ब्रह्मा-त्मत्वानभ्युपगमाच ॥

यत्तु कैश्चिज्ञल्यते—नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माण्यनुष्ठीयन्ते प्रत्यवायानुत्पत्तये, काम्यानि प्रतिषिद्धानि च
परिह्रियन्ते स्वर्गनरकानवाप्तये, सांप्रतदेहोपभोग्यानि च कमाण्युपभोगेनैव क्षिप्यन्ते—इत्यतो वर्तमानदेहपातादूर्ध्व देहानतरप्रतिसंधानकारणाभावात् स्वरूपावस्थानलक्षणं कैवल्यं
विनापि ब्रह्मासत्तया एवंष्ट्रतस्थ सेत्खतीति—तदसत्, प्रमाणाभावात् । न द्येतत् शास्त्रण केनचित्प्रतिपादितम्—
मोक्षार्थी इत्थं समाचरेदिति । स्वमनीषया तु एतत्तर्कितम्—
यस्मात्कर्मनिमित्तः संसारः तस्मान्निमित्ताभावान्न भविष्यतीति । न च एतत् तर्कयितुं शक्यते, निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वात् । बहूनि हि कर्माणि जात्यन्तरसंचितानि इष्टानिष्टविपाकानि एकैकस्य जन्तोः संभाव्यन्ते । तेषां विरुद्धफलानां युगपदुपभोगासंभवात् कानिचिल्लब्धावसराणि इदं जन्म

निर्मिमते, कानिचित्तु देशकालनिमित्तप्रतीक्षाण्यासते-इत्यतः तेषामवशिष्टानां सांप्रतेनोपभोगेन क्षपणासंभवात् न यथाव-णितचरितस्यापि वर्तमानदेहपाते देहान्तरिनिमत्ताभावः श-क्यते निश्चेतुम् । कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च 'तद्य इह रमणी-यचरणाः ' 'ततः शेषेण ' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स्यादेतत् —नित्यनैमित्तिकानि तेषां क्षेपकाणि भविष्यन्तीति—तन न, विरोधाभावात्; सति हि विरोधे क्षेप्यक्षेपकभावो भव-ति; न च जन्मान्तरसंचितानां सुकृतानां नित्यनैमित्तिकैर-स्ति विरोध:, शुद्धिरूपत्वाविशेषात्; दुरितानां तु अशुद्धि-रूपत्वात् सति विरोधे भवतु क्षपणम्; न तु तावता देहा-न्तरनिमित्ताभावसिद्धिः, सुकृतनिमित्तत्वोपपत्तेः, दुरित-स्याप्यशेषक्षपणानवगमात् । न च नित्यनैमित्तिकानुष्टानात् प्रस्वायानुत्पत्तिमात्रम् , न पुनः फलान्तरोत्पत्तिः इति प्रमा-णमस्ति, फलान्तरस्याप्यनुनिष्पादिनः संभवात् ; स्मरति हि आपस्तम्बः—'तद्यथा आम्रे फलार्थे निमित्ते छायागन्धावन्-त्पद्येते एवं धर्म चर्यमाणम् अर्था अनूत्पद्यन्ते ' इति । न च असति सम्यग्दर्शने सर्वासना काम्यप्रतिषिद्धवर्जनं ज-न्मप्रायणान्तराले केनचित्प्रतिज्ञातुं शक्यम्, सुनिपुणा-नामिप सूक्ष्मापराधद्र्ञनात्; संशयितव्यं तु भवति;

तथापि निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वमेव । न च अनभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावस्य आत्मनः कैवल्यमाकाङ्कितुं शक्यम् , अग्न्यौष्ण्यवत् स्वभावस्यापरिहार्यत्वात् । स्यादेतत् — कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यम् अनर्थः, न तच्छक्तिः, तेन शक्त्यवस्थानेऽपि कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति—तच न । शक्तिसद्भावे कार्यप्रसवस्य
दुनिवारत्वात् । अथापि स्यात्— न केवछा शक्तिः कार्यमारभते अनपेक्ष्य अन्यानि निमित्तानिः; अत एकािकनी सा
स्थितापि नापराध्यतीति—तच न, निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन संबन्धेन नित्यसंबद्धत्वात् । तस्मात् कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावे सति आत्मानि, असत्यां विद्यागम्यायां ब्रह्मात्मतायाम् ,
न कथंचन मोक्षं प्रति आशा अस्ति । श्रुतिश्च— 'नान्यः
पन्था विद्यतेऽयनाय' इति ज्ञानादन्यं मोक्षमार्गं वारयति ॥

परस्मादनन्यत्वेऽिप जीवस्य सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः, प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रवृत्तेरिति चेत्— न, प्राक्प्रबोधात् स्वप्न-व्यवहारवत् तदुपपत्तेः; शास्त्रं च 'यत्र हि द्वैतिमिव भ-वित तदितर इतरं पश्यिति' इत्यादिना अप्रबुद्धविषये प्रत्यक्षादिव्यवहारमुक्त्वा, पुनः प्रबुद्धविषये— 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना तद्भावं

दर्शयति । तदेवं परब्रह्मविदो गन्तव्यादिविज्ञानस्य वाधित-त्वात् न कथंचन गतिरुपपाद्यितुं शक्या । किंविषया: पुन-र्गतिश्रुतय इति, उच्यते—सगुणविद्याविषया भविष्यन्ति । तथा हि-कचित्पञ्चामिविद्यां प्रकृत्य गतिरुच्यते, कचित्प-र्यङ्कविद्याम् , कचिद्वैश्वानरविद्याम् ; यत्रापि ब्रह्म प्रकृत्य गतिरुच्यते— 'यथा प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म ' इति 'अथ यदिद्मस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम' इति च, तत्रापि वामनीत्वादिभिः सत्यकामादिभिश्च गुणैः स-गुणस्यैव उपास्यत्वात संभवति गतिः। न कचित्परब्रह्मवि-षया गति: श्राव्यते, यथा गतिप्रतिषेध: श्रावित:- 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति दिति । 'ब्रह्मविदाप्तोति परम्' इसादिषु तु, सत्यपि आप्नोतेर्गसर्थत्वे, वर्णितेन न्यायेन देशान्तरप्राध्यसंभवात् स्वरूपप्रतिपत्तिरेवेयम् अविद्याध्यारो-पितनामरूपप्रविलयापेक्ष्या अभिधीयते— 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्मा-प्येति ' इत्यादिवत् इति द्रष्टन्यम् । अपि च परविषया गतिर्व्याख्यायमाना प्ररोचनाय वा स्यात् , अनुचिन्तनाय वा ; तत्र प्ररोचनं तावत् ब्रह्मविदो न गत्युक्त्या क्रियते, स्वसं-वेद्येनैव अव्यवहितेन विद्यासमर्पितेन स्वास्थ्येन तत्सिद्धे:; न च नित्यसिद्धनि:श्रेयसनिवेदनस्य असाध्यफलस्य विज्ञा- नस्य गत्यनुचिन्तनं काचिदपेक्षा उपपद्यते ; तस्मादपरविषया गति: । तत्र परापरब्रह्मविवेकानवधारणेन अपरास्मिन्ब्रह्माण वर्तमाना गतिश्रुतयः परस्मिन्नध्यारोप्यन्ते । किं द्वे ब्रह्मणी– परमपरं चेति ! बाढम् - 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार: ' इत्यादिदर्शनात् । किं पुन: परं ब्रह्म किम-परमिति, उच्यते— यत्र अविद्याकृतनामकृपादिविद्योषप्रतिषे-धान अम्थूलादिशब्दैर्बद्वोपदिश्यते, तत्परम् ; तदेव यत्र नाम-रूपादिविशेषेण केनचिद्विशिष्टम उपासनायोपदिश्यते-'मनो-मयः प्राणशरीरो भारूपः ' इत्यादिशब्दैः, तदपरम् । नन् एवमद्वितीयश्रुतिरूपरूध्येत- न, अविद्याकृतनामरूपोपाधि-कतया परिहृतत्वात्। तस्य च अपरत्रह्योपासनस्य तत्सं-निधौ श्रूयमाणम् 'स यदि पितृलोककामो भवति ' इलादि जगदेश्वयं छक्षणं संसारगोचरमेव फछं भवति, अनिवर्तित-त्वाद्विद्यायाः ; तस्य च देशविशेषावबद्धत्वात् तत्प्राप्त्यर्थ गमनमविरुद्धम् । सर्वगतत्वेऽपि च आत्मनः, आकाशस्येव घटादिगमने, बुद्धवाद्युपाधिगमने गमनप्रसिद्धिः इस्रवादिष्म 'तद्गुणसारत्वात्' इत्यत्र । तस्मात् 'कार्यं बाद्रिः' इत्येप एव स्थित: पक्ष:; 'परं जैमिनि:' इति तु पक्षान्तरप्रति-भानमात्रप्रदर्शनं प्रज्ञाविकासनायेति द्रष्टव्यम् ॥

अप्रंतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथादोषात्तत्कतुश्च ॥ १५ ॥

स्थितमेतत्— कार्यविषया गति:, न परविषयेति। इदिमदानीं संदिद्यते-- किं सर्वान्विकारालम्बनान् अवि-६. अप्रतीकालः शेषेणैव अमानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलो-कम्, उत कांश्चिदेवेति । किं तावत्प्राप्तम् ? करणम । सर्वेषामेव एषां विदुषाम् अन्यत्र परस्मा-द्वह्मण: गति: स्यात् ; तथा हि 'अनियम: सर्वासाम ' इत्यत्र अविशेषेणैव एषा विद्यान्तरेष्ववतारितेति । एवं प्राप्ते, प्रसाह-अप्रतीकालम्बनानिति : प्रतीकालम्बनान्वर्ज-यित्वा सर्वानन्यान्विकारालम्बनान् नयति ब्रह्मलोकम् इति बादरायण आचार्यो मन्यते; न हि एवम् उभयथाभावाभ्युप-गमे कश्चिद्दोषोऽस्ति, अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्व-प्युपासनेषूपपत्ते: । तत्ऋतुश्च अस्य उभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः ; यो हि ब्रह्मक्रतुः, स ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेत्—इति श्लिष्यते, 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति ' इति श्रुते:, न तु प्रतीकेषु ब्रह्मकतुत्वमस्ति, प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य । ननु, अब्रह्मऋतुरपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते ; यथा पञ्चा-मिविद्यायाम्- 'स एनान्ब्रह्म गमयति' इति— भवत्,

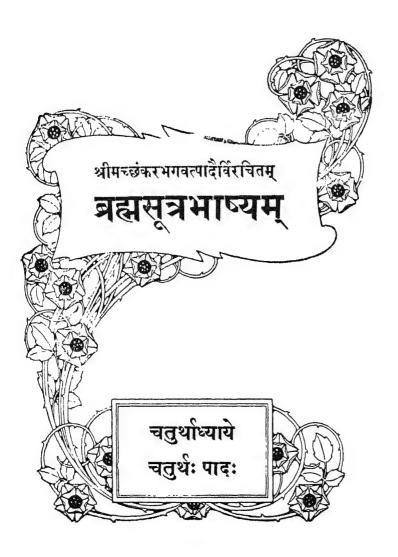
यत्र एवम् आहत्यवाद उपलभ्यते; तदभावे तु औत्सर्गिकेण तत्कतुन्यायेन ब्रह्मकतूनामेव तत्प्राप्तिः, न इतरेषाम्— इति गम्यते ॥

विशेषं च द्रीयति॥ १६॥

नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वसात्पूर्वस्मात् फलविशेषम् उत्तरसिन्नुत्तरस्मिन् उपासने दर्शयति— 'यावन्नान्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति ' 'वाग्वाव नान्नो भूयसी ' 'यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति ' 'मनो वाव वाचो भूयः ' इत्यादिना । स च अयं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानाम् उपपद्यते । ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात् कथं फलविशेषः स्यात् । तस्मात् न प्रतीकाल-म्बनानाम् इतरैस्तुल्यफलत्विमिति ॥

इति श्रीमत्परमद्दंसपरिवाजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
शारीरकमीमांसासूत्रभाष्ये
चतुर्थोध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ॥

वमेवेष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते ' इति श्रूयते । तत्र
संशय:—किं देवलोकाद्युपभोगस्थानेष्विव आगन्तुकेन केनचिद्विशेषेण
अभिनिष्पद्यते, आहोस्वित् आत्ममा-

त्रेणेति । किं तावत्प्राप्तम् ? स्थानान्तरेष्विव आगन्तुकेन केनचिद्रूपेण अभिनिष्पत्तिः स्यात् , मोक्षस्यापि फल्लद्वप्र-सिद्धेः, अभिनिष्पद्यत इति च उत्पत्तिपर्यायत्वात् ; स्वरूप-मात्रेण चेदभिनिष्पत्तिः, पूर्वावस्थासु स्वरूपानपायात् वि-भाव्येत ; तस्मात् विशेषेण केनचिद्भिनिष्पद्यत इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः—

संपद्माविभीवः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥ केवलेनैव आत्मना आविभीवति, न धर्मान्तरेणेति; कुतः ? 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ' इति स्वशब्दात् ; अ-१. संपद्या- न्यथा हि स्वशब्देन विशेषणमनवक्त्यप्तं विभावा- स्यात् । ननु, आत्मीयाभिप्रायः स्वशब्दो धिकरणम् । भविष्यति— न, तस्यावचनीयत्वात् ; येनैव हि केनचिद्रूपेणाभिनिष्पद्यते, तस्यैव आत्मीयत्वोपपत्तेः, स्वे-नेति विशेषणमनर्थकं स्यात् ; आत्मवचनतायां तु अर्थवत्— केवलेनैव आत्मरूपेणाभिनिष्पद्यते, न आगन्तुकेनापररूपे-णापीति ।।

कः पुनर्विशेषः पूर्वावस्थासु, इह च स्वरूपानपायसाम्ये सतीत्रत आह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात्॥२॥

योऽत्र अभिनिष्पद्यत इत्युक्तः, स सर्वबन्धविनिर्मुक्तः शुद्धेनैव आत्मना अवतिष्ठते; पूर्वत्र तु—अन्धो भवत्यपि रोदितीव विनाशमेवापीतो भवति—इति च अवस्थात्वयकछ-षितेन आत्मना—इत्ययं विशेषः। कथं पुनरवगम्यते—मुक्तोऽयभिदानीं भवतीति १ प्रतिज्ञानादित्याह। तथा हि— 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्याभि ' इति अवस्थात्रयदोष-विहीनम् आत्मानम् व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाय, 'अशरीरं वाव

सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृश्ततः ' इति च उपन्यस्य, 'स्वेन रूपे-णाभिनिष्पयते स उत्तमः पुरुषः ' इति च उपसंहरति; तथा आख्यायिकोपक्रमेऽपि 'य आत्मापहतपाप्मा ' इत्यादि मुक्तात्मविषयमेव प्रतिज्ञानम् । फल्लवप्रसिद्धिरपि मोक्षस्य बन्धनिवृत्तिमात्रापेक्षा, न अपूर्वोपजनापेक्षा । यदपि अभि-निष्पयत इत्युत्पत्तिपर्यायत्वम् , तदपि न अपूर्वावस्थापेक्षम— यथा रोगानिवृत्तौ अरोगोऽभिनिष्पयत इति, तद्वत् । तस्मा-ददोषः ।।

आत्मा प्रकरणात्॥ ३॥

कथं पुनर्मुक्त इत्युच्यते, यावता 'परं ज्योतिरुपसंपद्य' इति कार्यगोचरमेव एनं श्रावयति, ज्योति: शब्दस्य भौतिके ज्योतिषि रूढत्वात् । न च अनितृत्त्तो विकारिवषयात् क-श्चिन्मुक्तो भवितुमहीते, विकारस्य आर्तत्वप्रसिद्धेरिति—नेष दोष:, यतः आसौवात्र ज्योति: शब्देन आवेद्यते, प्रकरणात् ; 'य आसापहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' इति प्रकृते परिसान्त्रात्मिन न अकस्माद्भौतिकं ज्योतिः शक्यं प्रहीतुम् , प्रकृत-हानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात्; ज्योतिः शब्दस्तु आत्मन्यिष दृश्य-ते—'तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति । प्रपिचतं च एतत् 'ज्योतिर्दर्शनात्' इत्यत्र ॥

अविभागेन दृष्टत्वात्॥४॥

परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः, स किं परस्मादात्मनः पृथगेव भवति, उत अविभागेनैवाव-२. अविभागाधि- तिष्ठत इति वीक्षायाम् , 'स तत्र पर्येति ' करणम् । इत्यधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशात् 'ज्योति-रुपसंपद्य' इति च कर्तृकर्मनिर्देशात् भेदेनैवावस्थान-मिति यख मित:, तं व्युत्पादयति—अविभक्त एव परेण आत्मना मक्तोऽवतिष्ठते; कतः १ दृष्टत्वातः ; तथा हि-'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'यत्र नान्यत्पद्रयति' 'न तु तहितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ' इत्येवमादीनि वाक्यान्यविभागेनैव परमात्मानं दर्शयन्ति : यथादर्शनमेव च फलं युक्तम् , तत्कतुन्यायात् ; 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ' इति च एवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्या-न्यविभागमेव दर्शयन्ति ; नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च । भेद-निर्देशस्त अभेदेऽप्यूपचर्यते 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि ' इति, 'आत्मरतिरात्मक्रीड: ' इति च एव-मादिदर्शनात् ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः॥ ५ ॥

स्थितमेतत् 'स्वेन रूपेण' इत्यत्र—आत्ममात्ररूपेणाभिनिष्पद्यते, न आगन्तुकेनापररूपेणेति । अधुना तु तिद्विशेष३. ब्राह्माधि- बुभुत्सायामभिधीयते— स्वम् अस्य रूपं
करणम् । ब्राह्मम् अपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकरूपत्वावसानं तथा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च, तेन स्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते; कुतः १ उपन्यासादिभ्यस्तथात्वावगमात्; तथा हि 'य आत्मापहतपाप्मा'
इत्यादिना 'सत्यकामः सत्यसंकरूपः' इत्येवमन्तेन उपन्यासेन
एवमात्मकतामात्मनो बोधयति; तथा 'स तत्र पर्येति जक्षत्कीडन्रममाणः' इति ऐश्वर्यरूपमावेदयति, 'तस्य सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति' इति च; 'सर्वज्ञः सर्वेश्वरः'
इत्यादिन्यपदेशाश्च एवमुपपन्ना भविष्यन्तीति ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वा-दिस्यौद्धलोमिः ॥ ६ ॥

यद्यपि अपहतपाप्मत्वादयो भेदेनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते, तथापि शब्दविकल्पजा एव एते; पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं हि तत्र गम्यते; चैतन्यमेव तु अस्य आत्मनः स्वरूपिमिति त-न्मात्रेण स्वरूपेण अभिनिष्पत्तिर्युक्ता; तथा च श्रुति: 'एवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाद्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधन एव' इस्रे- वंजातीयका अनुगृहीता भविष्यति; सत्यकामत्वाद्यस्तु य-द्यपि वस्तुस्वरूपेणैव धर्मा उच्यन्ते—सत्याः कामा अस्येति, तथापि उपाधिसंबन्धाधीनत्वात्तेषां न चैतन्यवत् स्वरूपत्व-संभवः, अनेकाकारत्वप्रतिषेधात्; प्रतिषिद्धं हि ब्रह्मणोऽने-काकारत्वम् 'न स्थानतोऽपि परस्योभयिछिङ्गम्' इत्यत्र । अत एव च जक्षणादिसंकीर्तनमपि दुःखाभावमात्राभिप्रा-यं स्तुत्यर्थम् 'आत्मरितः' इत्यादिवत् । न हि मुख्यान्येव रितक्रीडामिथुनानि आत्मिनिमत्तानि शक्यन्ते वर्णयि-तुम्, द्वितीयविषयत्वात्तेषाम् । तस्मान्निरस्ताशेषप्रपञ्चेन प्र-सन्नेन अव्यपदेश्येन बोधात्मना अभिनिष्पद्यत इत्योडुलोमि-राचार्यो मन्यते ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः॥ ७॥

एवमपि पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि व्यव-हारापेक्षया पूर्वस्यापि उपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मस्य ऐश्वर्यरूपस्य अप्रत्याख्यानाद्विरोधं बादरायण आचार्यो मन्यते ॥

संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

हार्दविद्यायां श्रूयते — 'स यदि पितृ छोककामो भवति

मंकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति ' इत्यादि । तत्र संशयः संकल्पाधि — किं संकल्प एव केवल: पित्रादिसम्-त्थाने हेतु:, उत निमित्तान्तरसहित इति । तव सत्यपि 'संकल्पादेव' इति श्रवणे छोकवत् निमित्तान्त-रापेक्षता युक्ता; यथा छोके अस्मदादीनां संकल्पात् गमना-दिभ्यक्ष हेतुभ्यः पित्रादिसंपत्तिभविति एवं मुक्तस्यापि स्यात् ; एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति ; 'संकल्पादेव ' इति तु राज्ञ इव संकल्पितार्थसिद्धिकरीं साधनान्तरसामग्रीं सुछ-भामपेक्ष्य योक्ष्यते ; न च संकल्पमात्रसमुत्थानाः पित्रादयः मनोरथविजृम्भितवत् चञ्चलत्वात् पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पर्याप्ताः स्युरिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः-- संकल्पादेव तु केव-लात् पित्रादिममुत्थानमिति ; कुतः १ तच्छूतेः ; 'संकल्पादे-वास्य पितर: समुत्तिष्ठन्ति ' इत्यादिका हि अतिर्निमित्तान्त-रापेक्षायां पीड्येत; निमित्तान्तरमपि तु यदि संकल्पानुवि-धाय्येव स्यात्, भवतु; न तु प्रयत्नान्तरसंपाद्यं निमित्तान्त-रमिष्यते, प्राक्संपत्तेः वन्ध्यसंकल्पत्वप्रसङ्गात् ; न च श्रु-त्यवगम्येऽर्थे लोकवदिति सामान्यतो दृष्टं क्रमते; संकल्पब-लादेव च एषां यावत्प्रयोजनं स्थैर्योपपत्तिः, प्राकृतसंकरप-विलक्षणत्वान्मुक्तसंकल्पस्य ॥

अत एव चानन्याधिपतिः॥ ९॥

अत एव च अवन्ध्यसंकरपत्वात् अनन्याधिपतिर्विद्वा-नभवति— नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । न हि प्राकृतो-ऽपि संकरपयन् अन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ संकरप-यति । श्रुतिश्चैतदर्शयति— 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु छोकेषु कामचारो भवति ' इति ॥

अभावं बाद्रिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति द्रातः श्रुतेः मन-स्तावत्संकल्पसाधनं सिद्धम् । शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्तैश्व-५. अभावाधि- यस्य विदुषः सन्ति, न वा सन्ति—इति करणम् । समीक्ष्यते । तत्र वादिरस्तावदाचार्यः श-रीरस्येन्द्रियाणां च अभावं महीयमानस्य विदुषो मन्यते ; कस्मात् १ एवं हि आह आम्नायः— 'मनसैतान्कामान्पश्य-न्रमते ' 'य एते ब्रह्मलोके 'इति ; यदि मनसा शरीरेन्द्रि-यश्च विहरेत, मनसेति विशेषणं न स्यात् ; तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यः मनोवत् शरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं मुक्तं प्रति मन्यते; यतः 'स एकधा भवति त्रिधा भवति ' इत्यादिना अनेकधाभावविकल्पमामनन्ति । न हि अनेकिविधता विना शरीरभेदेन आश्वसी स्यात् । यद्यपि निर्गुणा-यां भूमविद्यायाम् अयमनेकधाभावविकल्पः पठ्यते, तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थायाम् ऐश्वर्यं भूमविद्यास्तुतये संक्तिर्यंत इत्यतः सगुणविद्याफलभावेन उपतिष्ठत इति ॥

उच्यते—

द्वादशाहवदुभयविधं बादरा-यणोऽतः॥ १२॥

वादरायणः पुनराचार्यः अत एव उभयिळङ्गश्रुतिदर्शनात् उभयिवधत्वं साधु मन्यते—यदा सशरीरतां संकल्पयित तदा सशरीरो भविति, यदा तु अशरीरतां तदा अशरीर इति; सत्यसंकल्पत्वात्, संकल्पवैचित्र्याच । द्वाद्शाहवत्— यथा द्वादशाहः सत्रम् अहीनश्च भविति, उभयिलङ्मश्रुतिदर्शनात्—एविमदमपीति ॥

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः॥ १३॥

यदा तनोः सेन्द्रियस्य शरीरस्य अभावः, तदा, यथा संध्ये स्थाने शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यमानेष्विप उपलब्धिमा त्रा एव पित्रादिकामा भवन्ति, एवं मोक्षेऽपि म्युः; एवं हि एतद्वपपद्यते ॥

भावे जाग्रहत्॥ १४॥

भावे पुन: तनो:, यथा जागरिते विद्यमाना एव पित्रा-दिकामा भवन्ति, एवं मुक्तस्याप्युपपद्यते ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि द्शियति॥ १५॥

'भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्' इत्यत्न सशरीरत्वं मु-क्तस्योक्तम्; तत्र त्रिधाभावादिषु अनेकशरीरसर्गे किं निरा-६. प्रदीपाधि- त्मकानि शरीराणि दारुयन्त्रवत्मृज्यन्ते,

करणम्। किं वा सात्मकान्यस्मदादिशरीरवत्—इति
भवति वीक्षा। तत्र च आत्ममनसोः भेदानुपपत्तेः एकेन
शरीरेण योगात् इतराणि शरीराणि निरात्मकानि—
इत्येवं प्राप्ते, प्रतिपद्यते— प्रदीपवदावेश इति; यथा
प्रदीप एकः अनेकप्रदीपभावमापद्यते, विकारशक्तियोगात्,
एवमेकोऽपि सन् विद्वान् ऐश्वर्ययोगादनेकभावमापद्य सर्वाणि शरीराण्याविशति; कुतः? तथा हि दर्शयति शास्त्रमेकस्थानेकभावम्— 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पश्चधा
सप्तधा नवधा' इत्यादि; नैतदारुयस्रोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते,
नापि जीवान्तरावेशे; न च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः

संभवति । यत्तु आत्ममनमोर्भेदानुपपत्तेः अनेकशरीरयोगा-संभव इति— नैष दोष:; एकमनोतुवर्तीनि समनस्कान्येवा-पराणि शरीराणि सत्यसंकल्पत्वात् स्रक्ष्यति ; सृष्टेषु च तेषु उपाधिभेदान् आत्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते; एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया ॥

कथं पुनः मुक्तस्य अनेकशरीरावेशादिलक्षणमैश्वर्यमभ्युपग-म्यते, यावता 'तत्केन कं विजानीयात्' 'न तु तिहूतीय-मस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ' 'सिछल एको द्रष्टा-द्वेतो भवति 'इति च एवंजातीयका श्रुतिः विशेषविज्ञानं वारयति— इसत उत्तरं पठति—

खाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्ष-माविष्कृतं हि ॥ १६॥

स्वाप्ययः सुषुप्तम् , 'स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपिती-त्याचक्षते ' इति श्रुते:; संपत्तिः कैवल्यम्, 'ब्रह्मैव सन्ब्र-ह्याप्येति ' इति श्रुते: ; तयोरन्यतरामवस्थामपेक्ष्य एतत् वि-शेषसंज्ञाभाववचनम् कचित् सुषुप्तावस्थामपेक्ष्योच्यते, कचित्कैवस्यावस्थाम् । कथमवगम्यते १ यतस्तत्रैव एतद्धि-कारवज्ञात् आविष्कृतम्— 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनद्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति ' 'यत्र त्वस्य सर्व-

वा. ४.

मात्मैवाभूत् ' 'यत्न सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पदयति ' इत्यादिश्रुतिभ्यः । सगुणविद्याविपाकस्थानं तु एतत् स्वर्गादिवत् अवस्थान्तरम्, यत्रैतदैश्वर्यमुपवर्ण्यते । तस्माददोष: ॥

जगद्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहि-तत्वाच ॥ १७॥

ये सगुणब्रह्मोपासनात् सहैव मनसा ईश्वरसायुज्यं व्रज-न्ति, किं तेषां निरवप्रहमैश्वर्यं भवति, आहोस्वित्सावप्रह-७. जगङ्गापारा- मिति संशय:। किं तावत्प्राप्तम्? निर-धिकरणम्। ङ्काञ्चमेव एषामैश्वर्यं भवितुमर्हति, 'आप्नोति स्वाराज्यम् ' 'सर्वें ऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ' 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ' इत्यादिश्रुतिभ्य इति । एवं प्राप्ते, पठति - जगद्यापारवर्जिमिति ; जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्ज-यित्वा अन्यत् अणिमाद्यात्मकमैश्वर्यं मुक्तानां भवितुमहिति, जगद्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैव ईश्वरस्य; कुतः ! तस्य तत्र प्रकृतत्वात्; असंनिहितत्वाचेतरेषाम्; पर एव हि ईश्वरो जगद्यपारेऽधिकृतः, तमेव प्रकृत्य उत्पत्त्यासुपदेशात्, नि-त्यशब्दानिबन्धनत्वाच ; तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्वकं तु इतरे-षामणिमाद्यैश्वर्यं श्रूयते ; तेनासंनिहितास्ते जगद्यापारे । स-

मनस्कत्वादेव च एतेषामनैकमत्ये, कस्यचित्स्थित्यभिप्रायः क-स्यचित्संहाराभिष्राय इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित्स्यात्; अथ कस्यचित् संकल्पमनु अन्यस्य संकल्प इत्यविरोधः समर्थ्येत, ततः परमेश्वराकृततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यवतिष्ठते ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिक-मण्डलस्थोक्तेः॥ १८॥

अथ यदुक्तम्— 'आप्नोति स्वाराज्यम्' इत्यादिप्रत्यक्षो-पदेशात् निरवप्रहमेश्वर्य विदुषां न्याय्यमिति, तत्परिहर्त-व्यम्; अत्रोच्यते— नायं दोषः, आधिकारिकमण्डलस्थो-क्तः। आधिकारिको यः सवितृमण्डलादिषु विशेषायतने-व्यवस्थितः पर ईश्वरः, तदायत्तेव इयं स्वाराज्यप्राप्तिरु-च्यते; यत्कारणम् अनन्तरम् 'आप्नोति मनसस्पतिम्' इत्याहः; यो हि सर्वमनसां पतिः पूर्वसिद्ध ईश्वरः तं प्राप्नो-तीत्येतदुक्तं भवतिः तदनुसारेणैव च अनन्तरम् 'वाक्पति-श्वश्चष्ठपतिः। श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः' च भवति इत्याह। एवम-न्यत्रापि यथासंभवं नित्यसिद्धेश्वरायत्तमेव इतरेषामैश्वर्यं योजयितव्यम्।।

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

s. w. 111 20a

विकारावर्त्यापि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरं रूपम्, न केवलं विकारमात्रगोचरं सवितृमण्डलाद्यधिष्ठानम्; तथा हि अस्य दिरूपां स्थितिमाह आम्नाय:— 'तावानस्य महिमा ततो ज्याया अप्रुष्ठः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ' इस्रेवमादिः । न च तत् निर्विकाररूपम् इतरालम्बनाः प्राप्नुवन्तीति शक्यं वक्तुम् अतत्क्रतुत्वात्तेषाम् । अतश्च यथैव दिरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाष्य सगुण एवाव- तिष्ठन्ते, एवं सगुणेऽपि निरवम्हमैश्वर्यमनवाष्य सावम्ह एवावतिष्ठन्त इति द्रष्टव्यम् ॥

द्र्शयतश्चैवं प्रसक्षानुमाने ॥ २० ॥

दर्शयतश्च विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः श्रुतिस्मृती— 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः' इति, 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः' इति च। तदेवं विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमिद्यभिप्रायः ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच ॥ २१ ॥

इतश्च न निरङ्कशं विकारालम्बनानामैश्वर्यम्, यसात् भोगमात्रमेव एषाम् अनादिसिद्धेनेश्वरेण समानिमिति श्रूयते — 'तमाहापो वै खल्ल भीयन्ते लोकोऽसौ' इति 'स यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवं हैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति ' 'तेनो एतस्ये देवताये सायुज्यं सलोकतां जयति ' इत्यादि-भदव्यपदेशलिङ्गेभ्यः॥

ननु एवं सित सातिशयत्वादन्तवत्त्वम् ऐश्वर्यस्य स्यात्; ततश्च एषामावृत्तिः प्रसज्येत— इत्यतः उत्तरं भगवान्बादरा-यण आचार्यः पठिति—

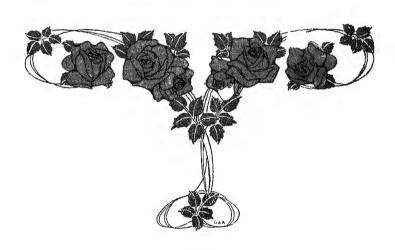
अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

नाडीरिइमसमिन्वतेन अचिरादिपर्वणा देवयानेन पथा ये ब्रह्मछोकं शास्त्रोक्तिविशेषणं गच्छिन्ति यस्मिन्नरश्च ह वै ण्यश्चाणेवौ ब्रह्मछोके तृतीयस्यामितो दिवि, यस्मिन्नरं मदीयं सरः, यस्मिन्नश्वत्थः सोमसवनः, यस्मिन्नपराजिता पूर्ब्रह्मणः, यस्मिन्न प्रभाविमितं हिरण्मयं वेदम, यश्चानेकधा मन्त्रार्थवा-दादिप्रदेशेषु प्रपञ्च्यते ते तं प्राप्य न चन्द्रछोकादिव मुक्तभोगा आवर्तन्ते; कुतः? 'तयोध्वमायन्नमृतत्वमेति' 'तेषां न पुनरावृत्तिः' 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं ना-वर्तन्ते' 'ब्रह्मछोकमिसंपद्यन्ते' न च पुनरावर्तते द्रस्यादि-शब्देभ्यः । अन्तवक्त्वेऽपि तु ऐश्वर्यस्य यथा अनावृत्तिः तथा वर्णितम् 'कार्यात्यये तद्ध्यक्षेण सहातः परम्' इत्यत्र;

सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसां तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैव अनावृत्तिः ; तदाश्रयणेनैव हि सगुणशरणानामप्यना-वृत्तिसिद्धिरिति । अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात— इति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥

> इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभग-वत्पूष्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसासूत्रभाष्ये चतुर्थोध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसासूत्रभाष्यं संपूर्णम् ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुत्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम्। ऋतम-वादिषम्। सत्यमवादिषम्। तन्मामा-वीत्। तद्वक्तारमावीत्। आवीन्माम्। आवीद्वकारम्॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजिस्व नावधीत-मस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छ-न्दोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जि-ह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय ॥

अहं वृक्षस्य रेरिवा। कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव। ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृ-तमस्मि। द्रविण स्वर्चसम्। सुमेधा अमृतोक्षितः। इति त्रिशङ्कोर्वेदानुव-चनम्॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः। भद्रं पर्यमाक्षभिर्यज्ञताः। स्थिरेरङ्गेस्तुष्टुवा-स्सस्तन्भिः। व्यशेम देवहितं यदा-युः। स्वस्ति न इन्द्रो बृद्धश्रवाः। स्व-स्ति नः पूषा विश्ववेदाः। स्वस्ति न-स्ताक्ष्यों अरिष्ठनेमिः। स्वस्ति नो बृह-स्पतिर्द्धातु॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्य-ते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाविश-ज्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राण-श्रञ्धः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि। सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिरा-करणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु। तदात्म-नि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मिय सन्तु ते मिय सन्तु॥

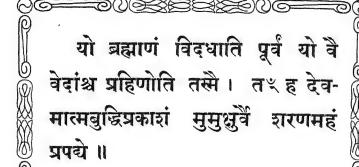
वाङ् मे मनिस प्रतिष्ठिता। मनो मे वाचि प्रतिष्ठितम्। आविरावीर्म एषि। वेदस्य म आणीस्थः। श्रुतं मे मा प्रहा-सीः। अनेनाधीतेन। अहोरात्रान्संदधा-मि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारमवतु वक्तारम्॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

भद्रं नोऽपि वातय मनः॥

॥ श्रीः ॥

॥ सूत्रानुक्रमणिका ॥

	पृष्टम्		१ ष्टम्
अ		अत एव चानन्याधि०	८५४
अंशो नानाव्यपदेशाद०	Y9 6	अत एव चोपमा	५८७
अकरणत्वाच न	406	अत एव न देवताभूतं	१३६
अक्षरीधयां त्वत्ररोधः	६७१	अत एव प्राण:	90
अक्षरमम्बरान्तधृतेः	949	अतः प्रबोधोऽस्मात्	५७५
अमिहोत्रादि तु	७९१	अतश्चायनेऽपि दक्षिणे .	८१६
अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति	५३१	अतस्त्वतरज्ज्यायो	७४७
अङ्गावबद्धास्तु न	७०२	अतिदेशाच	६९२
अङ्गित्वानुपपत्तेश्च	३५९	अतोऽनन्तेन तथाहि	६०३
अङ्गेषु यथाश्रयभावः	999	अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयो	:७९३
अचलत्वं चापेक्ष्य	७८३	अत्ता चराचरग्रहणात्	908
अणवश्च	५०३	अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	ધ્ય
अणुश्च	५90	अदृश्यत्वादिगुणको	१२३
अत एव च नित्यत्वम्	990	अदृष्टानियमात्	866
अत एव च सर्वाण्यनु	600	अधिकं तु भेदनिर्देशात्	३२८
अत एव चामीन्धना०	७ इ ७	अधिकोपदेशात्तु	७२१
s. w. 111	. 21		

	वृष्टम्		पृष्ठम्
अधिष्ठानानुपपत्तेश्च	४११२	अन्तर्याम्याधिदैवादिषु	996
अध्ययनमात्रवतः	७२४	अन्तवस्वमसर्वज्ञता वा	४१३
अनभिभवं च दर्शयित	७४५	अन्तस्तद्धर्मीपदेशात्	६३
अनवस्थितेरसंभवाच्च	990	अन्त्यावस्थितेश्चोभय०	४०८
अनारब्धकार्ये एव	७९०	अन्यत्राभावाच न	३५५
अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्	७५६	अन्यथात्वं शब्दादिति	६२४
अनावृत्तिः शब्दादना०	८६१	अन्यथानुमितौ च	३५९
अनियमः सर्वासाम०	६६५	अन्यथा भेदानुपपत्ति०	६७५
अनिष्टादिकारिणामपि	५४६	अन्यभावन्यावृत्तेश्च	१६१
अनुकृतेस्तस्य च	969	अन्याधिष्ठितेषु पूर्व ०	५५४
अनुज्ञापरिहारौ देह०	४८४	अन्यार्थे तु जैमिनिः	२५९
अनुपपत्तेस्तु न शारीरः	९९	अन्यार्थश्च परामर्ज्ञः	१७९
अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञा०	६९५	अन्वयादिति चेत्स्या०	६३९
अनुष्ठेयं बादरायणः	७२९	अपरिग्रहाचात्यन्तमनपेक्षा	३७५
अनुस्मृतेर्बादरिः	१३८	,अपि च सप्त	486
अनुस्मृतेश्च	३८९	अपि च स्मर्थते	१८३
.अनेन सर्वगतत्वमायाम०	६११	" " "	860
अन्तर उपपत्तेः	११२	, , , , , , , , , , , , , , , , , , , ,	७४२
अन्तरा चापि तु तहुष्टेः	७४५		७४६
अन्तरा भूतग्रामवत्स्वा॰	६७४	अपि चैवमेके	५८४
अन्तरा विज्ञानमन्सी	አ ጸጸ	अपि च संराधने	६०१

	वृष्ठम्		वृष्ठम्
अपीतौ तद्दत्पसङ्गाद ०	२९८	अश्रुतत्वादिति चेन्ने०	५३४
अप्रतीकालम्यनान्नय ०	८४२	असति प्रतिज्ञोपरोधो	३८६
अवाधाच	७४२	असदिति चेन्न	२९७
अभावं बादरिराह ह्येवम्	८५४	असद्वयपदेशान्नेति	३१८
अभिध्योपदेशाच्च ः	२७१	असंततेश्चाव्यतिकरः	४८५
अभिमानिव्यपदेशस्तु	२९२	असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः	४३६
अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य:	१३८	असार्वत्रिकी	७२३
अभिसंध्यादिष्वपि चैवम्	866	अस्ति नु	४२२
अम्युपगमेऽप्यर्थाभावात्	३५६	अस्मित्रस्य च तद्योगं	५७
अम्बुवदग्रहणानु न •	466	अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा	८०८
अरूपवदेव हि	५८४	आ	
	५८४ ८२२	आ आकाशस्त्रिङ्गात्	६७
	•		६ <i>७</i> ३८८
अर्चिरादिना तत्प्रथितेः	८२२	आकाशसाहिङ्गात्	
अचिंरादिना तत्प्रथितेः अर्भकौकस्त्वात्तद्वपदे० अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्	८२२ १०२	आकाशस्त्रिङ्गात् आकाशे चाविशेषात्	३८८
अचिरादिना तत्प्रथितेः अर्भकौकस्त्वात्तद्यपदे अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् अवस्थितिवैशेष्यादिति	८२२ १०२ १८०	आकाशस्तिक्षिङ्गात् आकाशे चाविशेषात् आकाशोऽर्थान्तर०	३८८ २१७
अचिरादिना तत्प्रथितेः अर्भकौकस्त्वात्तद्यपदे । अर्भकौकस्त्वात्तद्यपदे । अव्पश्चतेरिति चेत्तदुक्तम् अवस्थितिवैशेष्यादिति अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः	८२२ १०२ १८० ४५५	आकाशस्तिक्षिङ्गात् आकाशे चाविशेषात् आकाशोऽर्थान्तर० आचारदर्शनात्	३८८ २१७ ७१९
अचिरादिना तत्प्रथितेः अर्भकौकस्त्वात्तद्यपदे० अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् अवस्थितिवैशेष्यादिति अवस्थितेरिति काशकृत्कः अविभागेन दृष्टत्वात्	८२२ १०२ १८० ४५५ २६४	आकाशस्तिक्षेद्धात् आकाशे चाविशेषात् आकाशोऽर्थान्तर० आचारदर्शनात् आतिवाहिकास्तिक्षिङ्कात्	३८८२१७७१९८२६२७२
अचिंरादिना तत्प्रथितेः अर्भकौकस्त्वात्तद्यपदे ० अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् अवस्थितिवैशेष्यादिति अवस्थितेरिति काशकृत्कः अविभागेन दृष्टत्वात् अविभागो वचनात्	८२२ १०२ १८० ४५५ २६४ ८५०	आकाशस्तिक्षिङ्गात् आकाशे चाविशेषात् आकाशोऽर्थान्तर० आचारदर्शनात् आतिवाहिकास्तिक्षङ्गात् आत्मकृतेः परिणामात्	३८८२१७७१९८२६२७२
अचिरादिना तत्प्रथितेः अर्भकौकस्त्वात्तद्यपदे ० अव्पश्चतेरिति चेत्तदुक्तम् अवस्थितेवैशेष्यादिति अवस्थितेरिति काशकृत्स्वः अविभागेन दृष्टत्वात् अविभागो वचनात् अविरोधश्चन्दनवत्	\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\	आकाशस्तिक्षेत्रात् आकाशे चाविशेषात् आकाशेऽर्थान्तरः आचारदर्शनात् आतिवाहिकास्तिक्षिद्धात् आत्मकृतेः परिणामात् आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात	3 C C C C C C C C C C C C C C C C C C C

	पृष्ठम्		वृष्टम्
आत्मेति तूपगच्छन्ति	७७२	इतरे त्वर्थसामान्यात्	६३५
आदरादलोप:	६८१	इतरेषां चानुपलब्धे:	२८६
आदित्यादिमतय	७७९	इयदामननात्	६७३
आध्यानाय प्रयोजना०	६३५	्रह्म इ	
आनन्दमयोऽभ्यासात्	५ १	ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः	१६१
आनन्दादय: प्रधानस्य	६३३	ईक्षतेर्नाशब्दम्	३६
आनर्थक्यमिति चेन्न	५४४	उ	
आनुमानिकमप्येकेषा०	२२६	उत्क्रमिष्यत एवं	२६३
आप:	४३९	उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्	४५२
आ प्रायणात्तत्रापि हि	७८५	उत्तराचेदाविर्भृतस्वरूपस्तु	१७३
आभास एव च	४८६	उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरो०	३८४
आमनन्ति चैनमस्मिन्	980	उत्पत्त्यसंभवात्	४१४
आर्त्विज्यमित्यौडुलोमि	७५१	उदासीनानामपि चैवं	३९३
आवृत्तिरसकृदुपदेशात्	७६५	उपदेशभेदान्नेति	69
आसीन: संभवात्	७८२	उपपत्तेश्च	६०९
आह च तन्मात्रम्	५८६	उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च	४४६
इ		उपपन्नस्तल्लक्षणा०	६६४
इतरपरामर्शात्स०	909	उपपूर्वमपि त्वेके	७४९
इतरव्यपदेशाद्धिता ०	३२६	उपमर्दे च	७२६
इतरस्याप्येवमसं०	७८९	उपलब्धिवदनियम:	४६८
इतरेतरप्रत्ययत्वादिति	३८२	उपसंहारदर्शनान्नेति	३३०

	<u>पृष्ठम्</u>		<u> १</u> ष्ठम्
उपसंहारोऽर्थाभेदा०	६२३	क	
उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्	६८३	कम्पनात्	२१३
उपादानात् ्	४६७	करणवचेन्न भोगादिम्यः	४१२
उभयथा च दोपात्	३७४	कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्	४६६
", ", "	३८७	कर्मकर्तृब्यपदेशाच	१००
उभयथापि न कर्मा ०	३६७	कल्पनोपदेशाच मध्वा०	२४३
उभयव्यपदेशात्त्वहि ०	६०३	कामकारेण चैके	७२६
उभयन्यामोहात्तत्तिद्धेः	८२७	कामाच नानुमानापेक्षा	५७
<i>₹</i>		कामादीतरत्र	६८०
ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि	७२६	काम्यास्तु यथाकामं	090
ए		कारणत्वेन चाकाशादिषु	२४९
एक आत्मनः शरीरे	६९८	कार्यं बादरिरस्य गत्यु०	८२९
एतेन मातरिश्वा व्या०	४३५	कार्याख्यानादपूर्वम्	६४३
एतेन योग: प्रत्युक्तः	२८७	कार्यात्यये तदध्यक्षेण	८३१
एतेन शिष्टापरिग्रहा०	३०५	कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहि•	४७६
एतेन सर्वे व्याख्याता०	२७४	कृतात्ययेऽनुशयवान्द ०	५३७
एवं चात्माकात्स्न्यम्	४०६	कुत्स्नभावात्तु गृहिणो०	७५४
एवं मुक्तिफलानियम०	७५९	कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयव ०	३३३
एवमप्युपन्यासात्पूर्व ०	८५२	क्षणिकत्वाच	४०२
ऐ		क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र	२११
ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रति ०	७५७	ग	

स्त्रानुक्रमणिका ।

1	पृष्ठम्		वृष्ठम्
गतिशब्दाभ्यां तथा	१६९	जन्माद्यस्य यतः	९
गतिसामान्यात्	४७	जीवमुख्यप्राणिळङ्कान्नेति.	८७
गतेरर्थवत्वमुभयथा	६६३	जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति	.२५८
गुणसाधारण्यश्रुतेश्च	७१२	ज्ञेयत्वावचनाच	२३३
गुणाद्वा लोकवत्	४५६	ज्ञोडत एव	४५०
गुहां प्रविष्टावात्मानौ	१०६	ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु	५११
गौणश्चेन्नात्मशब्दात्	. ४१	' ज्योतिरुपक्रमा तु	२४२
गौण्यसंभवात्	४२३	ज्योतिर्दर्शनात्	२१६
,,	४९५	ज्योतिश्चरणाभिधानात <u>्</u>	७३
অ		ज्योतिषि भावाच	२०३
चक्षुरादिवत्तु तत्सह०	५०७	ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने	२४९
चमसवद्विशेषात्	२४०	त	
चरणादिति चेन्नोपल०	५४४	त इन्द्रियाणि तद्यपदे०	५१४
चराचरव्यपाश्रयस्तु	४४५	तच्छ्रतेः	७२०
चिति तन्मात्रेण तदा०	८५१	तडितोऽधि वरुण: सं०	८२५
. छ		तत्तु समन्वयात्	94
छन्दत उभयाविरोधात्	६६३	तत्पूर्वकत्वाद्वाचः	४९७
छन्दोभिधानान्नेति	७८	तत्प्राक्श्रुतेश्च	४९७
ज		तलापि च तद्वयापारा०	५४८
जगद्वाचित्वात्	२५५	तथा च दर्शयति	४५८
जगद्वयापारवर्जे प्रक०	८५८	तथाचैकवाक्यतोपबन्धात्	७३६

स्	त्त्रानुकम	ाणिका ।	८७७
	<u> १</u> ष्टम्		प्र ष्टम्
तथान्यप्रतिपेधात्	६१०	तर्काप्रतिष्ठानादप्य ०	३०२
तथा प्राणाः	४९४	तस्य च नित्यत्वात्	५१३
तद्धिगम उत्तरपृर्वाघ०	७८६	तानि परे तथाह्याह	८१२
तदधीनत्वादर्थवत्	२३०	तुल्यं तु दर्शनम्	७२३
तदनन्यत्वमारम्भण	३०७	तृतीयशब्दावरोधः	५५१
तदन्तरप्रतिपत्ती रहित	५२८	तेजोऽतस्तथाह्याह	४३७
तदभावनिर्धारणे च	२१२	त्रयाणमेव चैवमुप०	२३५
तदभावो नाईापु	00,0	च्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्	५३०
तदभिष्यानादेव तु	889	द्	
तदव्यक्तमाह हि	६०१	दर्शनाच	५५१
तदापीतेः संसारव्यपदेशाः	न् ८०६	,,	468
तदुपर्यंपि बादरायणः	१८६	,,	६९३
तदोकोऽग्रज्वलनं	८१३	"	७१३
तद्गुणसारत्वात्तु तद्यप०	४५९	,,	८३२
तद्भेतुव्यपदेशाच	48	दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमान	ने ८६०
तद्भृतस्य तु नातद्भावो	.७४७.	दर्शयति च	६२२
तद्वतो विधानात्	७२०	"	६५०
तन्निर्धारणानियमस्तद्दु०	६८४	दर्शयति चाथो अपि	. ५८६
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्	४३	दहर उत्तरेभ्यः	१६४
तन्मनः प्राण उत्तरात्	८०१	दृश्यते तु	२९४
तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः	८५५	देवादिवदपि लोके	३३१

	वृष्ठम्		पृ ष्ठम्
देहयोगाद्वा सोऽपि	५६८	न वक्तुरात्मोपदेशादिति.	८४
द्युम्वाद्यायतनं स्वशब्दात्	984	न वा तत्सहभावाश्रुतेः	७१२
द्वादशाहवदुभयविधं	८५५	न वा प्रकरणभेदा०	६२५
ध		न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्	५०५
धर्म जैमिनिरत एव	६१३	न वा विशेषात्	६४९
धर्मोपपत्तेश्च	१५८	न वियदश्रुतेः	४२१
धृतेश्च महिम्रोऽस्या०	900	न विलक्षणत्वादस्य	२८९
ध्यानाच	७८३	न संख्योपसंग्रहादपि	२४४
न		न सामान्यादप्युपलब्धे०	६९७
न कर्माविभागादिति	३४३	न स्थानतोऽपि परस्यो०	५८२
न च कर्तुः करणम्	४१६	नाणुरतच्छूतेरिति	४५३
न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधि	:८३२	नातिचिरेण विशेषात्	५५३
न च पर्यायादप्यविरोधो	७०४.	नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाचः	४४६
न च स्मार्तमतद्धर्मा०	१२०	नाना शब्दादिभेदात्	७०७
न चाधिकारिकमपि	580	नानुमानमतच्छब्दात्	988
न तु दृष्टान्तभावात्	२९८	नाभाव उपलब्धेः	३९४
न तृतीये तथोपलब्धेः	५५०	नाविशेषात्	७२५
न प्रतीके न हि स:	७७५	नासतोऽदृष्टस्वात्	३९१
न प्रयोजनवत्त्वात्	३३९	नित्यमेव च भावात्	३७२
न भावोऽनुपलब्धेः	808	नित्योपलब्ध्यनुपलब्धि ०	४६५
न भेदादिति चेन्न	५८३	नियमाच	७२१

	प्रष्टम्		पृष्टम्
निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च	१५६२	पुरुषार्थोऽतः शब्दा०	७१७
निशि नेति चेन्न	८१५	पुरुषाश्मवदिति चेत्तथा	पे३५८
नेतरोऽनुपपत्तेः	५५	पूर्वे तु बादरायणो	६१३
नैकस्मिन्दर्शयतो हि	८०४	पूर्वविकल्पः प्रकरणा०	६९१
नैकस्मित्रसंभवात्	४०३	पूर्ववद्वा	६०४
नोपमदेनातः	606	पृथगुपदेशात्	४५८
प		पृथिव्यधिकाररूप ०	४३९
पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वयपदिश्यते	मे ५०९	प्रकरणाच	१०६
पटवच	३२५	प्रकरणात्	940
पत्यादिशब्देभ्यः	२२०	प्रकाशवचावैयर्थात्	५८५
पत्युरसामञ्जस्यात्	४०९	प्रकाशादिवचावैशेष्यं	६०२
पयोम्बुबच्चेत्तत्रापि	३५४	प्रकाशादिवन्नैवं परः	869
परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्	८३१	प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्	६०४
परमतः सेत्न्मानसंब०	६०५	प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा०	२६८
परात्तु तच्छ्रतेः	४७५	प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रति०	५९६
पराभिध्यानांत्तु तिरो०	५६७	प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमा०	२६२
परामर्श जैमिनिरचो०	७२७	प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेका०	४२७
परेण च शब्दस्य	६९७	प्रतिषेधाच	६०४
पारिप्रवार्था इति चेन्न	. ७३५	प्रतिषेधादिति चेन्न	८०८
पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो०	४६४	प्रतिसंख्याप्रतिसंख्या०	३८६
पुरुषविद्यायामिव	६५२	प्रत्यक्षोपदेशादिति	८५९

	पृष्ठम्		पृष्टम्
प्रथमेऽश्रवणादिति	५३२	भावं जैमिनिर्विकल्पा०	८५४
प्रदानवदेव तदुक्तम्	१८७	भावं तु वादरायणो०	२०४
प्रदीपवदावेशस्तथाहि	८५६	भावशब्दाच	७३५
पदेशादिति चेन्नान्त०	866	भावे चोपलब्धेः	३१७
प्रकृतेश्च	३५२	भावे जाग्रद्वत्	८५६
प्रसिद्धेश्च	999	भूतादिपादव्यपदेशो	60
प्राणगतेश्च	५३१	भूतेषु तच्छ्तेः	८०३
प्राणमृच	988	भूमा संप्रसादाद ॰	१५२
प्राणवता शब्दात्	५१३	भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं	४०७
प्राणस्तथानुगमात्	८२	भेदव्यपदेशाच	५६
प्राणादयो वाक्यशेषात्	२४७	भेदव्यपदेशाचान्य:	६७
ं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्ति ॰	६३४	भेदव्यपदेशात्	१५०
फ		भेदश्रुतेः	५१६
फलमत उपपत्तेः	६११	भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि	६२०
ं ब		मोक्रापत्तेरविभाग <i>०</i>	३०६
बहिस्तूभयथापि स्मृते	७५०	भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच	८६०
बुद्ध्यर्थः पादवत्	६०८	भोगेन त्वितरे क्षपयि०	७९६
ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्	७७६	म	
ब्राह्मेण जैमिनिरुप०	८५०	मध्वादिष्वसंभवादन ०	२०२
भ		मन्त्रवर्णाच	४८०
भाक्तं वानात्मवित्त्वा०	५३५	मन्त्रादिवद्वाविरोधः	७०३

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
महद्दीर्घवद्वा हस्वपरि	३६४	₹	
महद्रच	२३९	रचनानुपपत्तेश्च नानु०	३५०
मांसादि भौमं यथा	५२०	रइम्यनुसारी	698
मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते	५४	रूपादिमत्त्वाच विप०	३७२
मायामालं तु कात्स्न्येना०	५६३	रूपोपन्यासाच	926
मुक्तः प्रतिज्ञानात	686	रेतःसिग्योगोऽथ	५५७
मुक्तोपसृ प्यव्यपदेशात्	986	ਲ	
मुग्धेऽर्धसंपत्तिः	५७९	ळिङ्गभ्यस्त्वात्तद्धि	६९०
मौनवदितरेषामप्युपदेशात	(७५५	लिङ्गाच	७६७
य		लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्	३४०
यत्रैकायता तत्राविशेषात्	७८४	व	
यत्रैकाय्रता तत्राविशेषात् यथा च तक्षोभयथा	७८४ ४६९	व वदतीति चेन्न प्राज्ञो	२३४
		•	२३४ २६०
यथा च तक्षोभयथा	४६९	वदतीति चेन्न पात्रो	२६०
यथा च तक्षोभयथा यथा च प्राणादि	४६९ ३२६	वदतीति चेन्न प्राज्ञो वाक्यान्वयात्	२६० 1 ७९९
यथा च तक्षोभयथा यथा च प्राणादि यदेव विद्ययेति हि	४६९ ३२६ ७९३	वदतीति चेन्न प्राज्ञो वाक्यान्वयात् वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दा	२६० ₹ ७९९ ०८२३
यथा च तक्षोभयथा यथा च प्राणादि यदेव विद्ययेति हि यावदधिकारमवस्थिति०	४६९ ३२६ ७९३ ६६७	वदतीति चेन्न प्राज्ञो वाक्यान्वयात् वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाः वायुमब्दादविशेषविशेषा	२६० १७९९ ०८२३ १३३८
यथा च तक्षोभयथा यथा च प्राणादि यदेव विद्ययेति हि यावदिधिकारमवस्थिति० यावदात्मभावित्वाच	४६९ ३२६ ७९३ ६६७ ४६२	वदतीति चेन्न प्राज्ञो वाक्यान्वयात् वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाः वायुमब्दादविशेषविशेषा विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्ता	२६० 1 ७९९ ० ८२३ 1 ३३८ 1 ७०९
यथा च तक्षोभयथा यथा च प्राणादि यदेव विद्ययेति हि यावद्धिकारमवस्थिति ० यावदात्मभावित्वाच यावद्विकारं तु विभागो ०	४६९ ३२६ ७९३ ६६७ ४६२ ४३१ ३१९	वदतीति चेन्न प्राज्ञो वाक्यान्वयात् वाङ्मनिस दर्शनाच्छब्दाः वायुमब्दादिवशेषविशेषा विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तव विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात	२६० 1 ७९९ ०८२३ 1 ३३८ 1 ७०९
यथा च तक्षोभयथा यथा च प्राणादि यदेव विद्ययेति हि यावद्धिकारमवस्थिति ० यावदात्मभावित्वाच यावद्विकारं तु विभागो ० युक्तेः शब्दान्तराच	४६९ ३२६ ७९३ ६६७ ४६२ ४३१ ३१९	वदतीति चेन्न प्राज्ञो वाक्यान्वयात् वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाः वायुमब्दादिवशेषविशेषा विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तः विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् विकारावर्ति च तथाहिः	२६० १७९९ ०८२३ १३२८ १७०९ ५३

	पृष्ठम्		वृष्ठम्
विद्यैव तु निर्धारणात्	६९२	वैश्वानरः साधारणशब्द ०	१३०
विधिर्वा धारणवत्	०६०	वैपम्यनैर्षृण्ये न सापे०	३४१
विपर्ययेण तु क्रमोऽत०	४४२	व्यतिरेकस्तद्भावाभा०	000
विप्रतिषेधाच	४१८	व्यतिरेकानवस्थितेश्चा०	३५५
विप्रतिषेधाचासमञ्जसम्	३६०	व्यतिरेको गन्धवत्	840
विभागः शतवत्	७२४	व्यतिहारो विशिषन्ति	६७६
विरोध: कर्मणीति चेन्ना०	१८७	व्यपदेशाच क्रियायां	४६७
विवक्षितगुणोपपत्तेश्च	96	व्यातेश्च समज्जसम्	६२८
विशेषं च दर्शयति	८४३	श	
विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां.	१२७	शक्तिविपर्ययात्	४६८
विशेषणाच	१०९	शब्द इति चेन्नातः	१८९
विशेषानुग्रहश्च	७४६	शब्दविशेषात्	900
विशेषितत्वाच	८२९	शब्दश्चातोऽकामकारे	७४२
विहारोपदेशात्	४६६	शब्दाच	४२४
विहितत्वाचाश्रमकर्मापि	, ७४३	शब्दादिभ्योऽन्तःप्रति ०	१३४
<u> इ</u> िद्धह्रासभाक्त्वमन्त ०	466	शब्दादेव प्रमितः	१८३
वेधाद्यर्थभेदात्	६५४	शमदमाद्युपेतः स्यात्त०	७३८
वैद्यतेनैव ततस्तच्छ्तेः	८२८	शारीरश्चोभयेऽपि हि	929
वैधर्म्याच न स्वप्नादिवत्	800	शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो	८६
वैलक्षण्याच	५१६	शास्त्रयोनित्वात्	93
वैशेष्याचु तद्वादस्तद्वादः	५२१	शिष्टेश्च	999

	१ष्ठम्		पृष्ठम्
शुगस्य तदनादरश्रव॰	२०८	समवायाभ्युपगमाच	३७०
शेषत्वात्पुरुषार्थवादो	996	समाकर्षात्	२५३
श्रवणाध्ययनार्थप्रति ०	२१२	समाध्यभावाच	४६९
श्रुतत्वाच	४८	समान एवं चामेदात्	६४६
, ,	६१२	समाननामरूपत्वाच	१९७
श्रतेश्च	७५२	समाना चासृत्युप०	८०५
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्	३३४	समाहारात्	999
श्रुतोपनिपत्कगत्यभि ०	११६	समुदाय उभयहेतुके	₹८१
श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच न	.६९३	संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा०	१३९
श्रेष्ठश्च	५०४	संपद्याविर्भावः स्वेन	८४७
स		संबन्धादेवमन्यत्रापि	६४८
संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु	६२७	संबन्धानुपपत्तेश्च	४११
संज्ञामूर्तिक्लांतिस्तु त्रिञ्च०	५१७	संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः	६५१
संयमने त्वनुभूयेतरेषामा व	५४७	संभोगपापिरिति चेन	903
संस्कारपरामर्शात्तद०	२११	सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	९५
स एव तु कर्मानुस्मृ०	५७६	सर्वथानुपपत्तेश्च	४०३
संकल्पादेव तु तच्छ्रूते:	८५२	सर्वथापि त एवा ०	७४४
सत्त्वाचावरस्य	३१८	सर्वधर्मीपपत्तेश्च	३४५
संध्ये सृष्टिराह हि	५६१	सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोद०	६१९
सप्त गतेर्विशेषितत्वाच	४९८	सर्वान्नानुमतिश्च प्राणा०	७४०
समन्वारम्भणात्	७२०	सर्वापेक्षा च यज्ञादि०	७३७

•	पृष्ठम्	•	पृष्ठम्
सर्वाभेदादन्यत्रेमे	६३१	स्थानविशेपालकाशादिवत्	६०९
सर्वोपेता च तद्दरीनात्	३३८	स्थानादिव्यपदेशा	११३
सहकारित्वेन च	७४३	स्थित्रदनाभ्यां च	१५१
सहकार्यन्तरविधि:	७५२	स्पष्टो ह्येकेषाम्	८०९
साक्षाचोभयाम्नानात्	२७२	स्मरन्ति च	४८२
साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः	१३७	. ,, ,, ,,	५४७
सा च प्रशासनात्	१६०	,, ,, ,,	४८७
साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः	५५२	स्मर्यते च	695
सामान्याचु .	६०७	सर्ग्यतेऽपि च लोके	५५१
साभीप्यातु तद्यपदेशः	८३०	स्मर्यमाणमनुमानं	१३३
सांपराये तर्तव्याभावा०	६६२	स्मृतेश्व	909
सुकृतदुष्कृते एवेति	५४५	" " "	८३१
सुखविशिष्टाभिधानादेव च	998	स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग०	२८२
सुषुप्त्युत्कान्त्योर्भेदेन	२१८	स्याचैकस्य ब्रह्मशब्दवत्	४२५
स्क्मं तु तदहित्वात्	२२९	स्वपक्षदोषाच	३०१
स्क्मं प्रमाणतश्च तथा०	८०७	" " "	३३७
स्चकश्च हि श्रुतेराचक्ष०	५६५	स्वशब्दोन्मानाभ्यां च	४५४
सैव हि सत्यादयः	६७८	खात्मना चोत्तरयोः	४५३
सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः	८०२	स्वाध्यायस्य तथात्वेन	६२१
स्तुतयेऽनुमतिर्वा	७२५	स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापे०	८५७
स्तुतिमात्रमुपादाना०	४६७	स्वाप्ययात्	४६

	स्त्रानुक्रमणिका ।		664
	पृष्ठम्		वृष्ठम्
स्वामिनः फलश्रुते ०	७५०	हानौ त्पायनशब्दशे०	६५८
ह		हृद्यपेक्षया तु मनु०	१८५
हस्तादयस्तु स्थितेऽतो.	४९९	हेयत्वावचनाच	४५

